УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

1-4 (65-68) Рік XVII

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО
1965—1980

1980

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Головне Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
Ayingerstrasse 17
8000 München 80
West Germany

Представництва на США:

Нью-Йорк:
Dr. O. Dombrovsky
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Філядельфія:
Dr. Romas Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:
Mr. W. Storozynsky
6334 So. Canterbury Rd.
Parma, Ohio 44129

Колорадо і Каліфорнія:
Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Чікаґо:
Mrs. Vira Bida
3347 W. Potomac Ave.
Chicago, Ill. 60651

Головне Представництво на Канаду:

Mrs. O. Sudczak
P. O. Box 383, Succ. Rosemont
Montreal, Quebeck
Canada H1X 3C6

Британійська Колюмбія:
Mr. Karpo Mykytczuk
23 Parkview Ave.
North York — Willowdale
Ontario, M2N 3Y1
Canada

Манітоба:
Rev. Dr. O. Baran
St. Paul College
University of Manitoba
Winnipeg 19, Man.
Canada

Головне представництво і адміністрація «Українського Історика»:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, USA

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1—4 (65-68)

РІК ВИДАННЯ СІМНАДЦЯТИЙ

1980

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Адреса Редакції:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Річна передплата «Українського Історика» становить 17 амер. дол.

„Logos" GmbH, Buchdruckerei u. Verlag, Bothmerstr. 14, 8000 München 19

ЗМІСТ

Звернення з нагоди 15-річчя Українського Історичного Т-ва . 5

Олександер Домбровський: Нова схема ранньої історії Руси-України 7

Теодор Б. Цюцюра: Боротьба українців у Віденському парляменті за загальне виробниче право і національну автономію . . 23

Юрій Бойко: Тарас Шевченко в насвітленні Сергія Єфремова 45

Степан М. Горак: Українці в Другій Світовій Війні . 58

ГРУШЕВСЬКІЯНА

Любомир Винар: Автобіографія М. Грушевського з 1926 року . 71

Михайло Грушевський: Автобіографія 89

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Олександер Баран: Козаки в описах Пієтра делла Валле з XVII стол. 95

НАУКОВІ УСТАНОВИ

Марко Антонович: До 15-річчя Українського Історичного Т-ва . 104

СПОГАДИ

Євген Онацький: Під омофором барона В. Василька . . 110

ДИСКУСІЯ

Панас Феденко: Тріюмф і катастрофа (оцінка досягнень і поразки революції Б. Хмельницького) 134

IN MEMORIAM

Любомир Винар: Євген Онацький — чесність з нацією . . 153

РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ

Вікентій Шандор: Невластива самобутність Карпатської України у виданні Гарвардського Українського Дослідного Інституту 179

Марко Антонович: Новий українознавчий журнал ГУРІ . . 190

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Збірник у пошану проф. О. Оглоблина. Нью-Йорк, 1977 (Б. Винар) 197

R. Medwedew, *Entstalinisierung — Der XX. Parteitag der KPdSU und seine Folge* (Ф. Кордуба) 198

В. Д. Баран, *Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.* Київ, 1972 (О. Домбровський) 203

Ukrainian dumy. Toronto, 1979 (М. Антонович) 204
Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*, Stuttgart, 1977 (F. Korduba) 206
Ruch oporu. Paryz, 1977 (Ф. Кордуба) 209
R. Rakhmanny, *In Defense of the Ukrainian Cause*. Boston, 1979 (М. Антонович) 211
V. G. Vernadsky, *Russian Historiography*. Belmont, 1979 (Б. Винар) 212
W. M. Plöchl, *St Barbara zu Wien*. Wien, 1975 (А. Пекар) . . . 213
А. А. Медынцева, *Тмутараканский камень*. Москва, 1979) (М. Антонович) 214

ХРОНІКА 218

Надіслані видання 224

CONTENTS

Ukrainian Historical Association 5
Alexander Dombrowsky: New Scheme of Early History of Rus'Ukraine . 7
T. B. Ciuciura: The struggle of Ukrainians in the Austrian Parliament for Universal Franchise and National Autonomy (1905—1907) . . 23
Jurij Bojko: Serhii Iefremov's Interpretation of Taras Shevshenko . . 45
Stephan Horak: Ukrainians and World War II 58
Lubomyr Wynar: M. Hrushevsky's Autobiography of 1926 71
Mykhailo Hrushevsky: Autobiography 89
Alexander Baran: Cossacks in Pietro della Valle's Description . . 95
Marko Antonovych: Ukrainian Historical Association, 1965—1980 . . 104
Ievhen Onatsky: Memoirs 110
Panas Fedenko: Comments on Bohdan Khmelnytsky's Revolution . . . 134
L. Wynar: Ievhen Onatsky 153
V. Shandor: Harvard Controversial Publication concerning Carpatho-Ukraine 179
Marko Antonovych: Harvard Ukrainian Studies 190
Reviews 197
Chronicle 218
Books Received 224

ЗВЕРНЕННЯ З НАГОДИ 15-И РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА (1965—1980)

У 1980 році Українське Історичне Товариство відзначає 15-и ліття своєї діяльности. За цей час УІТ розгорнуло свою науково-видавничу і організаційну працю і стало одним із найповажніших українських наукових товариств на Заході. Зокрема бажаємо звернути увагу на видання «Українського Історика» — одинокого нашого історичного журналу поза межами України, який є виразником української національної історіографії. Ми звертаємося до українського громадянства і установ активно підтримати діяльність УІТ і причинитися до дальшої розбудови «Українського Історика».

В Україні неможливий розвиток української історичної науки через політичну партійну лінію, що її мусять додержуватися у своїх працях українські совєтські історики. Нагальний руїнницький процес русифікації в Україні безпосередньо причинився до припинення серіознішої наукової праці в наукових установах, переслідування українських істориків і припинення видання багатьох серійних наукових збірників. Українська історична наука на Батьківщині властиво перестала існувати. Її замінено партійною «історичною наукою», яка не має нічого спільного з методологією незалежного історичного дослідження. На Заході дуже часто історики висвітлюють український історичний процес в дусі російської або совєтської схеми історії України. — Явище загрозливе і некорисне для дальшого розвитку історичної науки.

Головне завдання УІТ і «Українського Історика» було і є боронити та пильнувати інтереси справжньої української історичної науки та її кращі традиції. Ми старалися виправити фальшиві і тенденційні інтерпретації історії України в історичних працях в СССР і на Заході, а рівночасно гідно репрезентувати українську історичну науку у вільному світі. З перспективи часу можна ствердити, що Товариство і журнал повністю виправдали своє існування і стали загальновідомими серед українських і неукраїнських наукових кіл. «Український Історик» має основне значення в дальшому розвитку української історичної науки і є рівночасно лучником усіх ґенерацій українських науковців, а також форумом праці для неукраїнських істориків. Ми зробили все, що в наших силах, щоб УІТ став репрезентативним журналом української історичної науки.

Тепер по роках наполегливої праці і конкретних її наслідків звертаємося до українського громадянства із закликом допомогти нам роз-

будувати матеріяльну базу Товариства і тим самим причинитися до росту «Українського Історика» і реалізації інших видань, присвячених історії України. Просимо ставати членами-прихильниками УІТ і передплатниками «Українського Історика», а заможніші установи і громадяни можуть стати меценатами журналу. Ваш одноразовий ювілейний даток на Видавничий Фонд УІТ спричиниться до дальшого розвитку української історичної науки. У нашому ювілейному році хочемо приєднати нових меценатів і передплатників «Українського Історика». Це можемо зробити лише за Вашою допомогою. Видання і розбудова «Українського Історика» — це справа цілої української громади в діяспорі. Розвиток української історичної науки має величезне значення для нашої національної справи. Тому віримо, що громадянство і установи з нагоди цього нашого 15-и ліття відгукнуться на наше звернення і стануть будівничими української незалежної історичної науки.

За Президію УІТ

Олександер Оглоблин (в.р.) Марко Антонович (в.р.) Любомир Винар (в.р.)

Члени Управи УІТ і Редакційної Колеґії УІ: Олександер Баран (Вінніпеґ), Юрій Бойко (Мюнхен), Богдан Винар (Денвер), Тарас Гунчак (Чатгам), Олександер Домбровський (Нью-Йорк), Н. Кордиш Головко (Ст. Павл, Мін.), Олег Ґерус (Вінніпеґ), Теодор Мацьків (Акрон), Василь Омельченко (Нью-Йорк), Теодор Богдан Цюцюра (Галіфакс).

Олександер Домбровський

НОВА СХЕМА РАННЬОЇ ІСТОРІЇ РУСИ-УКРАЇНИ

На самому порозі нашого століття великий український історик, Михайло Грушевський, поставив під сумнів офіційну, оперту на політично-імперській доктрині, перестарілу «традиційну» схему східньо-европейської історії, що виступала тоді під назвою «русской» (тобто «общерусской) історії. Він висунув нову схему історії східньої Европи, побудовану на основах національного принципу, та заперечив право представників московської в етнічному, і російської в імперському аспекті історіографії починати історію московської державности від періоду Київської Руси. Капітальне значіння згаданого виступу М. Грушевського полягає саме в тому, що він, в час всевладного панування тої традиційної схеми «русской» історії в умах тодішних представників як московсько-російської, так і західньо-европейської, перш за все німецької, історичної науки, виказав свою невгнуту наукову індивідуальність та виступив з новою на той час схемою.

Це викликало революцію поглядів на саму суть східньо-европейської історії, оскільки М. Грушевський, дотеперішньому політично-імперському принципові історіографії, протиставив принцип історизму русько-українського етносу з його власним і самостійним шляхом історичного процесу, зовсім відмінним від історичного минулого населення фіно-московської Півночі. Грушевський видвигнув справедливий закид в опублікованій статті про нову схему, що в дотеперішній традиційній схемі «общерусской» історії, яку треба потрактувати як історіографічний анахронізм, є неспівмірно потрактовані два зовсім різні історичні феномени — політично-великодержавний і з другої сторони етнічний, тобто інтереси імперії домінують всевладно над інтересами існуючих у територіяльних межах тої імперії народів: русько-українського й білоруського.

Звичайно, політичні фактори без сумніву важливі в історичному процесі, але ж вони не єдині. Соціяльні, економічні й культурні та релігійно-церковні фактори не менше важливі в аспекті, як історичного процесу розвитку того чи іншого народу, так і загального проґресу цілого людства. Визнаючи Погодінську «теорію» невдалою гіпотезою, позбавленою історичного реалізму й збанкрутованою у світлі наукового об'єктивізму, Грушевський заявив представникам російсько-імперської історіографії, що історично природним продовженням державности Київської Руси Подніпров'я являється Галицько-Волин-

ська Держава на західньоукраїнських землях, а не державна організація московської Півночі. Бо самий факт, що Київська Держава пересадила на північний, московський ґрунт (який nota bene був колонією тодішньої імперії над Дніпром) форми соціо-політичної організації з її законами й культурою, аж ніяк не дає історично-леґітимних підстав включування періоду Київської Руси до історії московського народу. Московська державність не була ні наступником, ні спадкоємцем Київської Руси.

Відношення Київської Руси до державно зорганізованої московської Півночі можна порівняти з відношенням між античним Римом і з другої сторони провінціями Ґаллії, які згодом стали в політичному й культурному аспекті територією Франції. Що було б, якби з приводу того, що територія Франції належала колись до римських колоній (Gallia transalpina), французькі історики починали історію Франції від Ромула й Рема? Висказані вище погляди Грушевського в його статті про нову схему східньоевропейської історії сьогодні самозрозумілі не лише в дусі нашої доби націоналізмів поодиноких народів, але й елементарних засад науково-історіографічного об'єктивізму й історичної справедливости (якщо така існує!). Але в добі кінцевого панування Габсбурґів, Гогенцоллернів і Романових, коли тенором історіографії являлися біографічні дані про цісарів, князів та найвизначніших політиків і полководців на тлі загально-імперського життя і в дусі ляконічно висказаної політичної «доктрини» Людвика XIV «L' état c' est moi» (абсолютизм тривав у Росії властиво до кінця XIX ст.!) — погляд великого українського історика був більше чим відважний. Нова схема Грушевського стала методологічно-мериторичною підставою його монументальної, на жаль, недокінченої Історії України-Руси, де русько-український етнос найшов належне йому місце.

Але з широкою проблематикою історичного минулого народу органічно пов'язане питання його ґенези, тобто проблема етноґенези стає тенором пра- й ранньоісторичних студій над тим, чи іншим народом. Тому Грушевський починає історичне минуле русько-українського народу в третьому виданні (1913 р.) першого тому своєї Історії України-Руси від палеоліту, стараючися віднайти можливо найстарші сліди людини, а в слід за тим і людських поселень на українській території як в аспекті проблеми автохтонізму, так і найстарших фаз пра-русько-української етноґенези. Та Грушевський жив і діяв на грані старої й нової доби історіографічної творчости — доби політично-великодержавної інтерпретації історизму та з другої сторони світанку нової доби поглибленого історичного прагматизму на тлі розвитку допоміжних дисциплін історії й при видвигненні основного предмету всесторонніх дослідів — етносу. Тому в першому томі його Історії України-Руси залишилися ще сліди старого, політично-імперського підходу до широкої проблематики історизму. Допоміжні дисципліни історії не були ще повністю розвинені, в наслідок чого Грушевський з причин від нього незалежних не міг відповісти на основні пи-

тання пра- й ранньоісторичних коренів русько-українського автохтонізму й поодиноких етапів етноґенетичного процесу. Тому в його першому томі (3 вид.) Історії України-Руси тенором раннього історичного процесу на українських землях являється все ще політично-великодержавний принцип, тобто наголошування явищ, подій і фактів, пов'язаних з перебуванням на території України кочовиків-завойовників: кімерійців, скитів, сарматів та інших орд у зв'язку з великим переселенням народів.

Вправді Грушевський заторкує уже питанння пра-русько-українського автохтонізму та племінно-етно-культурного визрівання ранньоісторичних фаз етноґенетичного процесу включно зі соціо-політичним фактором (анти), але в наслідок тодішнього стану дослідів на полі історичних наук залишається на половині дороги, не маючи повної змоги завершити розв'язки заторкнених проблем. Тому його нова схема східньоевропейської історії, в основу якої лягла історія Руси-України, не могла повністю охопити відтинка пра- й ранньоісторичних дослідів. Тодішній стан історичних дослідів не дозволяв на те.

Згодом наступили великі досягнення на полі історичних наук, що виказалося перш за все розвитком допоміжних дисциплін історії (археології, мовознавства, соціології, палеоетнографії й палеоетнології, тощо) та методології дослідів (метод порівняльних студій в аспекті аналогій феноменів історичного процесу, мікроаналіза джерельних текстів, витончений прагматизм, досліджування в цілому контексті мульти-фактологічного матеріялу універсального історичного процесу в мульти-перспективному аспекті).

Стан історичних наук на сучасному етапі дослідів далеко більш уможливлює дослідникові сягнути глибше в ранньоісторичне минуле, а навіть до певної міри в праісторичну безодню віків та поробити відповідні заключення, принайменше близькі до історичної правди. Мусимо числитися з тим, що праісторична безодня віків, а навіть ранньоісторичні часи не відкриють дослідникам усіх тайн своєї бувальщини. Багато дечого залишиться невідомим на все, бо праісторичні досліди не диспонують писаними джерелами, а для ранньоісторичних часів вони іноді дуже обмежені. Все ж таки на сьогоднішньому етапі дослідів історик має змогу дати бодай свого роду реконструкцію фраґментарної картини пра-, а ще більше ранньоісторичного процесу на землях України включно з протослов'янським і згодом ранньослов'янським аспектом. А це якраз потрібне для проблематики найстарших коренів автохтонізму й етноґенези русько-українського народу.

Проблематика ранньоісторичного процесу розвитку протослов'ян, а згодом ранніх слов'ян південно-східньої Европи, тобто прото-русько-українських племен в автохтонно-етноґенетичному, соціо-економічному, культурному та врешті племінно-етно-політичному аспекті, — повинна стати основним тенором студій на сучасному етапі розвитку модерної української історіографії. Це зовсім не значить, що українські історики повинні іґнорувати досліди над питаннями про кіммерійців,

скитів, сарматів та інших племен, чи орд, які довше, або коротше перебували на території України й залишили тут свої сліди бодай в історичній традиції. Ця тематика входить автоматично в цілий контекст ранньої історії Руси-України, а особливо в ті її моменти, які мали якийсь, бодай посередній вплив, чи зв'язок з архаїчними етапами автохтонно-етноґенетичного процесу мульти-племінного субстрату, що шляхом поступової уніфікації кристалізувався у соціо-культурному, а згодом і політичному аспекті в один нарід.

Історія номадів-завойовників, що перекочували через територію України повинна стати доповнюючим матеріялом до основної тематики про ранньоісторичне минуле предків русько-українського народу. Правда, повідомлення античної історіографії відносяться головно до тих кочовиків-завойовників, які своєю панівною назвою (скити — Скитія, сармати — Сарматія) охопили тодішню територію України та прикрили автохтонне населення пра-русько-українських хліборобських племен («скити — орачі», «скити — хлібороби», неври, алазони й інші), але завданням сучасного українського дослідника є саме відкривати сліди коренів південно-східніх слов'ян — русько-українських предків в умовах сучасних досягнень історичних наук, включаючи допоміжні дисципліни, головно на підставі археологічних, лінґвістичних, а також палеоетнографічно-палеоетнологічних досягнень. Надіймося, що дальші студії на майбутніх етапах дослідів дадуть ще кращі досягнення та відкриють ще більше слідів пра-русько-українського автохтонізму й процесу етноґенетичного розвитку на фоні ранньоісторичного минулого предків українського народу. В кожному разі на сучасному етапі дослідів ми маємо уже конечне мінімум для того, щоби започаткувати нову схему ранньої історії Руси-України, переносячи основний наголос від кіммеро-скито-сарматської проблематики на досліди над пра-, а зокрема ранньоісторичними коренями південно-східнього слов'янства в аспекті пра-русько-українського автохтонізму й етноґенези.

Те, чого не можна було досягнути в добі Грушевського в умовах тодішнього стану історичних наук, стає більш можливим на сучасному етапі дослідів, не зважаючи на те, що деякі звена історичного процесу ще не висвітлені й бракує повної історичної тяглости в автохтонно-етноґенетичному аспекті. Під кінець XIX і на порозі XX ст. не була ще повністю досліджена трипільська культура, протослов'янські сліди доби Геродотової «Скитії» й згодом «Сарматії», а дальше антське питання та ранньоісторично-протоурбаністичні сліди на території України, а в тому головно сліди протокиївського поселення, включаючи архаїчні вияви як племінно-політичної, так і урбаністично-політичної організації, наближеної до типу грецької полісу (прим. прото-Київське укріплення-поселення), що її мав найправдоподібніше передісторичний Київ.

Останніми часами горизонт понять про вищезгадані питання на багато прояснився. Як уже сказано, арґумент, що бракують недосліджe-

ні звена ранньоісторичного процесу на землях України в аспекті безперервної тяглости історичної традиції пра-русько-українського автохтонізму й етноґенетичного процесу, не може зупинити нас приміняти нову схему ранньої історії Руси-України, бо це перечило б модерному, об'єктивно-науковому розвиткові української історіографії, осередком орієнтаційного курсу якої повинен і мусить бути етнос, а не політично-державні організації номадно-завойовницького, отже неавтохтонного характеру кіммерійців, скитів, сарматів, ґотів чи інших кочовиків і орд.

Ми не певні, чи на дальших етапах дослідів у світлі нових досягнень вдасться прослідити всі ті темні прогалини в цілі повної реконструкції ранньоісторичного процесу бувальщини наших предків, отже пра-русько-українського автохтонізму й етноґенези, бо нищівні дії евразійських номадів сповільнювали й заглушували процес автохтонно-етноґенетичного розвитку предків русько-української народности. Тому з тими досягненнями, що їх маємо на сучасному етапі дослідів, історичний змисл у гармонійній згоді з науковим об'єктивізмом підказує нам заступити стару політично-імперську схему ранньої історії Руси-України (скити й згодом сармати творили своєрідний, як на той час, політично-імперський лад у південно-східній Европі номадно-евразійського типу) новою схемою в аспекті головного наголосу на дослідах соціо-економічних, культурних, племінно-політичних відносин на тлі етноґенетичного росту предків сучасного українства. А згадані недосліджені прогалини в довгому ланцюгу ранньоісторичного процесу, що їх, можливо, не доведеться нам ніколи висвітлити в аспекті безперервної тяглости історичної традиції, треба буде заступити як найбільше наближеними до історичної правди гіпотетичними концепціями, що їх підказує метод порівняльних дослідів на тлі аналогій явищ ранньоісторичного процесу в парі з витонченим прагматизмом, а дальше науковий досвід та інтуіція дослідника.

Такі ж шляхи дослідів прийняті в науці інших народів, які також мають проблему в питанні реконструкції власного історичного процесу. Не згадуємо вже тих надужить, що їх допускаються учені інших народів у намаганні скріплення національно-історично-культурної ідентичности своїх народів та іноді натяганої інтерпретації історичного процесу. Представники української історіографії не мусять іти тими слідами, бо історична правда за нами. І саме постулят висвітлення ранньоісторичної правди з основним етнічним принципом на чолі підказує нам замінити стару схему ранньої історії Руси-України новою, яка відповідає станові сучасної історичної науки та елементарним засадам історичної справедливости, згідно з якою нарід-автохтон на своїй території повинен і мусить бути основним об'єктом науково-історичних дослідів.

Скелет нової схеми ранньої історії Руси-України творять на сьогоднішньому етапі дослідів такі орієнтаційно-основні звена ланцюга ранньоісторичного процесу на землях України: Трипілля (один з останніх

етапів праісторичного процесу на грані між неолітом і енеолітом), автохтонні, хліборобські племена доби Геродотової «Скитії» й згодом згадки про них у античних авторів після доби Геродотової «Скитії», що каже нам про історичну дійсність існування згаданих племен і в дальших століттях, не зважаючи на етнічні флюктуації в умовах евразійських степів. Бо самий факт, що Геродотова «Скитія» стала каноном для пізніших представників античної історіографії в ширшому розумінні, ще не вияснює згадок про ті ж автохтонні племена, які не могли бути абсолютною фікцією. Останнім, найвимовнішим фактологічним завершенням скелету нової схеми ранньої історії Руси-України є антське питання й насвітлене новішими археологічними дослідами прото-Київське укріплення-поселення з прилеглими до нього теренами, отже прото-Київська Русь.

До речі буде заторкнути докладніше проблематику нової схеми, а перш за все порушені в ній питання, пов'язані зі старшими етапами коренів русько-українського автохтонізму й етноґенези.

Протоґенеза слов'ян органічно пов'язана з початковими фазами процесу племінно-етнічної диференціяції індоевропейської спільноти. Корені індоевропеїзму розкинених племінно-етнічних масивів на просторах від ріки Інду аж по береги Атлантійського океану, витиснули свою печать на ґенезі творення трьох головних галузей західньої частини індоевропейської спільноти: слов'янської, германської й романської зі спільним архаїчно-мовним пнем (індоевропейська прамова), який згодом щораз то більше заникав у наслідок поступового розвитку льокальних форм антропогеографічно-економічно-геополітичних і культурних умовин колективного життя, а в парі з тим диференційованих виявів у площині лексичного розвитку від нижчих до вищих форм мовного спілкування між поодинокими племенами й ранньоетнічними спільнотами.

Дехто в науковому світі висував припущення, що прото-слов'яни й прото-балти творили первісно одну групу в добі індоевропейської батьківщини, заки ще індоевропейська спільнота розійшлася на простори від південно-західньої Азії до берегів Атлантику. У зв'язку з тим до речі буде відмітити, що теорія льокалізування правітчини індоевропейців десь на просторах евразійських степів найбільше імовірна та з протоісторичного аспекту реальна. Вона покривається також в загальному з льокалізуванням трипільської культури. З контексту пра- й ранньоісторичного процесу розвитку демографічних відносин на згаданих просторах, заселених індоевропейцями, виходить, що три головні галузі індоевропейців згодом дуже розрослися, вступивши на шлях процесу племінно-етнічних диференціяцій аж до повного етнічного відокремлення.

Кожна галузь жила власним стилем економічно-соціяльно-культурного життя, що й витворило з часом питоменні їхньому стилеві життя власні вияви розвитку мови так, що з бігом часу мовний пень спільного всім індоевропеїзму еволюціонував у парі з процесом ди-

ференціяції, залишаючи лише сліди в формі ремаанентів колишньої індоевропейської прамови та лінґвістичних властивостей індоевропейської мовної спільноти в аспекті історичної граматики, розвитку мов та лексики з поодиноких ділянок спільних виявів людського життя. Так то з головного колись мовного пня індоевропеїзму витворилися з часом три диференційовані мовні галузі — слов'янська, германська, романська, які в процесі формування слов'янської, германської й романської родини народів поглибили процес мовної диференціяції.

Наша увага зосереджується у даному випадку на питанні можливо як найстарших фаз генези слов'янства, дальших етапів його розвитку та процесу диференціяції в напрямі творення окремих племінно-етнічних груп. З усіх знаних нам теорій про походження й прабатьківщину слов'ян теорія автохтонізму на території між Карпатами й середнім Подніпров'ям відповідає ще найбільше історичному реалізмові з доби праслов'янства. Бо антропологічні й лінґвістичні дані промовляють за льокалізуванням прабатьківщини слов'ян в Европі, а не в Азії, чи в Малій Азії, як дехто старався доказувати. На марґінесі до речі буде пригадати, що згідно з археологічними нахідками довгоголовий тип переважав між протослов'янами, а це завважуємо також при антропометричних дослідах черепів, носіїв трипільської культури.

Теорія про невелику територіяльно прабатьківщину слов'ян, які нібито мали розходитися поступово на нові місця поселень, позбавлена історичного реалізму, бо як на невеликому терені могло розмножуватися стільки людей, щоб заселювати нехай і поступово історичну територію слов'ян? А позатим поселювані поступово групами слов'яни були б розтопилися у чужому субстраті племен — власників тої ж території. А дальше власники даної території були б напевно боронилися перед інвазією слов'ян. З другої сторони прабатьківщина слов'ян не могла сягати десь від Дону до Ельби й Дунаю, бо на таких великих просторах уже перші фази протогенетичного процесу розкинених саме на такій широкій території слов'ян були б під переможним знаком глибокої диференціяції, включаючи мовний фактор, що було б зразу внеможливило таку близьку спорідненість слов'янських мов, якої не подибуємо ні в германських, ні в романських мовах. Льокалізування прабатьківщини на території між Карпатами й середнім Подніпров'ям має свій реальний історичний глузд і в мовному аспекті, бо на згаданій території (не малій, але й не дуже великій) скупчений на загал досить густо як на той час слов'янський елемент не був наражений на скору й сильну диференціяцію у мовному аспекті. А в часі перебування на спільній прабатьківщині мовні основи слов'янства вже настільки скристалізувалися й закріпилися, що згодом у процесі поступового розходження на нові місця поселення не могло прийти до радикальних виявів мовної диференціяції. Тому слов'янські мови порівняльно дуже близькі одна до одної.

Трудність розв'язки порушеного нами питання полягає головно в тому, що ми не диспонуємо відповідним джерельним матеріялом, не

лише писаним, але навіть у аспекті достаточних даних етнографічно-фолкльорного характеру народної словесности, при допомозі яких можна би приступити до розв'язки проблем протослов'янства. При деяких археологічних даних залишається лише покористуватися студіями аналогій і законів пра- і ранньоісторичного процесу при узглядненні основних принципів у царині палеосоціології й мікроаналізи палеоетнографічно- палеоетнологічних відносин шляхом порівняльного методу в відношенні до пра-й ранньоісторичних явищ на інших теренах в цілі можливої, приблизної реконструкції життя протослов'ян.

Не знаємо точно, коли наступило перенаселення на території слов'янської прабатьківщини й проходив міґраційний процес на нові місця поселення. Є підстави вважати, що той процес почався у першому тисячолітті до нашої ери, приймаючи поступово що раз то більший розгін. Не малу ролю у тому процесі слов'янської міґрації на нові місця поселення у напрямі Заходу відіграли без сумніву евразійські номади, які з доби енеоліту посилювали свій наступ у напрямі Заходу, що мало свої фатальні наслідки в відношенні до носіїв трипільської культури. В перших століттях нашої ери той наступ евразійських номадів прибрав величезні розміри, започатковуючи добу великого переселення народів.

Уже самі умови етнічних пересунень і катаклізмів диктували протослов'янським племенам, для яких не ставало місця у дотеперішній батьківщині в наслідок перенаселення, посуватися в напрямі Карпатської полоси й ще дальше на Захід, де було безпечніше.

Протослов'янські племена на терені Подніпров'я залишали здебільшого степові простори в наслідок посилення руху номадів й пересувалися у лісостепову полосу, подальше від втертих шляхів евразійських кочовиків. Лише менші етнічні острівці залишалися на степових просторах, доходячи до причорноморської полоси, як це виходить з реляцій Геродотової «Скитії». Природні економічно-соціяльно-екологічні фактори поглиблювали процес переселення. Багата, урожайна земля запрошувала до стабільного, осіло-хліборобського життя, яке в свою чергу вимагало робучих рук не лише самого хлібороба, але й його челяді, щоби земля не лежала облогом. Релятивне упорядкування сімейного життя та економічний проґрес сприяли розвиткові родини й роду після доби неупорядкованих відносин родинного життя — поліандрії з доби матріярхату й екстремних форм полігамії, головно зі старших фаз патріярхату. А заникання ендогамних подружніх зв'язків і розвиток ексогамії пожвавлювали міжродові відносини та причинювалися до кристалізації племінного життя, яке згодом переходило в етнічне.

В парі з тим наростав поступово процес перенаселення, який в територіяльних умовах правітчини слов'ян переходив у експльозію демографічного характеру й у слід за тим наступало заселювання нових теренів, головно на захід від прабатьківщини слов'ян, бо, як уже сказано вище, в умовах пожвавлення руху евразійських номадів, десь

приблизно від кінцевих фаз енеоліту, простори над Доном, а відтак і Лівобережжя ставали щоразто більше під впливом племінно-етнічних флюктуацій, таких нищівних для стабільного, осіло-хліборобського життя. В парі з розростом протослов'янського населення й його демографічного розташування від Подніпров'я на захід у напрямі Карпат поглиблювався процес диференціяції в аспекті поділу на східніх і західніх слов'ян, серед яких розчинився кельтський елемент, а в областях східньої Европи процес диференціяції розділював слов'ян на південно-східніх і північно-східніх, з яких перші одержували домішку іранської крови, а другі змішувалися з прибалтійсько-фінськими племенами. Таким приблизно шляхом ішов загальний процес культурно-етнічної диференціяції слов'ян в аспекті антропогеографічно-геополітичних та соціо-демографічних умовин.

На перших етапах історії візантійської імперії наступає пенетрація слов'нського елементу на Балкани, зумовлена не лише експльозією демографічного характеру, але й експанзивною ролею політично-мілітарного союзу антів. Процес поглиблювання етнічної диференціяції у висліді міґраційного руху протослов'ян на нові місця поселення позначувався ступнево певними відмінами в антропологічному аспекті, як наслідок змішування з іншими племінно-етнічними групами, а дальше в аспекті мови, етнографізму й фолкльору, культури й ментальности шляхом кристалізації етнопсихологічної структури. Отже виникали різниці як соматологічного, так і культурно-психологічного характеру.

Порівняльно досить багато впливів подибуємо в етнографічному матеріялі поодиноких слов'янських народів. На тлі мікроаналітичних студій етнографічного матеріялу можна розпізнати тут і там чужі впливи, бо, як відомо, аналогічні етнографічно-фолкльорні мотиви кружляють часто в численних варіянтах серед народніх мас поодиноких племен і національних суспільств як вислід спільних форм індивідуального й колективного життя та спільних критеріїв людської думки в соціо-етно-побутовому, фолкльорному та загально культурному аспектах.

Як з одної сторони акліматизовані серед нових умовин і сусідніх племен на нових місцях поселення протослов'яни були більше, чи менше під впливом своїх сусідів, так з другої сторони ті останні не залишалися без слов'янських впливів. На пограничних теренах протослов'янський елемент мішався з чужим, створюючи в антропологічно-культурному аспекті новий посередній племінно-етнічний тип. Населення Австрії є, мабуть, досить наглядним приміром вище сказаного, де зі змішання слов'янських і германських елементів витворився посередній етнічно-колективний тип. Баварський тип німця має також у собі слов'янську домішку.

Слов'янська пенетрація на Захід уже в початках середньовіччя доходила до околиць Вюрцбурґу в тодішніх умовинах етнічно-культурних флюктуацій, але з часом слов'янський елемент розчинився у гер-

манському морі. Подібне явище подибуємо на Балканах, де розпорошені слов'янські елементи на теренах грецької території піддалися грецькій асиміляції, залишаючи по собі деякі сліди в географічній ономастиці. Але зате болгари мовно слов'янізувалися. На нашу думку характеристичним явищем для геополітично-соціо-екологічних властивостей у взаємовідносинах між ранньослов'янським і германським світом на тлі племінно-етнічних флюктуацій є те, що в той час, коли слов'янський елемент у процесі своєї пенетрації в напрямі Заходу державя континентальних шляхів, тобто просувався глибиною європейського континенту, то германський світ держався певніше в північній полосі вздовж морського побережжя, опановуючи його поступово, включаючи Східню Прусію. Це має свої глибокі причини в економічному й соціо-етно-психологічному наставленнні обох світів. Слов'яни були хліборобами, пов'язаними традиційно з землею, а в германців проявлявся більший нахил до морського номадизму, що найшло свій вислів у історії вікінґів-норман.

Немає сумніву, що випливаючий з геополітично-культурно-психологічних і світоглядових різниць поділ (який поглиблювався, переходячи в віковий антагонізм, чи духовий конфлікт) двох світів — цивілізацій: Орієнт — Окцидент на велетенських просторах евразійського, континентального масиву, про що згадує Геродот на початку своєї Історії, не залишився без впливів на ранньоісторичний (а згодом історичний) процес племінно-етно-культурної диференціяції протослов'янських племен у їхньому поділі на східніх і західніх слов'ян. Зі Сходу йшли не лише впливи евразійського номадизму, але й малоазійських культурних центрів, а згідно з реляціями Геродота торговельні шляхи вели з території України аж на Далекий Схід. З другої сторони діяли впливи Риму, які посилилися після перемоги над царем Понту, Мітридатом VI Евпатором, у наслідок чого римські військові залоги найшлися в Тавриді.

Доба переселення народів зрушила етно-політичну стабільність Заходу під імперським знаком pax Romana та поставила західню вітку слов'ян в умови законтивізованого германського світу, що залишило свої сліди геополітично-соціо-етно-культурного характеру в житті західніх слов'ян на порозі між античною добою й середньовіччям. Антропогеографічно-геополітичні й екологічні фактори поглибили процес диференціяції також між східніми слов'янами. Південно-східні протослов'янські племена ґравітували культурно й політично до середземноморсько-чорноморського Півдня як у добі впливів грецької колонізації (що тривали приблизно тисячу років!), так і згодом у добі римсько-візантійських впливів.

Північно-східньо-слов'янський елемент змішався з балто-фінами й жив відокремлено своїм життям, пристосованим до тодішньої цивілізації суворої Півночі не лише в античній добі, але й майже до кінця середньовіччя. До того ж широка, майже непрохідна полоса пралісів розділювала довгими століттями північно-східніх слов'ян від ет-

нографічної території України з її населенням. В таких умовинах процес диференціяції діяв наглядно не лише в соціо-племінно-етнічному й культурно-психологічному, але й антропологічному (соматологічному) аспекті. Це мало свої наслідки й у політично-державному житті, бо під час коли над середнім Дніпром політично-державне життя дозрівало вже в перших століттях нашої ери (протокиївське укріплення-поселення з довколишніми теренами та анти) як протокиївська Русь, то на Півночі державна організація була припізнена на цілі століття.

Як з одної сторони з бігом часу набирав на силі процес диференціяції між південно-східніми й північно-східніми протослов'янами в наслідок дій вище названих, діяметрально різних факторів Півдня й Півночі, так з другої поступово посилювався процес соціо-племінно-етнічно-культурної уніфікації в наслідок спільних факторів Півдня — середземноморсько-чорноморської полоси на тлі довговікового автохтонізму й хліборобської культури.

Вихідною точкою нашої концепції нової схеми ранньої історії Руси-України являються дві основні тези. Перша з них, що територія України з її автохтонним населенням мала свій власний, самостійний шлях і стиль ранньоісторичного процесу з усіма дальшими, випливаючими з того консеквенціями. М. Грушевський у своїй схемі східньоевропейської історії підкреслив самостійність цілого історичного процесу на території України від ранньої аж до новітньої історії, а ми в даному випадку задержуємося на ранньоісторичних етапах того ж процесу з огляду на арґументацію в аспекті об'єктивно-наукової доцільности узглядження нової схеми ранньої історії Руси-України з її основним завданням — дослідами над автохтонним населенням, предками русько-українського етносу в цілому мультиперспективному контексті ранньоісторичних явищ, подій і фактів, включаючи питання перебування евразійських номадів на території України.

Аналогічно мається справа й з дальшими епохами історії Руси-України, де основним предметом дослідів мусить бути населення української території, отже український нарід, а не окупаційна влада на згаданій території. Те, що в московсько-російській історіографії головний наголос при дослідах ранньої історії української території кладено на скито-сарматській тематиці, самозрозуміле, бо представники згаданої історіографії виходять з російсько-імперських («общерусскіх») позицій при інтерпретації ранньоісторичного процесу на території східньої Европи, а в тому й України та в даному випадку «актуалізують» ранньоісторичні етапи русько-української історії в дусі новітніх, «общерусскіх» понять і політичних апетитів. Тому для представників русько-української національної історіографії немає ні перш за все науково-об'єктивних даних, ні національно-здорового глузду придержуватися перестарілої схеми, випрацьованої в кабінетах московсько-російських істориків-політиків, ідеологічних подвижників збереження політично-імперської ідеї не лише в теорії, але й на практиці в дусі единонеділимства.

Коли йде про виказання слідів архаїчно-історичної ідентичности русько-українського етносу в аспекті безперервної тяглости прото- й ранньоісторичної традиції прарусько-українського автохтонізму й коренів етногенетичного процесу, то сьогоднішній стан археологічних досягнень на землях України, якщо не зовсім, то принайменше в значній мірі, дозволяє на те. Перш за все, до речі буде сказати, що льокалізування прабатьківщини індоевропейців десь на просторах евразійських степів відповідає приблизно етно-географічній пропорції екологічно-демографічних відносин праіндоевропеїзму. А льокалізування правітчини слов'ян між середнім Подніпров'ям і Карпатами, як уже сказано вище, відповідає приблизно реальним відносинам доби праслов'янства. Це й є вихідні точки, з яких треба починати.

На підставі дослідів українських і взагалі слов'янських дослідників, перш за все археологів, можна дійти до висновку, що слов'яни (східні й західні) були споконвічними автохтонами своїх історичних територій, тобто жили на тих землях від часів, як далеко може сягнути дослідно-критичний змисл історика. Лише предки південних слов'ян прийшли на Балкани щойно на порозі середньовіччя в кінцевій стадії великого переселення народів. Вихідною точкою безперервної тяглости найдавнішої історичної традиції пра-русько-українського автохтонізму й тим самим архаїчних коренів етногенетичного процесу можна вважати хліборобських носіїв трипільської культури. Хоча й вона не з'явилася на території України як deus ex machina, а мусіла мати свої старші корені, отже від раннього неоліту, чи ще скорше, що доводив Кричевський у своїй праці про ранній неоліт і походження трипільської культури на основі аналізи техніки й форм крем'яних виробів трипільців в цілі виказання безперервної еволюції техніки й форм згаданих виробів в часі палеоліт-мезоліт і рання доба неоліту аж до доби трипільської культури включно. Це мало б бути доказом місцевого походження трипільської культури й автохтонізму трипільських хліборобів. Я. Пастернак у своїх працях погоджується з тою концепцією.

Населення автохтонно-хліборобських племен трипільської культури так і залишилося і після енеоліту, отже в бронзовій добі на тій же території, хоча трипільська культура почала мінятися й підупадати під впливом наступаючих зі сторони евразійських степів носіїв шнурової кераміки. Хоча в наслідок зростаючих рухів евразійських номадів трипільська культура занепадає, то все ж таки її носії з вищою культурою від культурного рівня наступаючих кочовиків залишаються на місцях своїх поселень як прикріплені до своєї землі хлібороби, а наступаючі зі Сходу номади топляться поступово (перш за все їхня верхівка) в автохтонно-хліборобсько-племінному, пізньотрипільському субстраті.

Десь приблизно кінець другого, а головно початкові століття першого тисячоліття до нашої ери на землях України є під знаком перебування на них кіммерійців. Ми не знаємо точно, коли кіммерійці

прийшли на землі України. Це могло бути десь під самий кінець другого, або на грані між другим і першим тисячоліттям до нашої ери. Знаємо на підставі реляцій Геродота, що їх витиснули з української території наступаючі зі Сходу скити десь у другій половині VIII століття до нашої ери. Все ж таки кіммерійці перебували на землях України приблизно кілька століть в умовах незнаної нам ближче племінно-політичної, як на той час державної організації, що більше, чи менше причинювалося до певної, нехай і релятивно значної стабілізації тодішніх племінно-етнічних відносин на евразійських просторах, головно придніпрянсько-придністрянської території. А позатим під кінець другого й на початках першого тисячоліття до нашої ери племінно-етнічні флюктуації на евразійських просторах ще не набрали такого розгону, як це сталося пізніше, тобто в перших століттях нашої ери, коли наступало велике переселення народів.

В умовах релятивно стабільних племінно-етнічних відносин південно-східньої Европи в добі панування кіммерійців і згодом скитів (pax Scythica) протослов'янські, тобто пра-русько-українські племена могли розвиватися в соціо-економічно-культурному й загально демографічному аспекті, нехай і прикриті етнічною назвою пануючих тоді номадів, які толерували автохтонно-хліборобське населення з користю для себе. З реляцій Геродотової «Скитії» довідуємося про ті ж протослов'янські племена, виступаючі, як уже сказано, під етнічною назвою номадних завойовників. До них належали згадані вище «скити-орачі», «скити-хлібороби», неври, а також правдоподібно калліпіди й алазони та можливо будини й агатирси. Пастернак не помиляється, коли в своїх працях вважає «скитів-орачів» і «скитів-хліборобів» нащадками трипільських племен, а неврів першим історичним праслов'янським племенем, нащадками носіїв неолітичної надбузької культури, що в ранній добі заліза витворили висоцьку культуру. У пізніших римських авторів слов'яни виступають під назвою венедів, а на самому початку середньовіччя ними цікавиться особливо Йордан і Прокопій Кесарійський. Тут уже подибуємо поділ на західніх (склавинів) і східніх (антів) слов'ян.

В аспекті еволюційної тяглости прото- й ранньоісторичної традиції пра-русько-українського автохтонізму принайменше від останніх фаз неоліту й згодом енеоліту до речі буде повторити за Пастернаком з його праці про ранніх слов'ян в історичних, археологічних та лінґвістичних дослідженнях, що в бронзовій добі (1800—800 до нашої ери) помічаємо шість льокальних варіянтів трипільської культури в пов'язанні з хліборобсько-скотарським способом життя населення: городський варіянт на східній Волині, софіївський в середньому Подніпров'ї, усатівський в околиці Одеси, кошилівецько-більчанський і комарівський у горішньому Подністров'ї та білогрудівський в Побожжі, Подністров'ї й на Буковині. Усі згадані варіянти належать різним племенам тієї самої етнічної групи. Житлові споруди в них мають ще виразно трипільський характер, а глиняні культові фігурки жінок на-

гадують культові жіночі статуетки з трипільських поселень — символ родючости та сліди матріярхату трипільців. В старшій добі заліза (гальштат), приблизно 8—5 ст. до нашої ери, нащадки представників білогрудівської культури витворили на Правобережжі чорноліську культуру, де також подибуємо культові, глиняні фігурки, а «скити-орачі» будували на теренах правобережного лісостепу великі городища з розмальованими хатами на трипільський лад. Характеристичним явищем тяглости прото- й ранньоісторичної традиції пра-русько-українського автохтонізму є в даному випадку еволюційні етапи культових виявів, які тягнуться від доби Трипілля аж до гальштадтської доби (а може навіть до початків молодшої доби заліза — лятенської, принайменше місцями спорадичного порядку). Фолкльор являється головним виявом тяглости племінно-етнічних культур, приміром чого можуть бути культові, жіночі фігурки, символ родючости, сліди матріярхату та врешті культу богині-матері.

Сарматська доба не змінила етнічного обличчя української території. Так звану в науці «сарматизацію» треба розуміти в політичному аспекті, тобто що сармати заволоділи територією України й прикрили її та населення своєю панівною, етнічною назвою. Здогади деяких дослідників, що сарматська навала винищила місцеве населення, не мають наявних доказів і є, очевидно, безпідставні. В інтересі кочовиків було толерувати місцеве, хліборобське населення — продуцентів сільсько-господарських продуктів з користю для себе, що й робили скити, а згодом сармати. Особливо верхівка номадів приймала поступово вищу культуру автохтонів-хліборобів, започатковуючи процес поступового всякання кочового елементу в автохтонно-хліборобський субстрат.

На окрему увагу в аспекті вивчення ранньоісторичної доби південно-східніх слов'ян, отже прото-русько-українських племен, заслуговують пам'ятки культури полів поховань пізнішого часу (3—5 ст. нашої ери), так звані пам'ятки черняхівського типу, приписувані ранньослов'янським племенам антів, уже безпосереднім предкам літописних русько-українських племен. До речі буде пригадати, що культура черняхівського типу є прикметна біритуалізмом (тілопальним і тілопоховальним похоронним обрядом). Пізніший час культури полів поховань (без могильних насипів), так звані пам'ятки черняхівського типу синхронізуються з добою антського союзу, який існував на протязі около трьох століть (приблизно від четвертого до шостого, або навіть до початків сьомого століття, при чому першу згадку про антів маємо з третього століття).

Згідно з поглядами Пастернака культура черняхівського типу пов'язана генетично з пам'ятками зарубинецько-корчуватівського типу. Дещо відмінну думку має Шовкопляс, який у своїй праці про археологічні дослідження в Україні (1917—1957) каже, що пам'ятки черняхівського типу, за характером насамперед глиняного посуду, в переважній більшості не зв'язані безпосередньо з безперечно слов'янськи-

ми зарубинецько-корчуватівськими пам'ятками. Та це вже є подробиці в поглядах археологів, які не впливають безпосередньо на концепцію тяглости ранньоісторичної традиції пра-русько-українського автохтонізму.

Такі важливіші еволюційні етапи тяглости традиції пра- й ранньоісторичних коренів русько-українського автохтонізму й етногенези від Трипілля до доби антів, тобто порога вже історичного життя літописних русько-українських племен та часу генези й початкових етапів постання Київської Руси. Конфронтація археологічних дослідів з мікроаналізою джерельних текстів античної історіографії, а згодом візантійських і арабських письменників, дозволяє нам на реконструкцію вище поданої ранньоісторичної картини коренів автохтонізму й етноґенези русько-української національної спільноти на її території, з особливостями її історизму та в загальному окремим, самостійним пра- й ранньоісторичним процесом, формованим специфічними для української території антропогеографічно-екологічними, соціоекономічними, культурними та врешті геополітичними факторами. Згадані фактори діяли в напрямі диференціяції на тлі загальнослов'янського життя й паралельно в напрямі уніфікації в нутрі південно-східніх слов'янських (прото-русько-українських) племен.

Якщо концепція льокалізування прабатьківщини індоевропейців на теренах Евразії, тобто десь на евразійських степах, приблизно правильна, то з того виходило б, що прабатьківщина індоевропейців і прабатьківщина слов'ян, яку ми льокалізуємо десь між середнім Подніпров'ям та Вислою й Карпатами, більше, чи менше покриваються в географічному аспекті, тобто що праслов'яни могли перебувати в межах своєї батьківщини вже від доби індоевропейської правітчини. А це в дальшій консеквенції історичного процесу означало б, що автохтонізм і архаїчні корені етногенетичного процесу південно-східніх слов'янських (пра-русько-українських) племен сягають у ще глибшу давнину — добу не лише слов'янської, але й індоевропейської правітчини. Серед різних концепцій льокалізування правітчини індоевропейців вирізняється своїм наближенням до історичної правди концепція Я. Пастернака, який льокалізує її в центральній Европі, між Дніпром і Одрою. Можливо, що Пастернак дещо задалеко загнався на Захід. Коли взяти до уваги концепцію, що географічно-мульти-етногенетичне поняття vagina nationum пов'язується в науці з Орієнтом, то в даному аспекті прабатьківщину індоевропейців треба б льокалізувати десь ближче до Орієнту (південно-західньої Азії), отже приблизно на теренах Евразії (евразійських степів).

Наша концепція нової схеми ранньої історії Руси-України йде по лінії еволюції в історіографії від примату політично-великодержавної проблематики до студійних зацікавлень всестороннім життям народу в його мандрівці століть від доби кам'яної сокири й згодом палеометалевих прирядів до наших часів. Під час коли кіммеро-скито-сарматська проблематика була домінуючою у старій (традиційній) схемі ран-

ньої історії Руси-України, то основою нової схеми мусить бути автохтонізм наших предків і прото-ранньоісторичні корені етногенетичного процесу русько-українського етносу. Номади скапітулювали перед автохтонами після доби великого переселення народів, коли літописні русько-українські племена найшлися на одному з завершуючих етапів міжплемінної уніфікації та станули твердою стопою на шляху до остаточного скристалізування повновартного етнічного твору не лише в політичному, але й етнопсихологічно-культурному аспекті. Час уже, щоб під кінець XX століття ті номади скапітулювали перед автохтонами також на сторінках української історіографії, тобто щоб нова схема ранньої історії Руси-України з приматом дослідів над нашими предками-автохтонами при узгляднюванні кіммеро-скито-сарматського питання як допоміжного чинника при дослідах стала історіографічним принципом на сучасному й дальших етапах наших студійних зацікавлень. Надіймося, що дальші археологічні досліди в парі з досягненнями на полі інших допоміжних дисциплін історичної науки відкриють нові горизонти й тим самим збагатять нову схему ранньої історії Руси-України новими даними в аспекті пра-русько-українського автохтонізму й етногенези.*

* Дякую проф. Ю. В. Шевельову за ласкаве звернення моєї уваги на кілька подробиць в аспекті мовознавства, пов'язаних з моєю темою.

Теодор Богдан Цюцюра

БОРОТЬБА УКРАЇНЦІВ У ВІДЕНСЬКОМУ ПАРЛЯМЕНТІ ЗА ЗАГАЛЬНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО І НАЦІОНАЛЬНУ АВТОНОМІЮ

(Зокрема в роках 1905—1907)

I

Одним із найбільш знаних і часто цитованих, але по-різному інтерпретованих, правил конституційних законів старої Австрії (т. зв. Грудневої конституції) була стаття XIX Закону ч. 142 з 21 грудня 1867 р. про рівноправність усіх національностей держави, а зокрема їхніх мов у школах, державних установах і в громадському житті. Називають її навіть «Великою Хартією прав австрійських національностей».[1] За своїм змістом ця стаття вперше з'явилася в зв'язку з революційними подіями 1848—1849 року.[2] Згодом права національностей були офіційно підтверджені 1 травня 1861 р. в австрійському парляменті тронною промовою цісаря Франца Йосифа I, яка розпочала конституційну (або до 1867 р. лише псевдо-конституційну) добу в Габсбурзькій монархії. «Я міцно додержуюся погляду, — сказав цісар, — що вільні установи доведуть до благодійного перетворення всієї монархії на основі сумлінного додержання і проведення в життя принципів рівноправности всіх народів держави, рівности всіх громадян перед законом і співучасти народних представників у законодавстві».[3]

На ділі українські громадяни Австрії — індивідуально й колективно — не користувалися справжньою рівноправністю аж до самого роз-

---

[1] Robert A. Kann, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1948—1918.* New York 1950, II, 196. Про значення і юридичний зміст, див. Karl Gottfried Hugelmann, *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich.* Wien 1934, pp. 81—96.

[2] Ґарантії вільного розвитку національностей були передбачені в т. зв. Піллерсдорфській конституції (ст. 4) з 25 квітня 1848, в основних правах громадян (ст. 21) конституційного проєкту першого австр. парляменту 1848/49 і в «октроїрованій» березневій конституції (ст. 5) з 1849 р.

[3] *Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates* (пізніше *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates).* I. Session, 2. Sitzung. Beilage. p. 1. Далі цитується як *Протоколи,* з відміченням числа сесії і (дня) засідання, зі сторінками і датою.

паду Австро-Угорщини. На думку одного видатного українського громадського діяча причиною було те, що стаття XIX «мала тільки декляративне значення, бо не було законів, що вводили б у практичне життя згадані декляративні ґарантії.[4] До цього твердження треба додати уточнення: «рівномірно до всіх національностей Австрії». Насправді в Австрії існувало доволі складне «мовне право» — Sprachenrecht (включаючи закони та інші нормативні акти, адміністративні постанови, розпорядження, інструкції тощо), яке постійно розвивалося. Воно помітно поліпшувалося у відношенні до українців, а це внаслідок їхньої невпинної боротьби за свої права в громадському житті і в політичних установах не лише Галичини і Буковини, але й у віденському парляменті.

Становище українців в Австрії було найменш задовільне з усіх «австрійських» національностей. Це стверджують українські[5] і чужі автори,[6] але ж завдяки існуванню конституційного устрою в Австрії українці могли боротися за свої права в представницьких установах, особливо у Відні, і поліпшувати своє становище. В тому самому часі цілком безправне було становище українців в угорській частині Габсбурзької монархії і в Російській імперії. Через те українці виявляли «щиру прихильність для австрійської держави»,[7] або іншими словами (хоч із очевидним перебільшенням) «найміцнішу прив'язаність до австрійської держави», яка для них була «єдиним захистом проти польської сваволі».[8]

Причинного зв'язку між тією фактично існуючою ситуацією і дійсним чи радше удаваним, іноді наявно перебільшеним «австрофільством» галицьких і буковинських українців якось не помітив видатний російський діяч і письменник, М. Г. Чернишевський. З одного боку він виявив немало прихильности до культурної емансипації українського народу, але з другого боку він гостро критикував «вірних захисників Австрійської імперії» (особливо Львівське «Слово») в 1861 р.[9] Більше зрозуміння виявив пізніше В. І. Ленін. Він уважав Австрію за відсталу країну, але признав, що там «народам забезпечено ... не-

---

4 С. Баран, «Устрій українських земель у складі Австро-Угорщини», *Енциклопедія Українознавства.* Мюнхен—Нью-Йорк, 1949, II, 495.

5 Напр., М. Стахів стверджує у своїй праці *Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772—1918).* Скрентон, 1958, I, 116, що «українці уважали свою долю під австро-польською владою тільки чистилищем, з якого могли ще вирватися».

6 Українці були пасинком (пасербом) серед усіх австрійських національностей, Kann, op. cit. I, 226. Це й інші автори вважають, що українці — це *underdogs* (бідолахи, сіромахи) австрійської монархії.

7 Стахів, *там же*, стор. 39.

8 Walter Schneefuss, *Demokratie im Alten Österreich.* Klagenfurt, 1949, p. 132.

9 В статті «Национальная бестактность». Цит. (зі схваленням), И. П. Трайнин, *Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад.* Москва, 1947, стор. 143—44.

зрівняно більше свободи, ніж у Росії» (29 березня 1913) і що «навіть відстала Австро-Угорщина [фактично лише австрійська «половина» монархії] створила для свого слов'янського населення умови життя незмірно більш культурні ніж кріпосницька Росія» (27 квітня 1913); він теж відмітив, що в Австрії «з 1867 року закріпилися основи політичної свободи і конституційного устрою» (червень 1913) і що «потяг до Австрії і прихильність до її політичних порядків» пояснюється тим, що в Австрії «нема нічого подібного до ганебної смуги осілости..., ні до вигнання рідної мови зі школи» (квітень 1914).[10]

II

Перша спроба впровадження конституційного устрою в Австрії в 1848—49 році закінчилася невдачею. Залишилися лише три нездійснені конституційні документи, два «цісарські» (або «октроїровані») і один, схвалений конституційною комісією Установчих Зборів імперії (Reichstag), що їх називають «першим австрійським парляментом». Відновлений абсолютизм панував в Австрії аж до 1860 р., коли під впливом програної війни з італійцями, що змагали до об'єднання італійських земель в єдину італійську державу, цісар вирішив завести обмежений конституційний лад.

В т. зв. Жовтневому Дипломі цісаря Франца Йосифа I з 20 жовтня 1860 р. було передбачено утворення центрального законодавчого органу для всієї Габсбурзької монархії. З уваги на «існуючу відмінність Наших Королівств і Країв», Австрія мала бути перебудована на своєрідне державне об'єднання, яке поєднувало б прикмети і реальної унії, і федерації. За дійсного автора цього документу вважався польський граф Аґенор Ґолуховський, великий землевласник зі східної Галичини, який передше був цісарським губернатором Галичини, а згодом і членом австрійського центрального уряду. «Диплом» зустрінув у Відні великий опір; його розглядали як спробу «державного перевороту вищої (крупної) аристократії проти віденської бюрократії».[11] Ґолуховський незабаром був замінений в уряді німецьким лібералом-централістом, Антоном фон Шмерлінґом, що в справі перебудови держави сповіщало перемогу централізму над федералізмом.

---

[10] В. И. Ленин, *Полное собрание сочинений.* Изд.5-ое. Москва (1960—1965), XXIII, 39, 127, 314; XXV, 66—67 (проти графа В. А. Бобрінського, що «захищає українців від пригноблення *австрійським* урядом»). Ленін також вказував на те, що «пригноблені національності [Російської імперії] мають своїх земляків по другому боці кордону, які користуються значною національною незалежністю» (серед них поляки, українці, румуни). XXV, 271 (весною 1914). В Австрії «пригноблені слов'яни користуються, безперечно, більшою свободою ніж у царській Росії, отій справжній „тюрмі народів"». XXVI 315 (влітку 1915).

[11] Cit. Friedrich Walter, *Österreichische Verfassungs- und Verwalturngsgeschichte von 1500—1955.* Wien, 1972, p. 196.

Новий цісарський декрет — з цілою низкою конституційних законів для всієї держави і крайових статутів для окремих провінцій («коронних країв») — був опублікований 26 лютого 1861 р. Цей «Лютневий Патент» розглядався як «компроміс між централістичною бюрократією і ліберальною великою буржуазією».[12] Новий парлямент — Reichsrat (Рада імперії або Державна Рада) мав складатися з двох палат, Палати Панів — Herrenhaus і Палати Депутатів — Haus der Abgeordneten. Більшість членів Палати Панів мав призначувати сам цісар, зате членів Палати Депутатів (343) мали обирати крайові сойми. Австрія і надалі зберігала характер унітарної держави, але «коронні краї» одержували незначну автономію. В польських колах Галичини не без підстави вважали, що нова конституція «залишала краям право латання дір у мостах і забезпечування хворих у шпиталях».[13]

Перші вибори до крайових соймів відбулися на початку квітня 1861 р. З уваги на «куріяльну» виборчу систему, яка не давала виборчих прав незаможним верствам населення і запевнювала перевагу «курії» (виборчій групі) великих землевласників, галицький сойм склався у великій більшості з польських, головно шляхетських, депутатів. До цього причинилося й те, що «коронний край» Галичини штучно об'єднував не лише властиву Галичину (зн. південні землі колишньої Галицько-Волинської держави), але також чисто польські території колишнього Краківського воєводства, разом із двома післясередньовічними територіяльними формаціями, князівством Осьвенцім (Аушвіц) і Затор. Засідання Галицького сойму вже на самому початку виявили глибокі розходження між польською більшістю і українською меншістю. В польському таборі було декілька депутатів, ополячених українців типу gente Rutheni, natione Poloni (напр., Микола Зибликевич, президент Кракова, маршалок сойму, згодом голова польської фракції у Відні), які у Львові і Відні голосно проголошували цілковиту спільність інтересів, навіть злиття обох національностей і заявляли про своє руське, зн. українське «походження і віру». Галицький сойм обрав 38 депутатів до Відня, а Буковинський — п'ять, в більшості поляків і румунів. Не з'явилися у Відні представники Закарпатської України, тоді в складі Угорського королівства, бо угорський сойм відмовився обрати депутатів до центрального парляменту.

На першому засіданні нового парляменту (два дні перед тронною промовою), 29 квітня 1861 р. був присутній тільки один українець, буковинський депутат, Юрій Турецький. На пропозицію чеського депутата, Ф. Л. Ріґера, він склав парляментарну присягу українською мовою.[14] Так само були заприсяжені інші українські депутати, що при-

[12] Hugo Hantsch, *Die Nationalitätenfrage im alten Österreich.* Wien, 1953, p. 51.

[13] Cit. Kazimierz Bartoszewicz, *Dzieje Galicyi; jej stan przed wojną i „wyodrębnienie“.* Warszawa, 1917, p. 107.

[14] В парляментарних протоколах вживані були офіційні найменування *ruthenisch, ruthenische Sprache, Ruthenen.* Далі їх перекладається, за зна-

були пізніше. Участь українських депутатів у засіданнях і комісіях парляменту була незначна, очевидно тому, що лише деякі з них задовільно знали німецьку мову.

Перш усього українські депутати подали скарги своїх селянських виборців проти великих землевласників або державних урядників.[15] Вони також обговорювали такі справи як рівні мовні права для всіх національностей — вимагаючи державної підтримки для українських шкіл, а також і питання, сполучені з крайовою автономією. Ця «українська тематика» виявлялася на всіх сесіях австрійського парляменту, від I-ої (1861/62) до останньої, XXII-ої (1917/18). На окрему увагу заслуговує різниця поглядів між українськими і польськими депутатами на справу подорожніх витрат і дієт для депутатів, яка явно виявляла клясове чи станове ставлення до справи. Українці заявилися за встановленням депутатських дієт законодавчим порядком і з тою метою, щоб незаможні депутати були спроможні виконувати в столиці свої обов'язки. Польські депутати, в значній більшості зі шляхти або інших заможних верств, вважали, що це буде обтяженням державної скарбниці; на випадок необхідности міністерство фінансів зможе прийти на допомогу окремим депутатам.[16]

Після трьох сесій (1861—65) діяльність центрального парляменту (з німецькою більшістю) була припинена цісарським патентом з 20 вересня 1865 р., що спричинило значне послаблення віденського централізму. Незабаром цісар — уже як угорський король — особисто відкрив угорський сойм 14 грудня 1865 р., що мало на меті виявити прихильність династії до справи мадярської національної емансипації і навіть натякнути на піднесення статусу Угорщини — з провінційного до державного. Наступна сесія парляменту була відкрита тронною промовою цісаря щойно 20 грудня 1867 р. Переговори між Віднем і Будапештом про відновлення угорської державности продовжувалися аж до грудня і врешті довели до австро-угорської угоди. Ця угода перетворила Австрію на «дуалістичну» монархію, Австро-Угорщину, яка надалі складалася з двох державних формацій — Австрійське цісарство і Угорське королівство — з окремими парляментами і урядами. Була це «реальна унія», себто об'єднання лише особою монарха і кількома спільними державними установами (головно спільні міністерства закордонних справ і війни). Ціла низка нових конституційних законів, які здійснювалися лише в австрійській частині монархії, була

ченням, як український, українська мова, українці (а не руський, руська мова, русини).

[15] Більшість скарг відносилася до селянських сервітутів на панських землях. Десятки петицій обвинувачували панів-землевласників у ставленні перепон для селянського користування (пасовиська, збирання дерева на опал, тощо). Див., напр., *Протоколи*, I/81, стор. 1881—92, 2 грудня 1861 (депутати — Микола Ковбасюк, Юрій Турецький, Іван Карпинець).

[16] *Протоколи*, I/7, стор. 122—23, 15 травня 1861; I/8, стор. 130—31, 27 травня 1861 (С. Литвинович від укранців, Ф. Смолька від поляків).

опублікована 21 грудня 1867 р. «Ґруднева конституція» зберегла силу аж до самого розпаду Австро-Угорщини.

Галицькі поляки також вимагали спеціяльного державно-правного статусу для Галичини, але згодом задовілилися фактичною ситуацією, яка виявилася для них винятково корисною. Внаслідок голосно проголошеної льояльности Габсбурґам,[17] фактичного погодження та тісної співпраці між австрійською бюрократією і польською аристократією, ця остання здобула повну владу в Галичині і великий, іноді вирішальний, політичний вплив у Відні. Хоча до цього часу, а особливо в 1848—49 і 1860-их роках, українці майже беззастережно підтримували Габсбурґів і австро-німецьких лібералів-централістів (і за це були названі «тирольцями сходу»), сподіючися від них захисту від поляків, то тепер виявилося, що їхня віра в всемогучість і доброзичливість Відня не була виправдана. На думку видатного австрійського соціял-демократа (згодом першого прем'єра Австрійської республіки, пізніше президента), з-поміж десяти народів монархії «Груднева конституція» зробила «суверенними» лише два народи, німців і мадярів. Два народи, поляки в Австрії і хорвати в Угорщині, стали «напів-суверенними». Шість інших народів — чехи, українці, румуни, словенці, серби та італійці — були призначені на поглинення — Aufsaugung «суверенними» і навіть «напів-суверенними» народами; українці були віддані як «здобич» полякам.[18]

Починаючи з 1868 року австрійська державна адміністрація в Галичині була поступово передана в руки польської шляхти, що стала постачати цісарських намісників в Галичині і міністрів у Відні, і нової польської, або спольщеної, крайової бюрократії. Хоч встановлення і пізніше поширення крайової автономії загалом сприяло справі емансипації не-німецьких народів в Австрії, проте в випадку Галичини і Буковини це діяло проти інтересів корінного їхнього українського населення, в переважній більшості селянства. З 1871 р. засідав у віденському уряді спеціяльний міністр для галицьких справ, завсіди поляк. Згодом кілька найвизначніших посад у Відні, іноді включаючи навіть головство уряду або парляменту, було віддано в розпорядження польської парляментарної фракції, бо австрійський уряд усе більше почав покладатися на підтримку цієї численної групи для забезпечення більшости в парляменті. Численність польської фракції (як теж величез-

[17] В т. зв. адресах (зверненнях) до корони, які були схвалені польською шляхетською більшістю в Галицькому соймі — 23 листопада 1865, 27 березня 1866 і найважнішій, 10 грудня 1866 («При Тобі, Найясніший Пане, стоїмо і стати хочемо»). Цей крутий поворот польської політики щодо Австрії — від опозиції до низьких поклонів, льояльности і співпартнерства в управлінні імперії — був наслідком невдачі польського повстання проти Росії, 1863—64.

[18] Rudolf Springer, pseud. (Karl Renner), *Grundlagen und Entwicklungsziele der Österreichisch-Ungarischen Monarchie: Politische Studie über den Zusammenbruch der Privilegienparlamente und die Wahlreform in beiden Staaten, über die Reichsidee und ihre Zukunft.* Wien, 1906, p. 47.

на польська більшість у Галицькому соймі) базувалася на несправедливій виборчій системі, яка встановила привілеї для шляхетських і заможних міських верств населення. В числовому відношенні польське населення під Австрією мало лише незначну перевагу над українським. Проти клясових привілеїв у виборчій системі і наявних зловживань австро-польської державної і крайової адміністрації боролися українські депутати в віденському парляменті.

III

Першими основними джерелами австрійського виборчого права (не враховуючи виборів до парляменту в 1848 р.) були крайові статути, які були опубліковані (як додатки) разом з цісарським «Лютневим Патентом» 26 лютого 1861 р.[19] Статті 3 і 8—13 «Крайового Статуту Королівства Галичини і Володимирії, з Великим Князівством Краківським» (і відповідні статті інших крайових статутів) поділили виборців на чотири «курії» (групи виборців), а саме: 1) великих землевласників, 2) членів торговельних і промислових палат, 3) міських виборців, і 4) сільських виборців. Передумовою включення в списки виборців був майновий (у зв'язку з прямими податками), або освітній ценз і таким чином велика більшість чоловічого населення була позбавлена виборчих прав. Виборче право було дуже нерівне: в Галичині на початку 20-го століття один соймовий депутат обирався 52 великими землевласниками, або 29 членами торговельних і промислових палат (попередньо обраних у голосуванні купців і ремісників, при чому була запевнена перевага великих платників податків), або 2.264 міщанами-власниками, чи 8.764 селянами-власниками.[20] У двох останніх куріях також голосували особи з відповідним освітнім цензом або посадою.

Депутати до парляменту спочатку були обирані крайовими соймами, а з 1873 р. безпосередньо виборцями, але зі збереженням курій. У 1882 р. податкові передумови були дещо знижені. Більшою зміною в системі виборів, але тільки до парляменту, було утворення нової «загальної курії» в 1896 р., чим надано нерівне, фактично дуже применшене, виборче право багатьом мільйонам незаможних верств населення Австрії, які передше не користувалися взагалі виборчим правом. Ця остання виборча реформа не дуже збільшила число українських депутатів у Відні з уваги на посилені виборчі зловживання австро-польської адміністрації. Коли число українських депутатів з Га-

---

19 Найкращий короткий огляд австрійського виборчого права є в праці: Stanislaus v. Starzyński, Ludwig Spiegel, „Wahlen", *Österreichisches Staatswörterbuch: Handbuch des gesamten österreichischen öffentlichen Rechtes*. Hrsg. von Ernst Mischler, Josef Ulbrich, IV, Wien, 1909, 871—927.

20 Bohdan Winiarski, *Ustrój prawno-polityczny Galicyi*. Warszawa, 1915, pp. 34—37.

личини зменшилося до трьох в 1879—85 роках,[21] то наприкінці 19-го століття було їх вісім. (В тому самому часі постійно зростав увесь склад палати депутатів).

«Галицькі вибори» (поруч із виборами в Угорщині) придбали собі в цілій Австрії і навіть Західній Европі дуже погану славу, а це внаслідок непомірних, систематичних і в засобах нерозбірливих зловживань польського управління в Галичині. Виборчі зловживання були особливо практиковані під час парляментарних виборів у 1897 р., якраз після «демократизації» виборчої системи в 1896 р. Депутат Теофіл Окуневський вніс пропозицію на розгляд палати депутатів 10 листопада 1897 р., щоб притягти до судової відповідальности за ці зловживання прем'єр-міністра, польського графа Казіміра Бадені. 78 депутатів різних національностей підтримали цю пропозицію. Проте вона не була дебатована, бо незабаром сам Бадені мусів відмовитися від свого становища. В наступному році український виборчий комітет опублікував 272-сторінкову книжку-зведення про виборчі зловживання.[22]

Внаслідок австрійського нерівного виборчого права і польсько-шляхетського натиску в Галичині число українських депутатів у парляменті було незвичайно мале. Під час XVII сесії (1901—1907) на всіх 425 членів Палати Депутатів було лише десять українців, в тому два з Буковини (які репрезентували 3,343.000 населення), а поляків — 72 (від 4,261.000 населення, а без 650.000 євреїв лише кругло 3,600.000). Таким чином на одного українського депутата припадало 334.000 мешканців, а на польського лише 59.000.[23]

IV

Вищенаведені дані, подані головою української фракції в парляменті, Юліяном Романчуком, явно показують, що урочиста обіцянка цісарської тронної промови в 1861 році про «рівноправність усіх народів держави» не була здійснена і що «велика хартія прав австрійських національностей (зн. стаття XIX Грудневої конституції, 1867 р.) знайшла застосування, принаймні до українців, в дуже незначній мірі. Одначе українські народні представники в своїй довгій боротьбі

---

21 Michael Jaremko, „*Der Kampf der galizischen Ukrainer um ihre Vertretung im Wiener-Parlament seit 1848*", Inaugural-Dissertation, Phil. Fakultät Wien, 1944, pp. 66ff.

22 Julian Romanczuk, *Die Ruthenen und ihre Gegner in Galizien.* Wien, 1902, pp. 8—13 („II. Die galizischen Wahlen und die galizische Verwaltung"). Проти виборчих зловживань протестували також депутати польських селянських та інших демократичних груп. Див., напр., інтерпеляція проти «незлічимих зловживань» в 5 курії, виб. округа Сянік—Кросно—Ясло. *Протоколи.* XVII/4, стор. 175, 15 лютого 1901; інтерпеляція проти зловживань в виб. окрузі 4, курії (селянській) Сянік—Березів—Лісько, де депутатом був обраний граф Ян Потоцький, *там же,* стор. 185—86.

23 Romanczuk, *op. cit.*, p. 7—8.

«з парляментарної трибуни» за права українського народу придбали значний досвід і, як це видно з парляментарних протоколів, майже позбулися давнього беззастережного австрофільства взагалі і надії на доброзичливість цісарського двору і уряду. Далі продовжуючи подавати до уряду свої скарги, прохання і вимоги про справедливе здійснювання існуючих законів — не без нових заяв льояльности, вони почали боротися, спільно з новими силами в парляменті, за демократизацію політичного життя в Австрії. В першу чергу це відносилося до боротьби за загальне виборче право.

Ці нові сили, що вже наприкінці 19-го століття почали боротьбу за загальне виборче право, були «молодочехи» (які з 1891 р. стали на чолі чеського політичного життя), християнсько-суспільний рух (австро-німецький), а головно австрійська соціял-демократія, єдиний політичний рух, що впродовж деякого часу об'єднував робітників усіх національностей Австрії. Австрійські «християнські суспільники» вимагали в своїй програмі (1896), щоб усі громадяни-чоловіки, що закінчили 24 рік життя, користувалися активним виборчим правом. Соціял-демократи жадали «введення загального, рівного, прямого і таємного виборчого права» (без різниці статі, з 20 року життя) в «резолюції про політичні права», які були схвалені на партійному з'їзді в Гайнфельді (1888/89).[24] Згодом на своєму з'їзді в місті Брно (1899) соціял-демократи висунули домагання про перебудову Австрії на «демократичну федеральну державу національностей».[25]

Після кількох років популяризації і агітації, боротьба за загальне виборче право вступила в свою кінцеву, парляментарну стадію. 26 вересня 1905 р. молодочехи, соціял-демократи та інші прихильники повної демократизації виборчого права внесли на розгляд палати депутатів чотири спішні (екстренні) пропозиції (з польського «наглі внески»), які вимагали від уряду введення загального виборчого права.[26]

---

[24] Klaus Berchtold, *Österreichische Parteiprogramme, 1868—1966,* München, 1967, p. 171 (Das Programm der christlich-sozialen Arbeiterpartei, Art. 15), p. 140 (Resolution über die politischen Rechte, 4).

[25] *Verhandlungen des Gesamtparteitages der Sozialdemokratie in Österreich abgehalten in Brünn von 24. bis 29. September 1899 im „Arbeiterheim"*. Wien, 1899, pp. 104—108. Першусього цей з'їзд вимагав скасування «бюрократичнодержавного централізму, як також февдальних привілеїв країв».

На зїзді Микола Ганкевич склав заяву, в якій стверджено, що «ми, українські соціял-демократи, стоїмо на ґрунті міжнародної солідарности пролетаріяту всіх націй Австрії», але «ми одначе хочемо не випускати з уваги того факту, що поміж прикордонними стовпами цієї держави живе лише частина нашого народу, і що поза кордоном велика більшість української нації мусить зносити повне національне позбавлення прав (*Entrechtung* — обезправнення)». «Українські соціял-демократи тому добиваються національної свободи їхньої цілої нації, щоб об'єднаний і визволений український нарід став рівним членом у сім'ї народів». *Там же*, стор. 84.

[26] Докладніші дані про ввесь хід справи є в працях: M. Jaremko, *op. cit.*, pp. 140—201; William Alexander Jenks, *The Austrian Electoral Reform of 1907.* New York, 1950, pp. 27—125.

Три дні пізніше подібні спішні пропозиції були внесені від українців і польських демократичних депутатів. Українську пропозицію (з датою 26 вересня 1905!) вніс Юліян Романчук; крім нього її підписали: О. Барвінський, Є. Пігуляк, А. Гладишовський, В. Яворський, А. Кос, М. Король, М. Василько, один чех, а теж шість польських депутатів, Е. Брайтер, М. Ольшевський, Я. Бойко та інші. В пропозиції стверджувалося, що діючі виборчі правила, навіть після реформи 1896 року, не відповідають умовам часу і що «наша палата депутатів не може вважатися за дійсний вираз загальної волі народу».[27] Польську пропозицію (з датою 27 вересня 1905) Брайтера, Бойка, Ольшевського та інших підписали також українські депутати (Романчук, Кос, Яворський, Король), чеські і кілька австро-німецьких депутатів.[28]

Вищенаведені пропозиції були відхилені 6 жовтня 1905 р., хоч більшість присутніх депутатів — 155, голосували за пропозицію, проти меншости — 114 (в більшості польські депутати), при відсутності багатьох, бо для схвалення спішної пропозиції, що зобов'язувала б уряд до акції, потрібно було більшости двох третин голосів. Проте кампанія за загальним виборчим правом продовжувалася і навіть зросла, коли ненадійно сам австрійський уряд припинив свою попередню опозицію проти виборчої реформи. Спонукою до цього дійсно крутого повороту було те, що в Російській імперії, якраз у тому самому часі, цар був примушений пообіцяти в т. зв. Жовтневому маніфесті заведення конституційного устрою і також тому — може ще більше — що й в Угорщині розгорнулася кампанія за демократизацію виборчого права. Цісар і його дорадники розраховували на те, що поширення виборчих прав в Угорщині послабить позицію угорських аристократів-сепаратистів. 28 листопада 1905 австрійський прем'єр-міністр, барон П. Ґауч фон Франкентурм виступив із промовою в парляменті, в якій заявив про свою підтримку для загального виборчого права, але з усякими застереженнями, які виразно виявляли неохоту двору і уряду до дійсної демократизації держави.

Три дні після знаменної заяви уряду Юліян Романчук виступив із довшою промовою від імени української фракції в справі виборчої реформи. «Це була незвичайна подія, — говорив Романчук — бо від десятків років ми звикли до того, що в нас або просто уникається вирішення основних справ, або намагається розв'язувати їх у дріб'язковий спосіб за допомогою всякого латання і склеювання — Flickwerk und Verkleisterung». Справа виборчої реформи особливо важлива для українців, бо ж діюче виборче право для них винятково несприятли-

[27] *Протоколи*, XVII/350, стор. 31602, 29 вересня 1905. Романчук також старався захищати українців в Угорщині. Він стверджував, що там «не-мадярські національності були [1867 р.] залишені напризволяще і віддані на поталу мадярським шовіністам». Він вимагав, щоб також в Угорщині було забезпечено рівноправність народів і їхнє відповідне представництво в угорському парляменті. *Протоколи*, XVII/351, стор. 31795, 2 жовтня 1905.

[28] *Там же*, XVII/350, стор. 31602, 29 вересня 1905.

ве. Це просто «компромітуюче для Австрії», що лише десять депутатів заступає в парляменті три з половиною мільйони українського населення. Тепер українці мають сумніви, чи дійсно за тих кілька тижнів прем'єр-міністер змінив своє неґативне відношення до реформи на позитивне. Ці сумніви базуються на тому, що віденські і галицько-польські газети пишуть про сподівання польської фракції в парляменті, що наступні вибори в Галичині не будуть прямими (і тоді польська більшість у соймі вибиратиме депутатів до Відня). Романчук відмітив, що «від початку дев'ятдесятих років тисячі петицій надійшли від українських громад, в яких вимагається забезпечення прямих виборів до парляменту». «Ціла виборча реформа не буде мати для нас найменшого значення, — продовжував Романчук — якщо не буде введено пряме виборче право». «Проти такого грабунку виборчого права... повстане ввесь український нарід». «Я звертаю увагу, — продовжував промовець — що в тому відношенні український нарід буде мати за союзників також великі і впливові партії країни». Він особливо відмітив соціял-демократичну партію і польську народну (селянську) партію. Далі Романчук висловився проти намагань деяких депутатів, щоб виборчі округи не були рівні щодо населення і щоб в окремих коронних краях були різні «ключі для розподілу мандатів». Це відносилоск до деяких натяків у дебатах; м. ін., один промовець із «Чеського клюбу» (зн. чеської парляментарної фракції) висловив думку, що краї з більшим господарським значенням і вищою культурою повинні дістати більше мандатів. В дальшій частині своєї промови Романчук звернув увагу на те, що поляки «в своїх газетах підняли страшний шум», побоючися майоризування польської меншости українською більшістю в східній Галичині. На його думку цього не буде, якщо там утвориться окремі національні виборчі округи, з запевненим числом мандатів для обох національностей. В зв'язку з цим питанням Романчук ствердив, що в Галичині живе багато євреїв і запитав, «чи не можна б дати право також євреям вважати себе за окрему націю в політичному відношенні?» Врешті за прикладом християнських суспільників Романчук запропонував, щоб встановити обов'язковість участи в виборах для громадян. Наприкінці його промови залунали оплески, коли він виразив надію, що виборча реформа доведе «народи до їхніх прав, до рівноправности».[29]

Польський соціял-демократ, І. Дашинський, не погоджувався з думками Романчука в таких справах як поділ виборців за національністю, обов'язковість участи в виборах і визнання євреїв окремою національністю, як це вказували його зауваження під час промови Романчука, проте він гостро критикував шляхетських «інтриґантів з Польського клюбу» за те, що вони нарешті виявили готовність підтримувати ви-

---

[29] *Протоколи*, XVII/358, стор. 32505—11, 1 грудня 1905. Кілька днів пізніше д-р Бенно Штраухер, депутат із Чернівців, вимагав, щоб офіційно визнати євреїв окремою національністю. *Протоколи*, XVII/359, стор. 32568—69, 4 грудня 1905.

борчу реформу, але з усякими застереженнями. Промова представника Польського клюбу була промовою не прихильника реформи, а радше противника. Дашинський вимагав, щоб загальне виборче право було застосоване не лише до парляментарних виборів, але і до виборів соймових.[30]

Другим головним промовцем від української фракції був буковинець, Микола Василько. З одного боку він дипломатично заявився за тим, щоб дати урядові «певний завдаток довір'я» — Vertrauensvorschuss, але й також підкреслив, що українці вважають існуючу виборчу систему «як основне зло, як ту базу всього безправ'я, що його мусять терпіти українці, особливо в Галичині. Докази його твердження можна знайти «в великих томах, і тут у стенографічних протоколах бібліотеки, і в усіх скаргах, меморандумах тощо, які були доведені до відома уряду, до відома трону». За діючим виборчим правом українцям належиться 24 або 25 мандатів, але фактично це не здійснене внаслідок «оліґархічної жадоби» влади поляків. «Чи треба Вам, Панове, розповідати про приклади урядово уповноважених провокацій українців з останніх років? — говорив Василько, «про масовий вихід 600 українських студентів з Львівського університету ... результат пляномірної провокації української молоді? Чи маю я пригадувати специфічно галицький стиль придушення сільсько-господарського страйку українських селян, або стріляння і вбивства в парляментарних і соймових виборах?» «Що тепер граф Пінінський і його колеґи дораджують в палаті панів, те сталося в Петербурзі. Там стріляли в натовп, переїжджали кіньми, роздратовували маси». Далі промовець ствердив, що ні він сам, ні його колеґи не є ворогами польського народу, і що справедливого виборчого права вимагають не лише українці, але й більшість поляків, а зокрема їхні «не-оліґархічні кола». Він закликає уряд: «Будь сильним, будь тим, що нарешті визволить четвертий за величиною нарід в Австрії!»[31]

Голова польської парляментарної фракції («Польського кола»), граф Войцех (Адальберт) Дзєдушицький, декілька разів займав становище до виборчої реформи. Спочатку його позиція була цілком неґативна. Згодом після довгих переговорів між урядом і польською фракцією, — що належала до урядового бльоку в парляменті, і вже після першого читання законопроєкту, Дзєдушицький заявив, що його фракція буде піддержувати демократизацію виборчої системи, але лише під умовою, що вона буде проведена поступово і з врахуванням «правдивих суспільних порядків держави і народів». Очевидно, що тут ішлося про збереження переваги польської шляхти в Галичині, у відношенні економічному і політичному. Проведення виборчої системи іншим способом було б, на думку Дзєдушицького, «стрибком у безвість (дослівно — в темряву)». Він признався, що коли довідався про намір уряду завести загальне, пряме, таємне і рівне виборче право, то му-

[30] *Протоколи*, XVII/360, стор. 32601—13, 5 грудня 1905.

[31] *Протоколи*, XVII/367, стор. 33231—37, 15 грудня 1905.

сів «ламати собі голову», щоб зрозуміти наміри австрійських державних мужів.[32]

В наступній промові Юліян Романчук ствердив, що українці «з задоволенням вітають внесення пропозиції уряду в справі виборчої реформи»; одначе в цій пропозиції вони бачать лише «етап на шляху до запровадження дійсного загального рівного виборчого права, яке виключить усяке майоризування і візьме до уваги не лише одиниці, але теж рівною мірою народи і краї». Він пропонував наступні поліпшення: 1. «Справедливий і для Австрії доцільний розподіл мандатів, не за територіяльними, а національними виборчими округами» (зн. розподіл виборців на національні курії); 2. Тому, що «уряд несправедливо приділяє увагу, поруч із числом голів, також податковій спроможності, рівневі культури та іншим обставинам, то необхідно додержати принаймні на півдорозі (якесь) правильне співвідношення» між ними і в остаточному розподілі мандатів визнати «індивідуальність людини як найцінніший капітал»; 3. Усунення нерівности Галичини супроти інших країв і в той же час «відкритого сприяння польському елементові» всередині краю; 4. Поліпшення правил про виборчі комісії з метою усунення виборчих шахрайств; також треба утворити верховний виборчий трибунал для досліджень зловживань; 5. Саме питання про виборчу реформу не повинно бути сполучене зі справою збільшення крайової автономії, зокрема Галичини, бо на ділі це було б «відданням українського народу на поталу його безсовісних противників». «Тому ми звертаємося з серйозним попередженням, — продовжував Романчук, — до німецьких і слов'янських депутатів, як теж і до високого уряду, щоб вони не брали на себе тяжку відповідальність за наслідки і не прикладали руки до повного пригноблення українців, вірних державі і доброзичнивих усім народам імперії».[33]

Один тиждень пізніше Романчук знову виступив проти надання Галичині спеціяльного державно-правного статусу. Він підкреслив, що в тисячах прилюдних і довірчих (закритих) зборах (як це підтвердив у парляменті сам міністер для Галичини, Д. Абрагамович), українці заявилися за виборчою реформою, але й рівночасно проти спеціяльного статусу для Галичини. За останнім цензом населення в Галичині є 3,080.000 українців; «з таким числом треба таки трохи рахуватися», говорив Романчук; українці хочуть мати в своєму краю «добре впорядковане европейське, а не шляхетсько-галицьке управління». Після цих слів (і «жвавого схвалення і оплесків») депутат Іро вигукнув: «Піднімайте український народний рух і присилуйте до цього».[34]

Черговий промовець, Ернест Брайтер (депутат зі Львова, згодом член Української Національної Ради і уряду ЗУНР, 1918) заявив від імени польської народної партії, що, дивлячись по обставинах, спеціяльний статус для Галичини був би «нещастям для краю і народу»,

[32] *Там же*, XVII/389, стор. 34888—94, 8 березня 1906.

[33] *Протоколи*, XVII/395, стор. 35440—42, 20 березня 1906.

[34] *Там же*, XVII/399, стор. 35723—24, 27 березня 1906.

бо галицький сойм цілком і повністю є в руках шляхти. Він наполегливо домагався демократичних виборів не лише до австрійського парляменту, але й до галицького сойму.[35]

Від березня 1906 р. переговори про забезпечення виборчої реформи продовжувалися далі в парляменті і ще більше поза ним. Внаслідок ускладнень у цих переговорах барон Ґауч відійшов і новим прем'єр-міністром став у травні князь Конрад Гогенлоге-Шіллінґфюрст, але вже в червні його місце зайняв барон Макс Володимир Бек. В ході переговорів, які мали часто характер справжніх торгів, законопроєкт про виборчу реформу здобув запевнення про підтримку від більшости депутатів, але коштом знецінення його демократичної суті. Остаточно в листопаді 1906 р. винятково складний законопроєкт був внесений на розгляд парляменту.

Пропонований розподіл мандатів між окремими краями і народами був дуже нерівний. Крім самого числа населення, інші критерії були розглянені і включені, як перш усього податкова спроможність і культурний рівень (особливо стан грамотности) окремих країв і народів. Міські і сільські виборчі округи мали бути утворені в різних розмірах. 516 депутатських мандатів вже наперед були розподілені між краями і народами. Для Галичини призначено 106 мандатів, а для Буковини — 14. Виборчі округи обирали в усій Австрії, як правило, по одному депутатові, і лише в Галичині утворено 36 двомандатних округ (в тому 19 в українській частині краю). В цих округах для обрання першого депутата треба було 50% відданих голосів (плюс один голос), а для другого лише 25%. Ця видумка мала на меті запевнити деяке число мандатів у східній Галичині для польської меншости і в деякій мірі перешкодити польській народній (селянській) партії в повній виборчій перемозі в західних повітах краю. Міські виборчі округи були явно упривілейовані; в міських округах Галичини один депутат припадав на 28.300 мешканців, в сільських зате аж 87.800.[36] Особливо нерівний був розподіл мандатів у відношенні до окремих національностей. Хоч в Австрії українці були четвертою за величиною національною групою — 13,21% населення (за німцями, чехами і поляками), то законопроєкт давав українцям лише 6,40% мандатів, себто один мандат на 102 тисячі українського населення. Для інших національностей це відношення було значно корисніше: італійці — 38 тисяч, німці — 40, румуни — 46, словінці — 50, поляки — 52, хорвати (в Дальмації) — 55 і чехи — 55.[37] Навіть порівняно низький стан грамотности українського населення не виправдував пропонованого розподілу, бо ж грамотність українського сільського населення не була нижча від польського чи румунського, а фактично найнижча грамотність у всій австрійській частині Австро-Угорщини була в Дальмації.

[35] *Там же*, стор. 35724.

[36] Ignacy Winiarski, *Rusini w Radzie Państwa*, 1907—1908. Lwów, 1909, p. 6.

[37] Jaremko, *op. cit.*, pp. 182—86; Kann, *op.cit.*, II, 223.

Кінець-кінцем це власне польсько-шляхетське управління Галичини було відповідальним за низький стан грамотности в Галичині; проти занедбання ним справи народної освіти протестували українські депутати у Відні, вже від першої парляментарної сесії.[38]

Українські депутати гостро засуджували виборчий законопроєкт. Врешті Ю. Романчук відчитав заяву протесту 22 листопада 1906 р., після чого українські депутати покинули залю нарад. «Всі їхні старання в уряді, в комісії для виборчої реформи і в палаті депутатів — сказано в протесті — здобути навіть незначне поліпшення виявилися безуспішними. Уряд і партії палати депутатів не взяли до уваги їхні найсправедливіші і найскромніші вимоги; і дана з трону обіцянка справедливого і рівномірного ставлення [до всіх національностей] залишилася нездійсненою. В такому позбавленні прав нашого народу — ми, його представники, не можемо співробітничати своєю дальшою участю у схваленні цього закону. Ми заявляємо отже від імени українського народу урочистий протест проти такого грабунку нашого права; ми заявляємо, що таких несправедливих, над нами насильницьких і для австрійської держави прямо-таки ганебних ухвал не визнаємо за дійсні по праву... Надалі будемо стояти осторонь від усіх дебат про виборчу реформу».[39]

За кілька днів урядовий законопроєкт був схвалений палатою депутатів — 194 голосів проти 63, у відсутності багатьох — 1 грудня 1906 р., згодом і палатою панів 21 січня 1907 р., і затверджений цісарем 26 січня 1907 р.

V

На перший погляд може здаватися, що кампанія за нову виборчу реформу, в якій українські депутати у Відні і українські маси в Галичині і Буковині приймали активну участь, закінчилися їхньою поразкою. Не здійснилися надії ні на доброзичливість цісаря, ні уряду, ні на підтримку тих австрійських партій, з якими українці спільно боролися за демократизацію виборчого права. Проте те явне «нещастя» не деморалізувало, а навпаки активізувало українські маси і їхніх провідників. Дальший хід подій підтвердив, принаймні в парляментарних виборах в Австрії весною 1907 р., практичну мудрість народних приказок: Glück im Unglück haben: kein Unglück so gross, hat was Gutes im Schoss; bad luck often brings good luck; немає лиха без добра; не бувать би щастю, так нещастя помогло![40]

---

[38] Напр., промова М. Куземського в справі «сумних обставин у шкільній справі Галичини» і «ворогів народної освіти». *Протоколи*, I/134, стор. 3186—89, 23 червня 1862.

[39] *Протоколи*, XVII/456, стор. 40205—06.

[40] Автор детальної і об'єктивної, чи не найкращої праці, про національне питання в Австро-Угорщині називає українців навіть «головним переможцем» у виборчій боротьбі. Kann, *op. cit.*, II, 223.

Негайно після проголошення нових виборів до парляменту 18 лютого 1907 р. в усій Австрії почалася жвава передвиборча аґітація. Довга українська кампанія за загальне виборче право — справжня громадська мобілізація галицьких і буковинських українців — тепер перетворилася на передвиборчу аґітацію. Молоді українські політичні партії вступили в передвиборчу боротьбу самостійно, проте в окремих випадках дійшло до формальних або частіше фактичних погоджень, не тільки між українськими партіями, але й з опозиційними польськими і еврейським партіями. І тепер не обійшлося в Галичині без виборчих зловживань збоку крайової адміністрації. Найбільші з них — це криваві події в селі Горуцьку (тепер Дрогобицького району), де селяни «висунули депутатами до рейхсрату селянських захисників Давидяка та Дудикевича замість поміщика графа Скарбка».[41] Чотири виборці були вбиті жандармами, багато було ранених. Жертви впали теж в інших місцевостях, а зокрема у зв'язку з виборами в Перемишлі.[42] Вибори відбулися в трьох днях: 14 травня (частина сільських округ), 17 травня (частина сільських і міських округ) і 23 травня 1907 р. (решта міських округ).

Вибори дали виразну перемогу українцям взагалі, а українській правничій професії справжній громадський тріюмф. В загальному українці здобули 32 мандати, в тому 27 в Галичині і 5 в Буковині. Лише в Дрогобицькій сільській окрузі (ч. 54) внаслідок адміністративного натиску українці втратили другий мандат на користь поляків (перший мандат здобув соціял-демократ Семен Вітик). За партійною приналежністю серед новообраних депутатів були 22 націонал-демократи (5 з Буковини), три радикали, два соціял-демократи і п'ять із консервативного, москвофільського табору. Праве крило українського національного руху — християнсько-суспільна партія з Олександром Барвінським на чолі — не взяло участи в виборах. На особливу увагу заслуговує факт, що за словами польського публіциста «поряд таборів українських («руських») і в союзі з ними вперше на арену політичних змагань виступає партія сіонська з програмою національної відрубности евреїв».[43] Внаслідок цього за допомогою українців були обрані депутати-сіоністи, один в міській окрузі (Броди) і два в сільських виборчих округах (Бучач і Чортків).[44]

Хоч аж 76 польських депутатів із різних партій були обрані в Галичині, все таки вищезгаданий польський публіцист називає результат виборів польською «поразкою», бо «українські кандидати здобу-

[41] *Радянська Енциклопедія Історії України,* том І (1969), стор. 447. Екстренну пропозицію в цій справі в новому парляменті підписали чотири еврейські, один незалежний польський соціяліст і більшість українських депутатів. *Протоколи,* XVIII/3, стор. 65—66, 25 червня 1907.

[42] *Там же* (екстренна пропозиція депутатів С. Вітика, Г. Лібермана та ін.).

[43] I. Winiarski, *op. cit.*, p. 12.

[44] *Там же,* стор. 13. (Див. Jenks, *op cit.*, p. 198, („The Jewish Nationalist Deputies").

ли в першому голосуванні 45,75% всіх голосів, хоча в Галичині в 1900 році було лише 42,20% населення, що вживало українську мову як товариську; зате на польських кандидатів впало 50,82% голосів, всупереч тому що статистика в р. 1900 виказує 54,76% населення, вживаючи як товариську польську мову».[45] Правдоподібно це вказує на те, що статистичні дані були маніпульовані на користь поляків, і що частина євреїв, яких у статистиці поголовно враховано до поляків (в Буковині — до німців) голосували за українських кандидатів. Можливо теж, що в окремих випадках польські селяни і робітники голосували не на шляхетських польських, а за українських кандидатів.

Після приїзду до Відня для участи в новому австрійському парляменті українські депутати, збільшивши своє число більш ніж потрійно, негайно об'єдналися в єдину українську фракцію — Ruthenenklub — включаючи навіть москвофілів. Лише два соціял-демократи, Семен Вітик і Яцко Остапчук, вступили до загально-австрійської соціял-демократичної фракції. На думку вже згаданого польського автора нова українська фракція вже не була une quantité négligeable супроти польської фракції, що складалася (перед прилученням депутатів селянської партії) з 55 членів, і що її членство було «з огляду на інтелектуальні кваліфікації членів дуже добрим, під проводом людей відносно поміркованих і обізнаних з парляментарною практикою».[46] Цей самий автор також відмітив, що в складі української фракції були: 13 адвокатів або кандидатів адвокатури; 6 вчителів середніх шкіл або професорів університету; 4 священики; два судді; два редактори, один крайовий службовець; один переведений на пенсію жандарм і один великий землевласник. «Налічують отже в своєму колі 17 професійних правників, якого то співвідношення не має, навіть у приближенні, ніяке угрупування в палаті».[47]

Перша сесія нового парляменту була врочисто відкрита тронною промовою цісаря Франца Йосифа I 19 червня 1907 р. (хоч перше засіданння палати відбулося два дні передше). В промові було сказано, що виборча реформа скасувала «всякі привілеї в виборчому праві» і внаслідок того «всі громадяни були проголошені повнолітніми і кожному надано право рівного впливу на громадські справи».[48] Хоч розходження між заявою цісаря і дійсністю, зокрема щодо українського представництва, — очевидне, то все таки внаслідок свого збільшеного числа і звільненої від сервілізму діяльности українські депутати вперше в історії віденського парляменту зробилися досить поважним фактором у парляментарних дебатах і рішеннях.

Вже на другому засіданні палати депутатів українці оголосили «Декларацію українських депутатів парляменту відносно державно-

[45] *Там же*, стор. 18. Дві таблиці, після стор. 79, точно показують результати виборів у сільських і міських виборчих округах східньої Галичини.

[46] *Там же*, стор. 25.

[47] *Там же*, стор. 23.

[48] *Протоколи*, XVIII/1—2, стор. 7.

правного статусу українського населення в Галичині і Буковині», що її підписали всі тридцять членів української фракції. Декларацію відчитав Антін Лукашевич, один із секретарів палати. З уваги на важливість цієї заяви нижче подається її повний текст (переклад з німецької), з прізвищами депутатів:

> Підписані українські депутати з Галичини і Буковини констатують, з нагоди відкриття нового й вперше на основі загального виборчого права обраного Райхсрату (парляменту), що українське галицько-володимирське королівство — яке було віндиковане в році 1772, з посиланням на приналежність до угорської корони — мало бути сполучене з суміжною Буковиною в окрему українську провінцію на основі Верховного (цісарського чи височайшого) Декрету з 2 серпня 1848 р. і мало одержати окремий сойм на основі конституції з 4 березня 1849 р.
>
> Цей природний хід розвитку, який мав довести до автономії українського народу, був в основі перешкоджений через злучення українських провінцій галицько-володимирських з князівствами Осьвєнцім і Затор, приналежних до чеської корони, і з великим князівством Краківським; цим створено неприродне становище, в якому історично й національно цілком відмінні крайові території — з прямо-таки діяметрально різними правно-політичними течіями — були затиснені в провінцію потворних форм і в результаті український нарід був відданий на поталу безпощадної майоризації [поляками] в галицькому соймі, навіть із залишенням поза увагою всіх постанов основних законів.
>
> Таким способом ціле українське населення на своїй родовій землі було занедбане і паралізоване, до чого ще істотно причинився австрійський уряд через надання виняткових повноважень [польському] галицькому намісникові, через схвалення виняткових законів для Галичини, через призначення польського крайового міністра і через безкарність галицьких адміністративних службовців.
>
> Також при запровадженні нового парляментарного виборчого права українці були позбавлені свого права через спеціяльні правила для Галичини, якими число належних їм мандатів було зменшено майже на половину.
>
> Незважаючи на урочистий протест українських депутатів 22 листопада 1906 вирішено збільшити компетенцію галицького сойму у Львові, з дальшим зменшенням інґеренції [надрядної компетенції] парляменту [і тим самим збільшення польської переваги].
>
> Нарешті нові вибори до парляменту були проведені в Галичині в тенденційний і протизаконний спосіб і внаслідок того зменшене було те мінімальне число мандатів, яке було призначене українцям.
>
> Ці факти спонукують нас, галицьких і буковинських представників української нації, яка ніколи не зреклася своєї незалежности, до проголошення, що в наших змаганнях за національно-територіяльну автономію в австрійській державі ми застерігаємося проти штучного і на ніяких історичних правах неоснованого злучення [українців і поляків в Галичині] і розчленування нашого народу через принцип крайової автономії [в сучасному виді]; тому ми протестуємо проти збільшення крайової автономії, проти винят-

кових законів для Галичини і проти зменшення нашого представництва за допомогою протизаконного проведення виборів.

З цими застереженнями ми вступаємо в палату депутатів і заявляємо, що будемо боротися всіма засобами за усунення несправедливости, що тяжить над українцями, і за відновлення наших національних і політичних прав.

Відень, 20 червня 1907.

Д-р Кость Левицький, Цеглинський, Пігуляк, Микола Василько, Лукашевич, Спенул, В. Курилович, д-р М. Лагодинський, Будзиновський, д-р К. Трильовський, д-р Бачинський, д-р О. Колесса, Фоліс, д-р В. Охримович, Ілля Семака, д-р Петрушевич, Тит Войнаровський, Тимотей Старух, д-р Глібовицький, Романчук, д-р Окуневський, д-р Дністрянський, д-р Стахура, Онишкевич, Петрицький, Олесницький, д-р Євген Левицький, Давидяк, д-р Король, д-р Марков.[49]

Тематика декляраціі української парляментарної фракції — не нова. За свої громадянські і національні права в Австрії українці боролися вже багато десятиліть, а зокрема в часі «весни народів» 1848 року на рідних землях і в столиці імперії, а опісля, з 1861 року, також в австрійському парляменті.[50] В своїй боротьбі українці шукали час від часу підтримки в інших національностей Австрії і неодноразово підтримували їхні слушні змагання, наприклад, боротьбу словінців за мовні права в школах, судах і громадському житті.[51] За свідченням одного американського історика «українці були звичайно об'єднані тим фактом, що вони були примушені поборювати видимого диявола в особі поляків ... Коли українці не опротестовували лихо польського панування, тоді вони розсудливо підносили свої голоси за громадські права і справедливість для всіх в Австрії»[52] Одначе тільки після виборів в 1907 р. українські провідники відважилися на оприлюднення заяви в загостреному «тоні», в якій вони не лише повторили і спрецизували своє відношення до польських володарів Галичини і свою вимогу національної автономії, але відкрито обвинувачували сам австрійський уряд у співучасті в гнобленні українців.

Вищенаведена декляраціія відкрила новий етап боротьби західних українців за повні громадянські і національні права. В боротьбі за повні громадянські права для всіх громадян Австрії українські депутати все частіше співпрацювали з іншими демократичними колами —

---

[49] *Протоколи*, XVIII/2, стор. 15, 20 червня 1907.

[50] Напр., *Протоколи*, I/45, стор. 1006—12, 29 серпня 1861: С. Литвинович заперечив твердження поляків, що австрійська провінція, Галичина — польська «історично-політична індивідуальність»; дійсне королівство Галичини і Володимирії «належить не до польської, а до української історії».

[51] Напр., див. *Протоколи*, I/119, стор. 2742, 17 грудня 1862; I/121, стор. 2798, 22 травня 1862.

[52] William A. Jenks, *Austria Under the Iron Ring*, 1879—1893. Charlottesville, Va., 1965, p. 17.

німецькими, польськими і єврейськими, а зокрема з австрійською соціял-демократією. Це видно з багаточисленних, за своїм змістом подібних промов, пропозицій та інтерпеляцій в палаті депутатів. Наприклад, інтерпеляція Семена Вітика, звернена до міністрів оборони і внутрішніх справ, в справі «зловживань жандармерії в селі Воля Якубова» була підписана такими видатними діячами, як К. Реннер, В. Елленбоґен (німці), А. Немец (чех), А. Морачевський (поляк) та іншими соціял-демократами.[53] Інтерпеляція А. Малера (Чортківська сільська округа) в справі розбивання вікон єврейських домів в Бережанах була підписана не лише єврейськими депутатами, але й українськими (Бачинський, Трильовський, Романчук та інші).[54] Польський автор цікавої праці про діяльність українців в парляменті констатував навіть існування «соціялістично-сіоністично-української коаліції», що в дійсності мала лише характер неофіційної і нестійкої співпраці; він теж інформував про «несподіваний інцидент» в парляменті у зв'язку з подіями в Горуцьку, коли на знак протесту, «цілий український клюб, разом із двома сіоністичними, відспівав хором на здивування палати „Ще не вмерла Україна" і „Не пора"».[55] Проте не обійшлося без дисонансу, і то з українського боку, коли москвофільський депутат, Д. Марко́в, безуспішно намагався виголосити промову російською мовою і тим здобути для неї визнання в парляменті.[56] Згодом москвофільські депутати виступили з української фракції.

Як приклади зміненого «тону» в виступах українських депутатів в новому парляменті можна вважати промови Вячеслава Будзиновського і Євгена Олесницького. В першій частині своєї промови (українською мовою) Будзиновський обвинувачував польську більшість у Галицькому соймі в «новому лайдацтві для знищення української нації» та осудив «яничарів українського походження»; в другій частині (німецькою мовою) він гостро критикував різні адміністративні зловживання, а зокрема дуже поширену практику переводження українських службовців і вчителів на працю поза українську територію. Кожен український службовець, нижчий працівник, навіть робітник на державній службі мусить бути приготований кожного ранку на те, що опиниться в дорозі «до Тарнова, Кракова, навіть до Лінцу або Іннсбруку». Він вимагав від уряду припинення цих зловживань, бо йнакше може прийти «день розплати з польською мафією, може навіть з австрійськоою державою».[57]

Євген Олесницький ствердив у своїй довгій промові, що «український нарід вітає нову палату з правдивою радістю, він вітає її як народне представництво» і сподівається від неї «захисту своїх прав і ін-

---

[53] *Протоколи*, XVIII/4, стор. 172, 27 червня 1907.
[54] *Там же*, XVIII/11, стор. 1082, 10 липня 1907.
[55] I. Winiarski, *op. cit.*, p. 31.
[56] *Протоколи*, XVIII/10, стор. 891, 9 липня 1907.
[57] *Там же*, XVIII/6, стор. 363—69, 2 липня 1907 (також стор. 816—17).

тересів». Відмічуючи те, що «в палаті знаходиться сильне робітниче представництво» і що український нарід складається «майже виключно з працюючих мас», він вимагав спішного здійснення суспільно-політичних заходів і реформ, а зокрема аґрарних, що були заповіджені в тронній промові. Він не погоджується з точкою погляду цієї промови, що національне питання — побічне, другорядне питання. Австрійські україці заявляються «за національною єдністю з великим, 30-мільйонним народом», якого переважна частина живе на півдні Росії і яка в останніх роках пробудилася до конституційного життя. Українці ніколи не відмовляться «від політичної, національної незалежности». Відмічуючи той факт, що в Галицькому соймі є лише 15 українських депутатів, напроти 133 польських, при чому дві третини сойму — це шляхетські депутати, він посилався на українську державно-правну декларацію і вимагав усунення дискримінації в громадському житті, ґарантій для громадських прав і взагалі «перебудови держави на царство справедливости і свободи», в якому держава буде для народів «затишним домом, а не в'язницею». Дотепер українці були фактично «справжніми пасинками» Австрії; це «вина не лише польської панівної партії в Галичині, але головно держави і уряду, що з четвертим за величиною народом Австрії в його рідному краю поводяться як з невільником (схвалення і оплески)». Українці будуть голосувати проти тимчасового бюджету, бо кожний уряд, що придержується старих порядків, закінчив свою промову Олесницький, «ми будемо поборювати всіма засобами, що є в нашому розпорядженні».[58]

VI

Як видно з вищенаведених виступів українських депутатів у Відні, австрійський парлямент став для них і посередньо для їхніх виборців справжньою школою політики. На протязі багатьох років роля цих депутатів значно змінилася. Спочатку вони були лише пасивними учасниками законодавчого процесу і посланцями, які подавали до Відня скарги і прохання своїх виборців. Проте згодом більшість із них виросла в незаперечних борців за громадянські права взагалі і за національну емансипацію українців, не тільки під австрійським і угорським, але й російським пануванням. Їх діяльність серед виборців і у Відні коментувалася широко в галицькій, буковинській і центральній віденській пресі, часто і поза кордонами Австрії. Таким чином політичний розвиток західних українців уподібнився, принаймні щодо зовнішних форм, до західно-европейських систем політичної соціялізації (себто формування громадської свідомости) і акції. Ця схожість виявилася особливо тоді, коли за прикладом поляків, чехів чи австрійських німців посилилася політична диференціяція українського суспільства через виникнення політичних партій. Міжпартійна бо-

[58] *Протоколи*, XVIII/10, стор. 920—25, 9 липня 1907.

ротьба збуджувала зацікавлення політикою серед мас і головно спричинювалася до своєрідної громадської мобілізації, особливо під час виборів. Коли з одного боку виявлялися значні розходження між окремими політичними течіями, то й рівночасно збільшувалося зрозуміння спільности основних національних інтересів, яке було важливою передумовою для боротьби за національну незалежність.

Особливо тяжка і варта уваги була роля найлівішого (себто соціялдемократичного) крила українського національно-визвольного руху. Українські соціял-демократи намагалися поєднати мінімум націоналізму з максимумом інтернаціоналізму. Це виявилося на загальному з'їзді австрійської соціял-демократії в 1899 році і згодом, коли в 1907 році українські соціял-демократи вступили не до української, але загальної («міжнародної») соціял-демократичної фракції в австрійському парляменті. Вони оголошували себе, так як це робили соціялісти інших залежних народів, частиною міжнародного робітничого руху, але й вважали, що в процесі загальної емансипації працюючих мас першою стадією має бути організація національних соціялістичних партій і боротьба за національну незалежність. Такий напрям думок гостро поборювали провідники великих соціял-демократичних партій, особливо в Австрії і Росії, хоча тепер можна доказати, що такі ж самі були дійсні погляди Маркса і Енґельса, довго приховувані в неопублікованих протоколах Першого Інтернаціоналу.[59]

---

[59] «Нашим першим обов'язком є емансипувати Ірляндію від чужинецького панування і клясового правління», ствержено в преамбулі до статуту «Ірляндської Секції Інтернаціоналу» в Соґо (Лондон). Цит. за неофіц. органом Інтернаціоналу — *The Eastern Post* (London), № 176, p. 5, Feb. 10, 1872. Проти утворення окремих ірляндських секцій, незалежних від Брітанського центру і які користувалися особливою підтримкою Маркса і Енґельса, гостро протестував секретар Інтернаціоналу (і теж Бріт. Ради), англієць Джон Гейлз, бо на його думку «сформування ірляндських націоналістичних секцій» суперечить статутові і принципам Інтернаціоналу, якого метою є «знищити всякі прояви націоналістичного вчення і усунути всі перегородки, які відділяють людину від людини». Одначе Енґельс виступив проти підпорядкування ірляндських секцій Брітанському центрові, бо «це не є Інтернаціоналізм... Справжній інтернаціоналізм мусить обов'язково базуватися на окремій національній організації». Ірляндці були зобов'язані «заявити в преамбулі до свого статуту, що їх першим і найбільш настійним (пекучим) обов'язком є встановлення своєї власної національної незалежности». На пропозицію цього ж Гейлза постановлено цю «Ірляндську дискусію» не розголошувати і таким чином її повчальний зміст (записаний в протоколах з 14 травня 1872) залишився затаєним на майже сто років. *Documents of the First International.* (v. 5). *The General Council of the First International, 1871—1872. Minutes.* Moscow, 1966, pp. 194—98.

В своїх записах про цю дискусію Енґельс вважає, що всякі заклики до членів пригнобленого народу «забути їх специфічну національність і положення» є нічим іншим як спробою «виправдувати і увічнювати панування завойовника під виглядом (маскою) Інтернаціоналізму».

Тамже, стор. 298.

Юрій Бойко

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В НАСВІТЛЕННІ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Єфремову належить фраза: «Важко з Шевченком розлучитись, раз почавши про нього говорити.»[1] Єфремов і не розлучався з великим поетом протягом усього свого творчого життя. Шевченко так глибоко ввійшов у свідомість Сергія Олександровича, що став невід'ємною часткою, інтимною складовою частиною його «я». Пишучи про нашого Кобзаря, дослідник завжди захоплювався, палахкотів надхненням і спромагався проникнути в святия святих душі поетової, збагнути головні психологічні спонуки, які керували Шевченком у житті і в творчості. Єфремов перший розкрив для українства велич Шевченка на повний зріст, сказавши: «для України вага Шевченкового генія переходить ті межі, які поставлено навіть великим письменникам на їхній батьківщині: він сам був для неї тим сонцем, що „за собою день веде," — день нового народження на світ великим культурним народом; його поезія стала найкращим виразом національної самосвідомости на Україні, як його особисту долю можна вважати за символ долі всього українського народу.»[2] Дореволюційні писання Єфремова на шевченківські теми слід було б назвати «боротьбою за Шевченка». Це справді боротьба проти перекручень літературної спадщини великого поета, проти плюгавлення його постаті представниками чорної реакції всіх ґатунків. Єфремов у цих своїх писаннях виявив на повну скалю своє глибоке пошанування до автора «Кобзаря» та свій міцний полемічний талант у боротьбі проти чорних душ, які силувалися покласти чорну пляму на постать поета та сургучеву печатку заборони бодай на деякі його твори. День 26 лютого вже в 19 столітті став днем національного свята, Шевченківським днем. Над цим святом зависла небезпека догматизування поета в дусі уяв маленьких людей, що свої ідеали хотіли освятити іменем Тарасовим.

Єфремов не вважав за доцільне поборювати культ Шевченка, але хотів надати цьому культові глибшого змісту і в статті «Живе слово» (1911 р.) виставляв бажане за дійсне: «Щороку 26-те лютого для кож-

---

[1] С. Єфремов: *Т. Шевченко.* Київ 1914, стор. 35. У цій книзі зібрав Єфремов свої статті про Шевченка, написані протягом яких 15 років. Більшість із них з'явилася друком на сторінках щоденної газети «Рада». Вони й відзеркалюють комплекс поглядів Єфремова на Шевченка між 1900—1914 рр.

[2] *Там же*, стор. 36.

ного українця було тим днем, коли він зазирав у «святая святих» своєї душі і при світлі Шевченкових ідеалів запитував свою совість, чи справдила вона заповіді Великого; кожного року в цей день навіть непритомні на все те, що діється круг них, прокидалися й обдивлялися кругом, на свої вчинки озираючись, підводили рахунки своєму існуванню, *як українців*, як синів того краю, що за його свою душу ладен був оддати Шевченко; кожного року 26 лютого тінь Великого Страдника за народ ставала перед нами, про наші повинності нагадуючи, підтримуючи енерґію серед життьової скрути, докоряючи за неробство, лінощі, зневір'я, оспалість.»[3]

Ці слова Єфремова залишаються важливими й насьогодні. Свято Шевченка має бути відроджене у нас на еміґрації, але не з заяложеною програмою бездушних деклямувань, претенсійних співів зарозумілих нарцисів, а кожночасною спробою ще раз вглибитися в істоту Шевченкового етосу та перевірити свої річні здобутки, міряючи їх критеріями Шевченкової суспільної моралі.

Єфремов уже й перед революцією не потребував переповідати у своїх статтях для широкого загалу поетової біографічної схеми: читачі, якщо не завжди осягали Шевченків життєпис Чалого або Кониського, то передмову Доманицького до «Кобзаря» кожний, що ставав на шлях національної свідомости, вже читав. Перед Єфремовим стояло інше завдання — зважити ролю біографічних фактів, віднайти в них психологічні лінії, які розкривали б внутрішнє духове єство Шевченка. Перед Єфремовим у всяких поточних ювілейних чи й просто апологетичних статтях різні публіцисти приписували Шевченкові всілякі якості, які їм заманулося. Синтетичне усвідомлення ідейно-психічного комплексу Шевченка Кониський щойно починав окреслювати, розгублюючися в масі зібраних фактів. Встановлення, на основі даних біографії, творчости й історичного тла духової фізіономії Шевченка постало перед Єфремовим, як першорядне завдання, до того ж і не легке. Відповідно до рівня дослідницьких можливостей того часу, кінцевої епохи російського самодержавства, виконав Єфремов своє завдання несогріше. Деяка загальниковість єфремівських означень була не його особистим недоліком, вона характеристична й для російської літературної критики, яка в кращих умовах розвивалася, аніж українська.

«Апостол правди» — загальник, але не беззмістовний, наголошує саме етичний бік Шевченкової постаті як людини й поета.

Для нас це знов актуальне, бо фізіономію поета в останніх десятиліттях не тільки замуляно болотом псевдонаукових означень, одягнено в ліврею вислужника перед «старшим братом», але й у нас на еміґрації не забракло бажань обкраяти його творчість, застосувати цензуру до нього.

Марксистський постулят клясовости Єфремову цілком чужий, але це ніяк не зменшує уваги критика до соціяльної природи Шевченка,

---

[3] *Там же*, стор. 41.

в нашому поетові Єфремов бачить дуже виразного речника покріпаченого селянства, найвищий ступінь демократизму поетового пояснює критик також поетовим українським селянським радикалізмом.

Для багатьох великорозумних публіцистів перед Єфремовим і після нього слова Шевченкові:

«Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата» —

вираз Кобзаревої наївности, тим часом для Єфремова знаменують вони наявність глибоко гуманістичного струменю в усім мисленні й поетичнім світогляді Шевченка, вираз найвищої християнської засади, не лише схвильовано голошеної, але й червоною ниткою крізь кращі твори поетові проведеної.

Советська критика після арешту Єфремова, коли пам'ять про вченого ще не була викорчувана, робила на нього наклепи, твердячи, що Сергій Олександрович припасовував погляди Шевченка до ліберального копита. Але ж такі твердження справді не можна інакше оцінити, як наклепи. Єфремов з граничною ясністю наголошує Шевченкову постійність і послідовність у боротьбі проти кріпацтва.

«Шевченко — пише він — не міг заспокоїтись доти, доки животіло те, що найбільше пекло й мучило рідний народ. Боротьба з кріпацтвом була немов метою цілого життя нашого Кобзаря, і ніхто в Росії не завдав таких дужих ударів системі людовладства.»[4]

Оце «ніхто в Росії» варто б за Єфремовим спеціяльно повторити. Ніхто з діячів у Російській Імперії, ні Добролюбов, ні Чернишевський, не дорівнювали ніякою мірою в боротьбі словом проти кріпацтва. Ті російські публіцисти, молоді люди 50-их рр. мин. століття, могли бути у відношенні до Шевченка його невдалими наслідувачами, невдалими, бо бракувало їм тої широти етичного ґрунту, який властивий Шевченкові.

Єфремов бачить саме в універсальній етичній поставі, далекій від клясової моралі, послідовний зв'язок між Шевченковим антикріпосництвом і політичним радикалізмом. Мабуть, цензурні перешкоди не давали змоги Єфремову назвати це революційністю. Єфремов виділяє політичну мужність Шевченка, і тут уже звучать слова літературознавця по-бойовому, збуджуюче. Єфремов немов би закликає своїх сучасників до гідности, до принциповости і безстрашности в поставі супроти ворога. Ці слова могли хвилювати громадянство незадовго до вибуху національної революції, але вони не менше актуально звучать і сьогодні, коли досвід наших шестидесятників на Україні завершується, з одного боку, готовістю витримати Голготу, а з другого, впасти в обивательщину або й ув зраду. Наводжу ці прочулені рядки Сергія Олександровича: «Навіть старі часи згадуючи, часи якогонебудь лютого Нерона, Шевченко кладе на свій малюнок фарби, які занадто бо-

[4] *Там же*, стор. 25.

люче вражають наше серце, серце російських громадян XX віку. Хіба оця ось картина —

Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб не заплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі,
Або в далекій стороні,
В британських, ґальських легіонах
Не муштрувались («Неофіти») —

хіба вона не дає занадто блискучого образу тієї самої лютої дійсности, якої ми й досі позбутись не можемо, яка й самого запального проповідника волі заслала «муштруватися» в далеких азіятських леґіонах? Та постаючи проти всякої неволі й кривди, картаючи гнівним словом своїм кривдників, Шевченко ніколи не забував, що вони тільки через те силу мають, що їм самі невольники потурають з несвідомости своєї та полохливости. Раз-по-раз зривається у нього гнівне слово і до тих занадто терплячих та легкодухих людей, що, несучи тягар неволі, не насмілюються «за правду пресвятую стать і за свободу».

А ми дивились і мовчали
Та мовчки чухали чуби, —
Німії, подлії раби, —

так характеризує Шевченко стосунки німотної більшости, дужої числом, та безсилої через свою темноту, егоїзм, полохливість і нещирість, маси. А часто тоном справді біблійного пророка поет звертається до неї:

О роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашінґтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись! («Юродивий»)

Оце «а діждемось таки колись», що своїм лаконізмом нагадує Галілеєве «eppur si muove», ота невмируща надія на перемогу правди — ось де секрет Шевченкового впливу, що не тільки не зменшається, а все зростає з годами.»[5]

Я не думаю, щоб наші поети-шістдесятники-сімдесятники могли вивчати Шевченкову поставу за насвітленням Єфремова — занадто бо щільно замкнені архіви МВД, щоб можна було добратися сучасній молоді до поодиноких, у похмурих сховках покладених, ранніх шевченкознавчих студій Єфремова.

Наші дисиденти попросту власним зусиллям дійшли точнісінько до тих таки висновків про Шевченка, до яких дійшов Єфремов, і моральну Шевченкову поставу прийняли за свою. Мені знов таки залишається лише процитувати рядки Єфремова:

«Просто дивно, звідки набравсь того нездоланного духу Шевченко, де черпав він силу держатись так високо над людьми та обставинами

---

[5] *Там же*, стор. 27.

й не хилити перед ними своєї голови. Здавалося б, чи ж подоба в найтемніший час реакції говорити про перемогу світу над темрявою, про те, що єсть межі людській неситості й грубій силі, яка все ламала й трощила кругом? А отже у Шевченка знайшовся той тон бадьорий, знайшлася й сила проти сили: грубій фізичній силі кулака поставлено справжній „предел, его же не прейдеши", знайдено непереможну перепону. Цією силою був для Шевченка невмирущий потяг душі людської до правди та добра, що виявляється в живому слові та великих ідеях людськости».[6]

Шевченко для Єфремова поет найвищих моральних максимів. Процитувавши «Мені однаково», дослідник зазначає: «Я не знаю, чи у всесвітній літературі пролунав колинебудь ще один такий крик серця з безмірної туги та жалю за рідним краєм, чи знайдеться поет, що б так дуже любив свій край, побивався за ним і так до його рвався.»[7]

Коли на мешкання акад. Єфремова наскочили посіпаки ҐПУ, щоб ученого заарештувати як, мовляв, провідника СВУ, то вони кинулися все перевертати, шукаючи в нього вогнепальної зброї. «Де Ваша зброя?» — запитали вони й його. «Ось вона» — мелянхолійно відповів учений і взяв зі столу писальне перо. Цим він недвозначно заявив, що він боровся проти російського імперіялізму й боровня саме з допомогою сміливого слова. В цьому він був послідовником Шевченка, і саме Єфремову вдалося вже 1911 р. через усю Шевченкову творчість простежити, яку ролю надавав Шевченко щирому поетичному бойовому слову. У статті «Апостол правди» Єфремов перераховує рясну ланку мотивів возвеличення слова в поезії Шевченка:

Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло них
Поставлю слово.

Це значення слова, як розкриває Єфремов, у різних і несподіваних аспектах переходить через твори «Чигирин», «Не нарікаю я на Бога», «Марку Вовчку», «Осії глава XIV», «Неофіти».

Єфремов усвідомляє собі, що Шевченко виявився послідовником високого філософського ідеалізму евангелиста Іоанна, що сказав «в началѣ бѣ слово», цей ідеалізм дав Шевченкові змогу стати на позицію безмежної щирости, злютованої в одну цілість із обстоюванням абсолютної правди.

Саме тут вбачає Єфремов етичний патос поета й сміливо та демонстративно називає його «апостолом правди». Апостольське післанництво Шевченка в проповіді абсолютної правди дослідник також простежує крок за кроком і вважає, що поет мав повне право в посланії до М. Вовчка сказати:

Ми просто йшли, — *у нас нема*
Зерна неправди за собою.

---

6 *Там же*, стор. 29.
7 *Там же*, стор. 22.

Коли читаємо статті Єфремова, то не сміємо забувати, що перед публікуванням вони мали перейти через цензурні рогатки. Це означало, що Єфремов не смів досказувати того, що йому, безперечно, просилося під перо. Він, наприклад, говорить про Шевченкову «правду-мсту» як про крайній і винятковий для Шевченка вираз правди, правди караючої за безмежні соціяльні й національні злодіяння. Ми тепер можемо говорити одвертіше і ясніше. Ми вважаємо Шевченка революціонером, але революціонером особливого типу, творцем української національної революційности. Для Шевченка процес підготови до революції — це не плекання вовчого принципу сталої клясової боротьби; визрівання революції полягає в пробудженні людської гідности у рабів, у розбудженні лицарських чеснот серед козацьких нащадків. Якщо розпачливий заклик до владущих: «схаменіться, будьте люди» не приводить до еволюційної зміни суспільних відносин, то, очевидно, треба нагострити сокиру йа й заходитися будити хиренну волю. В такому разі революція є священною, але й над нею вищим законом є закон моральний. У своїх «Молитвах» Шевченко молиться за кару для закоренілих непоправних злочинців проти спільноти: «Царів, кривавих шинкарів, у пута кутії закуй, в склепу глибокім замуруй», але він же й просить Господа: «злоначинающих спини, у пута кутії не куй.» Революція, як виняткова конечність, має бути очищувальною катастрофою, але вона у Шевченка ніколи не мислилася як перманентний процес людовбивництва.

Знов і знов звертається Єфремов до тези про всеосяжну етичну поставу Шевченкову. «Поезія всепрощення» — таким є знаменний заголовок статті з 1912 р.

Єфремов дуже переконливо показав, що в загальному гуманістичному наставленні Шевченка мотив всепрощенія в його євангельському змісті дуже характеристичний для Шевченка. Для людини, яка не вдумується в комплекс Шевченкового світогляду, теза про поетове «всепрощеніє» може видатися лише оригінальним абсурдом. Та інакше виглядатиме справа, якщо вглянемо у зміст статті Єфремова. Дамо слово йому самому: «Звичайно — це була людина, і нічого людського не цурався Шевченко. Але чим він органічно не міг бути — то це деспотом, не міг напастувати когось, не міг чужої волі силувати. До деспотства, до насильства мав він органічну й глибоку огиду, якої певне не здолав би перемогти, коли б і схотів навіть.» І Єфремов промовисто показує, як цілий життєвий шлях поета обумовив його відразу до всякого типу деспотизму.

«Він умів ненавидіти — каже критик — палко й безоглядно ненавидіти — лихо й лихі вчинки, а надто всяке деспотство і всяке насильство та покірливість перед силою; умів і картати ці вади гострим, як ніж, словом, підіймаючись під час найвищого обурення до прокльонів, закликаючи «правду-мсту» до роботи, проповідуючи рішучі вчинки. Це все випливало з органічної огиди Шевченка до всякої кривди і насильства. Але разом Шевченко вмів і прощати, — так прощати, як рідко хто може з людей...»

І Єфремов вказує докладнісінько, *що* саме Шевченко прощав, а що ні. Ключем до прощенного і непрощенного бере Сергій Олександрович поезію «Мені однаково». Заарештований поет готовий примиритися з тим, що

В неволі виріс між чужими
І не оплаканий своїми
В неволі плачучи умру.

Він може простити й примиритися з особистою кривдою. «Свою особисту кривду кожен має право простити — то його діло; але колективної кривди ніхто не може дарувати, не може давати амнестії за мерзоту над іншими — от як рішив собі це питання Шевченко. Зненависть його до лиха та кривди, до насильства та деспотства йде разом, в одній парі, з любов'ю до людини, і багато передумує Шевченко, поки зважиться кинути свій важкий присуд.

В зазначених допіру межах чиста, велика душа поетова широко користується з права милувати і прощати.» І тут Єфремов переходить до цілої ланки пророчистих прикладів із «Кобзаря». В поемі «Відьма» дівчина-покритка, обдурена паном, осміяна і зневажена, загубивши найдорожче для неї, своїх безталанних дитяток, збожеволівши від несусвітнього жаху своєї долі, коли повернулася до здоров'я, коли одібрала прощення від свого вмираючого батька за йому заподіяні муки, знайшла в серці чистий рай,

Все забула
Злеє і незлеє,
Всіх простила, всіх любила.

А коли кривдник її, який занапастив не тільки її, але й її та свою дочку, опинився на божій дорозі, то вона свого конаючого ворога не тільки по-християнському простила, але у Київ на прощу ходила вимолювати Боже прощення душі свого ворога. І далі ці мотиви всепрощенія бачить Єфремов у поезіях «Не спалося, а ніч як море», «Згадайте, братія моя», «Між скалами, неначе злодій», в поемах «Лілея», «Москалева криниця».

Науковим осягом Єфремова була його стаття «На переломі», надрукована 1910 р. Тут розглянено на тлі Шевченкової творчости й біографії поезією «Три літа», яку щойно 1906 р. вдалося скопіювати з поетового рукопису, замкненого в жандармському архіві. Єфремов вважає «Три літа» надзвичайною знахідкою. Коли ця поезія була незнаною і недоступною, можна було лише припускати, що саме в 1843—1845 році стався великий перелам у світогляді Шевченка; після відшукання рукопису «Трьох літ» настала змога остаточно довести й унаочнити цей перелам. Дослідник вказує на те, що спочатку поетові властивий був наївний світогляд. Він бачив навколо злеє лихо, плакав над ним, але сприймав його, так скажу, прагматично, не бачачи причин і наслідків суспільних явищ. У «Злих людях» вбачав він джерело тих нещасть, які переслідують людину. 1843 р. Шевченко вперше повер-

нувся на Україну й глибше побачив соціяльну структуру суспільства, побачив огидність українського кріпосницького панства, що безсоромно торгувало людьми та пиячило, збагнув і жорстоку несправедливу критику Бєлінського проти українського слова, відчув усе це як ланцюги одної соціяльної системи, перейнявся одчаєм, але з одчаю виростала і відвага і цілком дозрілі твори, якими є «Кавказ», «Наймичка», «До мертвих і живих», «Єретик», «Сон» та інші.

Я вже зазначив високу міру полемічности Єфремова у змаганні до правдивого Шевченка. Стаття «По-людському» з 1914 р. дає справді блискучий зразок полемічности Єфремова, полемічности, ґрунтованої і на глибокім знанні поетичної спадщини Шевченка і на його вчуванні в дух поезії:

«Вороги українства, що заходились «нищити» Шевченка, не тільки до його громадських та політичних поглядів чіпляються..., але тягнуть до суду й погляди Шевченка на кохання, і не тільки тягнуть, а тут найбільш і шукають доказів на те, щоб довести „неморальність" та „розпусту" великого українського поета.» І критик рішуче протиставляється цьому наклепництву, яке під плащиком захисту моральности, намагається стягнути Шевченка з п'єдесталу великого поета. У Шевченка — каже Єфремом — немає нічого фривольного, позначеного сексуальною легкодумністю Пушкіна, за яку російського поета ніхто не пробує плямувати , зате у відношенні до Шевченка моралізатори надзвичайно прискіпливі. І Єфремов виставляє свою тезу: «Шевченко дуже часто обробляв любовні в широкому розумінні сюжети. Кращі його твори, як «Катерина», «Наймичка» й інші, як ціла низка високої ціни ліричних перлин — присвячено цьому щиро людському почуванню і так само щиро людським, високо гуманним почуттям поета овіяно. Жадного брудного натякання, жадного непевного виразу чи слова, навіть хоч трохи небезпечної фривольністю думки у нього, певна річ, не знайдете. Зате знайдете щире спочуття до тих, кого лиха доля одурила в коханні, над чиїм почуттям насміялась, чию чистоту потоптала, так само як до тих, кому не дала зазнати цього неминуче для повноти життя потрібного почування.»

* * *

Революція 1917 р. була для Єфремова початком нового етапу його шевченкознавчої праці. Розвідки Єфремова, які припадають на період його діяльности в Академії, носять наскрізь науковий характер, хоч і не бракує їм чуттевого захоплення, з яким Єфремов завжди підходив до Шевченка. Насвітлюючи проблему — Шевченко і кріпацтво, — вчений відкидає вже зовсім непотрібну публіцистичність і вгрузає, сказав би я, в стоси історико-архівних документів.

Стаття «Поет і плантатор», присвячена документальному розглядові визволення із кріпацтва Шевченкових братів Микити й Йосипа та сестри Ярини. До Єфремова коротко торкалися цієї теми Чалий і Ко-

ниський, Єфремов же зібрав весь потрібний документальний матеріял і насвітлив епізод боротьби Шевченка за визволення своїх рідних з граничною повнотою. Кріпацьку залежність селян від поміщиків переживав поет усім серцем. Це була для нього наприкінці життя найболючіша суспільна справа. Але в ній було й особисте горе. З приводу цього читаємо в Єфремова:

«Не кажучи вже про те, що більшу половину віку свого він (Шевченко) сам ніс тягар кріпацької безправности — аж до останніх днів свого життя, поет мав на собі рану, що ятрилась, мучила і день-у-день нагадувала про те, що неволя ще цупко держить у своїх лабетах мільйони кріпацьких душ. „Мои родные братья и сестры, о которых мне было тяжко вспоминать в своем рассказе, до сих пор крепостные. Да, мил. госуд., они крепостные до сих пор." Таким криком кінчається відома автобіографія Шевченка, надрукована у формі листа до редактора „Народного ‚Чтения" в лютому 1860 р. Що для Шевченка це не було тільки фразою, знов же маємо авторитетне посвідчення Мик. Новицького про те, як його виряжав поет на розмови з поміщиком про визволення отих рідних кріпаків. „Я никогда не забуду нашего прощания, — згадував опісля Новицький, — . . . когда Тарас, снова повторяя просьбу похлопотать о его братьях и сестре Орине, с судорожным воплем: ‚О Орина, Орина', — упал на убогий диванчик, стоявший в углу его убогой квиртирки, и истерически, громко зарыдал, как ребенок."»[8]

Надрукована поетом автобіографія була засобом боротьби за волю рідних, зверненням до суспільної опінії. І опінія обізвалася. «Комітет товариства для допомоги потребуючим літераторам і вченим» звернувся листом до поміщика Фліорковського, який був власником родичів Шевченка, з проханням надати їм волю або продати їм свободу разом із земельним наділом. Поміщик, польський багатий ліберал, не квапився із відповіддю, треба було робити дальший натиск на нього, звертатися до його почуття гуманности. Нарешті, Флірковський намітив розв'язку в суто егоїстичних інтересах. Йому було відомо, що справа маніфеста про скасування кріпацтва — це тільки питання часу, при чому передбачувалося в якійсь формі наділити селян землею. Тому Флірковський заявив про свою готовість дати Шевченковій рідні волю, але без продажу їм землі. Від такої волі сестра і брати Шевченка відмовлялися, вони не могли перетворити себе навіки в голоту, але хитрий ліберал спромігся таки їх переконати взяти безземельну волю, що викликало в поета обурення і його поновні спроби ублагати пада щодо продажу землі. Флірковський чувся ображеним від того, що Шевченко звертався до суспільної опінії у справі своїх близьких, пан затіяв на сторінках київської газети літературну дискусію проти Шевченка й усього українського табору, обвинувачуючи поета за написання «Гайдамаків», «Тарасової ночі», за розпалювання антиполь-

[8] *«Поет і плантатор»*, стор. 80—81.

ських пристрастей, а землі сестрі й братам Шевченка таки не дав. Лише коли вибухло польське повстання, українцеві Лашкевичу, який ревізував панські добра, пощастило приділити рідні Шевченковій земельні наділи. Але це було вже по смерті поета.

Вельми важливою є стаття нашого вченого під назвою «Спадщина Кобзаря Дармограя» (Ж. «Україна», 1925, № 2 (11). Як відомо, Кобзар Дармограй є псевдом Шевченка для його російськомовних повістей. Єфремову належить перший опис зовнішнього вигляду кожного із цих рукописів, з яких збереглося тільки 9, а деякі загинули. Розгляд зовнішнього вигляду манускриптів приводить дослідника до висновку, що писані вони були в одному короткому проміжку часу на засланні, залишилися сліди праці нашвидкуруч. Єфремов уже непохитно доводить і до нього висловлювані припущення, що *всі* російськомовні повісті написано в засланні. З цього випливає й дослідникове пояснення, ***чому*** Шевченко взявся до писання повістей по-російському:

«...по-українському не тільки преси, а навіть видавництва тоді ще не було, на їх ще й не світало, і єдиний шлях до читача був через російське слово, російський журнал. Для поета за його тодішніх злиденних обставин це була єдино можлива продуховина, і що дивного, коли він за неї хапається з того часу, як українська муза знов одлетіла від його в неволі. Що це так, що російське писання було для Шевченка супутником злиднів, психічної депресії ознакою і покажчиком, бачимо з самого місця, яке в його житті займали оті повісті. Спочатку він за них дбає, посилає до редакцій, турбується, перепитує в приятелів за їх долю. Але коли знов подих волі всміхнувся йому, коли блиснув промінь надії на скоре визволення, сталося те, що було вже й попереду раз у житті Шевченка: „украинская строгая муза... обняла и приласкала меня на чужой стороне", як читаємо у відомому листі Шевченка до редактора „Народного Чтения". Коли Шевченко дістає звістку про волю, він одразу ж вертається до своїх плянів про творчість на рідній мові... Воскрес забитий неволею в Шевченкові поет — і з того часу російські повісті на задній потроху одходять плян.»[9]

Шевченкознавчі досліди в УВАН очолив Сергій Єфремов з моментом прийняття його в дійсні члени Академії.

Він намітив широкий плян дослідчих і видавничих заходів, у основу яких покладене завдення — видати повне академічно опрацьоване видання всіх творів Шевченка, включаючи й його листування. Навколо себе скупчив Єфремов невелику, але дуже працездатну групу дослідників, серед яких на першому місці треба згадати Мих. Новицького, що швидко виробився у знаменитого текстолога, знавця й аналітика Шевченкових рукописів, Володимира Міяковського, дослідника соціяльно-політичних і духових явищ епохи Шевченка, Єфремов притягнув до співпраці Дмитра Ревуцького, який вивчав зв'язок Шев-

[9] ***Україна***, 1925, кн. 1—2 (загального числа книга 11), стор. 13—14.

ченка з українською музичною стихією, П. І. Руліна у ролі дослідника Шевченкових зв'язків із театром, П. Филиповича, що розкривав Шевченкові відносини з російською літературою, акад. Лободу, який присвячувався головно питанням народних джерел творчости Шевченка.

З ґрандіозного пляну академічного видання Кобзаревої літературної спадщини Єфремову з його екіпою вдалося виконати лише частину, видати том «Листування»[10] і том «Журнал»[11] Шевченка. Ці два томи опрацьовано з однаковою скрупулятністю, і нам вистачить спинитися хоча б на одному томі, на «Журналі». Як відомо, Шевченко робив для себе в р.р. 1857—1858 майже щоденні нотатки про те, що він протягом дня пережив, що передумав, які провадив розмови і т. ін. Цей неоціненної ваги документ вперше був повністю опублікований в 1925 р. Є. Айзенштоком, але року 1927 вийшов він в академічній редакції переведеній Єфремовим, з додержанням Шевченкового правопису, з відзначенням усіх змін, коректур, які в рукописі робив Шевченко, а особливо важливими були коментарі до численних місць «Журнала». Багато в чому незрозумілий для сучасного читача, ба й для літературознавця, «Журнал» сповнювався великим змістом завдяки всебічним коментарям. Сам текст Шевченків становив 210 сторінок, але коментарі до нього виносили коло 500 сторінок дрібного шрифту. Варто було натрапити на якесь ім'я чи назву місцевости в «Журналі», і відразу до цього йшов коментар, який вияснював, яке відношення згадана особа мала до Шевченка, часто-густо вимальовувався докладний духовий портрет згаданої особи, подавалися бібліографічні дані про неї. Таким чином постать Шевченка виростала з рядків журнала не сама, а оточена живими людьми, що до нього таке чи інше відношення мали. Вичерпно говорив Єфремов про стосунки й міру взаємозрозуміння між Гоголем і Шевченком, показував, як відбилися у творчості нашого поета мотиви й настрої Лермонтова. Іскандер-Герцен, Салтиков-Щедрін, Жемчужніков і Хомяков, Костомаров і Куліш — всі вони і довга шеренга інших, проходять перед нашими очима в багатому калейдоскопі життя, в центрі якого стоїть Шевченко. Також і географія ожила перед очима читачів: до усіх місцевостей, у яких поет перебував, дано пояснення, коментуються також згадані Шевченком історичні події й побутові дрібниці: все оживає, постає в докладності той світ, у якому поет жив. Коментарі Єфремова та його екіпи вимагали величезної підготовчої праці, відданости й жертвенности в роботі й залишаються й дотепер невичерпним джерелом для поглибленого студіювання постаті Шевченка. Без цих коментарів П. І. Зайцев

[10] Т. Шевченко. *Повне зібрання творів*. Під загальною редакцією акад. С. Єфремова. Том третій. *Листування*. Текст. Коментарій. Редакція і вступне слово акад. С. Єфремова. Всеукраїнська Академія Наук. Київ 1929.

[11] Т. Шевченко. *Повне зібрання творів під заг. ред. акад. С. Єфремова*. Том четвертий. Щоденні записки (Журнал). Текст. Первістні варіянти. Коментарій. Редакція і вступне слово акад. С. Єфремова. Київ 1927.

не зміг би написати своєї майстерної біографії Шевченка, він черпав із цього джерела обома пригорщами.

На початку академічного тому «Журнал» стоїть простора передмова Єфремова під назвою «Літературний автопортрет Шевченка». Тут академік виясню є еволюцію жанру щоденників на українському ґрунті, в 17—18 ст., насвітлює душевний перелом у Шевченка, наслідком якого лише й міг з'явитися потяг до ведення щоденника, наголошує виняткову щирість Шевченка на сторінках «Журнала», вияви високої інтелектуальної культури великого поета. Шевченкові записи дослідник вважає багатющим автобіографічним джерелом.

Але найцікавішою є стилістична аналіза «Журнала». Учений відзначає, що у цьому творі дуже виразно відбилася українська фонетика автора. Пишучи по-російському, він до дрібниць і уперто та систематично вимовляє по-українському: «дитей», «брихуни». Російське *ы* в певних сполученнях для його вуха не існує, і він його заміняє реґулярно на українське *и*.

У Шевченка в його російській мові багато помилок. Але серед них є такі помилки, які саме засвідчують геніяльність автора щоденника. На завершення хочу подати ці надзвичайно цікаві спостереження Єфремова:

«Справді, величезний процент огріхів у Шевченка має якийсь своєрідний, унормований і навіть нормативний характер. Тут бачимо всі ознаки певного звукового привподобання. У його раз-у-раз знайдете „шорошо" (хорошо), „мазазин" (магазин), „старикок" (старичок), „Малолосии" (Малороссии), „рухуделье", а також дуже часто подвоювання складів „аристократократ" (аристократ), „милелейшей" (милейший), „хоророшею" (хорошею), „меднидку" (меднику), „вечнойной" (вечной) . . . Звук, що для автора домінує в даному сполученні — справді таки домінує, домінує такою вже мірою, що немов аж зажирає, привподоблює до себе сусідні, зближає і підбиває їх під себе. Ось та „норма", що ясно прозирає з хаосу численних анормальностей у написанні, розкиданих по Шевченковому журналі. Це аномалія. Але коли межують геній і божевілля, то можуть і аномалія з гармонією збігтися. Зазначена норма й дає у Шевченка якраз найвищої краси зразки в його поетичних творах, одягає їх часто у вимовно плястичні форми. Згадати хоч би з „Утопленої" клясичну розмову вітра з осокою:

Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу — хто се?
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?
Хто се, хто се? — тихесенько
Спитає-повіє . . .

Або ще „Гармидер, галас, гам у гаї" („Княжна"), „Чума з лопатою ходила та гробовища рила, рила та трупом, трупом начиняла" („Чума") і багато іншого.»

Це на думку Єфремова, не попросту прийом алітерації. Це щось більше, підсвідомий алітераційний плин звуків, що опановує все і стає поетичною інтуїтивною системою Шевченковою.

Завершити мушу констатацією, що Єфремов став жертвою терору саме тоді, коли він на повну міру розгортав свою шевченкознавчу міць.

Наше завдання є ясне — відгорнути зі спадщини Єфремова порох забуття й привернути наново його вклад у вічну скарбницю української культури.

Степан М. Горак

УКРАЇНЦІ В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

(1941—1942)

ЧАСТИНА II

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА У ЛЬВОВІ

Як уже відмічено, Рада Сеньйорів постала без відома і дозволу командування німецької армії; це була українська ініціятива та реакція на нові події. Ворожнеча до советського режиму і прихильність до німців були рішаючими мотивами в її народженні, надіях і праці. Отже перетворення Р.С. в Українську Національну Раду не міняло ані суті, ані обставин, визначених останніми десятиліттями як і сучасністю. Мінялося тільки становище з первісного стану великих надій до розчарування і безвиглядности. Час існування У.Н.Р. був позначений спробами вдержатися по середині похилої лінії, визначеної і контрольованої німецьким режимом.

Відтворюючи обставини та думання членів Ради з тексту протоколів, виявляється, що:

1) Рада з самого початку її існування була свідомою всеприсутніх обмежень її можливостей і ролі в присутності німецької армії.

2) Рада була чесно стурбована долею українського населення і надіялася, що навіть нацистський режим можна буде схилити до компромісів і більш людяної поведінки супроти українців.

3) Будучи свідомим того, що українці опинилися між двома вістрями ножиць знищення, та не маючи жодного впливу на Москву, Рада свідомо намагалася пом'якшити удари, які приходили з Берліну.

4) Вдержуючи контакт з населенням, Рада ставала барометром настроїв і речником інтересів тої частини народу, яка свідомо толерувала німецьке зло.

5) Не будучи офіційно визнаною німцями, Рада зберігала українську рацію стану і відмежовувалась від моральної відповідальности за нацистські акти терору і погромів жидівського населення.

6) Насильне припинення діяльности Ради Ґештапом в лютому 1942 року звільняє її від оскарження в коляборації з нацистською Німеччиною, а її співпраця з окупантом підпадає під іншу оцінку і вирок історії. Доказом того є детальна аналіза діяльности У.Н.Р. протягом її існування.

Перше зібрання У.Н.Р. (під новою назвою) відбулося 4 серпня в присутності 13 членів і гостей від ОУН(м) і ОУН(б). Отець Костельник, один із активніших членів, відмітив: «Ми досі нічого не зробили. Рада зредаґувала неприйнятий меморіял і невислану депешу — і більш нічого. Нас усе заскакує несподівано і неприготованих і ми завжди не знаємо, що робити, мов не дорослі до політичної акції, так, що нас перевищила активністю молодь».[1] Для пожвавлення праці пропонує відвідати губернатора Галичини Ляша і вислання меморіялу до Берліну, щоб остаточно вияснити засяг прав та обов'язків Ради. Всі згідні з тим, щоб збільшити чисельний склад Ради представниками поза-львівських округ, а зокрема молодшими людьми. Остаточно присутні погоджуються на 40 особовий склад Ради, а її Президію із сімох. Рішено також не вибирати представників ОУН, а тільки замітних громадян, що є членами ОУН.[2] Серед 18-ти нових членів Ради знаходилися: Лисий Володимир, Панчишин Маркіян, Храпливий Євген, Сімович Василь, Палій Андрій, Гнатевич Богдан і Ребет Лев. Гнатевич невдоволений вибором двох членів ОУН(б) — Ребета і Яціва — негайно резиґнує, при чому Рада вирішила, щоб про членство тих двох осіб вирішив митрополит Шептицький. Партійна ворожнеча ще раз відмітила свою присутність. Кость Левицький залишився головою Ради.

У.Н.Р., оформившись у парляментарне тіло з власною Президією (Рада Секретарів), на наступному засіданні (6 серпня) затвердила Костя Паньківського генеральним секретарем, який в короткому часі став домінуючою особою Ради, а відтак в системі Українського Центрального Комітету. В склад Секретаріяту увійшли: Палій Андрій, Росляк Михайло, Дзерович Богдан, Павликовський Марко, Шепарович Юліян, Рак Ярослав, Шлемкевич Микола, Кузик Степан і Полянський Юрій.[3]

На тому зібранні Левицький відчитав листа полк. Мельника, відповідь на звернення Р.С., в якому він заявляв, «що ОУН є єдиний керівник і визвольник українського народу. Степан Бандера і Ярослав Стецько спричинили розкол. Мої заходи погодитись, зустрічали опір, але я готов виявити добру волю і кожному дати змогу працювати там, де буде потреба. Я є готовий почати розмови з Бандерою і зберечи для нього і відповідних з його окруження відповідне місце».[4] Відповідь Мельника викликала невдоволення серед представників ОУН(б), а Ребет заявив, що зміст листа Мельника не дає основ до порозуміння. Від У.Н.Р. Біленький замітив, що відповідь Мельника не полегшує можливости порозуміння і не поступається в нічому, а вимагає від ОУН(б) повної капітуляції, що є неприйнятне. Розбиті осталися розбитими, а Рада безсильною в обличчі партійної ворожнечі.

---

1 *«Протоколи»*, 4 серпня 1941.

2 Список додаткових членів Ради. *Там же.*

3 Розподілення ділянок відповідальности. **Див. *«Протоколи»*, 6. серпня 1941.**

4 *«Протоколи»*, 6 серпня 1941.

Розбиття українського національного табору аж ніяк не полегшувало становище Ради тепер, коли Галичина стала частиною ГГ. Паралельно з тим невизнання Ради німецькою адміністрацією створювало ще більш безвиглядну ситуацію, в якій практична діяльність ставала неможливою. Створений Радою Секретаріят, за інформаціями Паньківського, має підлягати У.Ц.К. в Кракові, що в свою чергу позбавляло Раду можливости нагляду і контролі його діяльности. В тих обставинах український чинник оставався не тільки непризнаним, але і поза володіючим правом, яке скоро зосереджувалось виключно в німецьких руках. Паньківський потішав членів Ради, «що українці можуть собі їх здобути і рамці свого життя поширити».[5] Але і та обіцянка ставала недоцільною, бо він, як секретар, «бажає співпраці з німцями, навіть, якщо б це йшло неоднозгідно з думками Ради».[6] Та заява започаткувала новий стиль співпраці з німцями. Наколи до того часу українсько-німецька співпраця мала певний інституційний характер, тепер вона почала переходити в площину індивідуальної коляборації з німцями. Символічним покажчиком змін став у першу чергу Володимир Кубійович, який прийняв титул «провідник» — себто особа, не підлягаюча контролю інституції, а української зокрема, бо У.Ц.К. такою не була, а тільки комітетом для українців. В тому сенсі влучення Галичини до ГГ являється новим етапом в короткій історії У.Н.Р. Колишня візія української державности переходить в льокальні проблеми в просторі Великонімецької імперії.

У.Н.Р., прийнявши пасивно акт влучення Галичини до ГГ, тепер уже фаталістично годилася з дійсністю. Розчарований Ребет нарікав, «ми в Генералгубернаторстві, а ми ж не тільки не були у війні з Німеччиною, але навпаки, завжди ставилися до неї з найбільшою прихильністю. У.Н.Р. повинна старатися про авдієнцію в губернатора, щоб справу вивести на чисту воду. Як-неяк, а нас визнають де факто і д-р Паньківський є ставленником Ради. У.Н.Р. повинна стати найвищою централею всього життя в Галичині і про це треба скрізь і завжди розмовляти».[7]

Влучення Галичини відновило також українсько-польське питання, поскільки в ГГ українці стали національною меншістю. Можливість зросту значення польського елементу за рахунок українського разом з німецьким використовуванням старого конфлікту між тими двома національностями, створювали для Ради нову проблему — як боронити вже здобутий український стан посідання в присутності німців і поляків. Поляки, відмовляючись від політичної коляборації з німцями, успішно використовували їхні фахові кадри, знання мови і минулий досвід при обсаджуванні адміністраційного і господарського апарату, що в свою чергу обмежувало вартість українського ементу та можливости впливу на німецьку адміністрацію. Филипович вірно замі-

---

5 *«Протоколи»*, 7 серпня 1941.

6 *Там же.*

7 *Там же.*

тив, що в багатьох випадках німецькі урядовці кокетують з поляками, а в той самий час розстрілюють українців по селах за підозріння в большевизмі. Німці, визнаючись знаменито в ситуації, очікували від українців безумовної співпраці, а поляків винагороджували за найменші прислуги, коли це можна було осягнути українським коштом. Звичайно це ще більше послаблювало позицію Ради, яка в надії на скріплення своєї позиції продовжувала заявляти льояльність німецькій адміністрації. На внесення о. Сліпого Рада висловилася за продовженням орієнтації на німців, а в підготовлюваному меморіялі до генералгубернатора про влучення західних окраїн, заселених українцями, в дистрикт Галичина не обстоювати питання державности.[8] Відмовлення Ради від наголошування державности викликало обурення делеґатів ОУН(б), та це, одначе, не перешкоджало їхній дальшій присутності в У.Н.Р. Партійна ворожнеча, спричинена розколом в ОУН, питання остаточного складу Секретаріяту, намагання вдержати територіяльну окремішність Галичини, разом з намаганням стати частиною твореної адміністрації країни, виповняли зібрання Ради протягом другої половини серпня.

Пригноблюючим було перше зібрання Ради місяця вересня. Кость Левицький «з глибоким жалем згадує про смерть членів ОУН групи полк. Мельника, Сеника і Сціборського, що згинули трагічно з братовбивчої руки в Житомирі, і про смерть вбивника Козія, тепер члена ОУН групи Бандери. Над сумними могилами закликає членів ОУН погодитися для добра України, що страждає від цих братовбивчих і руйнуючих спорів, члени У.Н.Р. вислухали промови, повставши з місць».[9]

В подібній атмосфері відбулося зібрання Ради 9 вересня, на якому Паньківський склав звіт із своєї подорожі до Кракова, разом з В. Сімовичем і М. Бачинським. Делеґацію У.Н.Р. прийняли тільки нижчі урядники з відділу внутрішньої адміністрації, при чому вони відмовилися прийняти меморіял Ради, «бо її офіційно признати не можуть, хоч знають про її існування. На терені Німеччини не може існувати Національна Рада ... Представником українців в ГГ є проф. Кубійович і його підпис повинен бути і вистарчає. В дистрикті Галичина представником є д-р Паньківський... З проф. Кубійовичем опрацювати проєкт організації українців «Українська Спільнота» (Ґемайншафт), яка дала б нам рівноправність і повні права в ГГ, зокрема в Галичині ... Повіти Ярослав, Лісько, Перемишль, Добромиль відлучені від Галичини, а прилучені до Кракова».[10]

Це повне й остаточне розторощення українських державницьких сподівань не перешкодило одначе делеґації У.Н.Р. погодитися на те, щоб передати Кубійовичеві уповноважнення полагоджувати галицькі справи і виготовити новий меморіял в дусі німецьких вимог. Посту-

---

8 *«Протоколи»*, 11 серпня 1941.
9 *«Протоколи»*, 4 вересня 1941.
10 *«Протоколи»*, 9 вересня 1941.

паючи так, Паньківський не тільки що порушив уповноважнення Ради, але також за німецьким приміром заперечив її офіційне існування. Для нього одиноким українським репрезентаційним центром став краківський У.Ц.К., ще заки У.Н.Р. припинила свою діяльність і У.Ц.К. з наказу німців перебрав галицькі справи.

Реакція членів Ради була різна і вимовна. Принципові застереження висловили тільки Левицький і Степаняк, а годилися з потягненнями Паньківського о. Костельник, Рosляк і Кравців. Інші не зайняли ясного становища. На пропозицію о. Сліпого Рада більшістю голосів прийняла звіт Паньківського до відома. Подібне становище зайняла Президія У.Н.Р. 11 вересня, будучи свідомою, що німці дають українцям тільки вузьку культурну автономію, якої вони не хотіли прийняти від Польщі.[11] Погодившись з фюрерським принципом, Президія висловила готовість «до співпраці з німецькою владою».[12] Запевнення в співпраці при відсутності офіційного визнання зводилося на ділі до запевнень льояльности і звільняло німців від потреби надавання українцям більших прав, чим їм заздалегідь призначено, а про потребу якогось компромісу зайвим було і думати. Не менш важним аспектом добровільної співпраці ставало питання моральної відповідальности за всі акти терору і злочинів, поповнених німцями на українських землях. Про це не знаходимо згадки в дебатах Ради, хоч акти німецького терору в тому часі були вже загально відомі.

Можливо, що здобуття Києва німецькою армією 19 вересня зумовляло думання членів Ради разом із свідомістю, що німці були все добре поінформованими про зміст розмов на зібраннях Ради, чого в реальних обставинах ледви чи можна було уникнути. Надія на те, що в Києві дійде до створення української держави ставила Раду і ОУН в вичікуюче становище, що хоч частинно пояснює їхнє відношення до німців та українську ставку на Німеччину. Створювалося враження «другої надії», про яку згадував Кох в розмові з представниками Ради Сеньйорів. Для У.Н.Р. це була «Подія великого значення і весь український народ подивляє німецьку армію. Була б ця подія ще більше радісною, якби відносини були кращі. Але віримо, що це все наладнається і ще привітаємо Соборну Україну. Слава Україні! Всі встають».[13] Відсутність окликів на честь Гітлера символічно характеризували настрій, час і невідрадність обставин, в яких опинилися галичани.

В стилі античної трагедії проходили в тих днях зібрання Ради. Вістка про здобуття Києва зроджувала великі сподівання, а звіт Паньківського про зустріч з губернатором Галичини, Ляшом, нагадував прикру дійсність. Ляш заборонив, щоб на академії з нагоди здобуття Києвава виставляти українські прапори і співати український гімн. «Тут німецька країна і німецькі театри... У.Н.Р. може бути тільки кон-

---

11 *«Протоколи»*, Зібрання Президії УНР, 11 вересня 1941.

12 *«Протоколи»*, З. П. УНР, 18 вересня 1941.

13 *«Протоколи»*, 23 вересня 1941.

трольним чинником, не рішаючим... Члени У.Н.Р. думають категоріями з-перед 20 років, він нинішними... Має довір'я до проф. Кубійовича і обороняє його перед різними докорами і висказує пошану для осягів проф. Кубійовича»[14] Заборона Ляша відбути українську академію викликала перший протест членів Ради. М. Росляк, секретар У.К.К., зложив свій пост, остаючись одначе членом Ради. Цей радше символічний протест одної особи таким і остався, а на його місце вибрано Демкович-Добрянського. Переживши таке «потрясення», Рада повернулася до буденщини — дискусії над назвою і формою співпраці з У.Ц.К. і У.К.К. В тому самому часі Кубійович відбував наради з Ляшом про підчинення Галичини У.Ц.К., не турбуючись долею У.Н.Р.

Студіюючи протоколи зібрань, замічається, що з початком вересня число присутних почало маліти. Із загального числа 40, пересічно 15 осіб прибувало на зібрання. Резиґнація, непевність та розчарування політикою німців наказували багатьом обережність і відворот з пронімецьких позицій.

3-го вересня голова У.Н.Р. Кость Левицький відвідав Ляша, інформуючи його в подробицях про її працю. «Губернатор вимагав льояльности і підкреслив, що тепер не час на революцію, не місце для бандерівців і для мельниківців; молоддю треба спеціяльно зайнятися».[15] Левицький виніс враження із двох розмов з Ляшом, що У.Н.Р. стала визнаною де факто. Рада прийняла його звіт з одноголосною подякою.

В половині жовтня виринуло питання відношення У.Н.Р. до У.К.К під керівництвом Паньківського. Комітет був задуманий як виконний орган Ради, яка і номінувала його членів. Одначе протягом першої половини жовтня Паньківський і ним вже дібрані нові члени почали уважати себе незалежними від Ради. Паньківський, маючи за собою німецьку піддержку та визнання, заявив, що «Генералгубернатор уважає нас (У.К.К.) підпорядкованими У.Ц.К. і проф. Кубійовичови».[16] Таке усамостійнення Паньківський виправдував тим, що більшість членів, покликаних Радою, відмовилась від праці, а ним покликані особи не уважали себе підчиненими Раді. Справді Паньківський не заперечував покищо авторитету Ради, в дійсності одначе усамостійнення У.К.К. продовжувалось, а це тим більше, що Альфред Бізанц вимагав підпорядкування комітету Кубійовичови.[17]

Можливість втрати контролю над У.К.К. стурбувала Левицького, який дав тому вислів на зібранні Президії Ради 14 жовтня, пригадуючи постанови, схвалені 26 липня, які він передав також Ляшові.

1. У.Н.Р. репрезентує громадську опінію національної ідеї до часу створення Соборної Незалежної України.

---

[14] *Там же.*

[15] *«Протоколи»,* 8 жовтня 1941.

[16] *«Протоколи»,* 11 жовтня 1941.

[17] *Там же.*

2. Представляючи собою єдину політичну репрезентацію української нації Західної України, У.Н.Р. має рівнобіжно з цим вказувати головні напрямні в культурних, суспільних і економічних справах української нації Західної України. Інші українські установи і організації координують свою діяльність з напрямними, вказаними У.Н.Р.-ою.

3. У.Н.Р. достосовується до вимог хвилі і вимог німецької влади, щоб тим чином здійснити якнайскорше Соборну Україну, як однодушне бажання всіх українців без різниці партійної приналежности.[18]

Левицький уважав У.К.К. за «Український уряд» для співпраці з німцями. В тій цілі Я. Біленький підготовив проект компетенцій і правильник для У.Н.Р., схвалені Президією 25 жовтня, де відмічалося, що «Українська Національна Рада у Львові є єдиною національною репрезентацією Галичини та всіх українців, замешкалих поза тією територією в ГГ. Президентом У.Н.Р. у Львові є галицький Митрополит Андрій Шептицький».[19] Правно-леґальну структуру У.Н.Р. і її компетенції з певними змінами остаточно затвердила Президія 28 жовтня.[20]

Схвалення Правильника У.Н.Р., який посередньо наголошував українські державницькі вимоги, належить до найбільших осягів Ради. Бажання співпраці з німецькою владою, висловлене в Правильнику, є зрозумілим та виправданим, зважаючи на реальні обставини та можливості інституції, яка не уважала себе революційною, не маючи опертя власної мілітарної сили. Слід також підкреслити здібне керівництво К. Левицького, який був домінуючою особою в Раді і разом з митрополитом забезпечував її повагу та авторитет, з яким мусіли числитися також німці.

Смерть Левицького, 13 листопада, справді була великою втратою не тільки для У.Н.Р., але й українців взагалі та стала рівночасно звістуном занепаду Ради і її трагічного кінця. Ще в час його недуги запало рішення підпорядкувати У.К.К. краківському У.Ц.К. У відсутності кандидатів подібної якости, вибір нового голови затягнувся до кінця існування Ради з тим, що о. Юліян Дзерович, заступник голови, виконував функції тимчасового голови, що певно аж ніяк не скріпляло ані авторитету, ані ефективности. Інтелектуальна пересічність решти членів Ради при відсутности Левицького аж ніяк не задовільняла потреб українців в такому критичному часі і при сталому зрості німецького контролю над цілістю життя населення. Сам Біленький відмітив, що «Президія, зложена з трьох професорів, не може без голови ані репрезентувати українського народу, ані відповідально керу-

---

[18] *«Протоколи»*, Зібрання Президії УНР з Редакційною Комісією, 14 жовтня 1941.

[19] Текст Правильника УНР. Див. *«Протоколи»*, 25 жовтня 1941.

[20] *«Протоколи»*, 28 жовтня 1941.

вати Радою і всім українським життям».[21] Таке «безкоролів'я» в У.Н.Р. доводило до зросту авторитетів Кубійовича і Паньківського, осіб, які до того часу не відігравали замітної ролі в українському політичному житті і в інших обставинах осталися б у тіні забутих.

Зібрання Ради протягом грудня були присвячені проблемам поворотців, доповнення Президії Ради, видавничим справам та шкільництву. Втеча до «малих справ», які одначе в обставинах Г.Г. не все були маловажними, зважаючи на український стан посідання та його збагачення на різних відтинках суспільного життя, символізувала також політичну безвиглядність. Місяць грудень був також свідком поширення праці У.К.К. під проводом Паньківського. Засяг праці, інтенсивність разом з фаховістю поодиноких відділів були безперечно задовільними,[22] але рівночасно з тим, відсутність державницько-політичних амбіцій, разом з бажанням вдовольнити німецьку адміністрацію, зменшували її вартість як національного чинника.

Для Паньківського така подвійна льояльність вміщалася в його розуміння ролі Комітету: «Як глядіти з українського берега, то я залежний і відповідальний перед У.Н.Р., як надрядним чинником; коли ж з німецького — то я відповідаю за У.Н.Р. Надзіріні органи німецької влади не виступають проти У.Н.Р., доки її очолює митрополит Шептицький і доки вона не встряває в політику, офіційно ж її не признають».[23] В. Лисий розпізнав, куди йде Паньківський з таким переставленням «відповідальностей» і негайно нагадав йому, що «У.К.К. непопулярний, довір'я до нього українського загалу спирається на авторитеті У.Н.Р. ... Треба ламати серед німців леди упередження до У.Н.Р., як це робив бл. п. д-р Левицький. І вага, значення У.Н.Р. превеликі. Тому, хоч би вона обмежила свою працю, її треба втримати і піддержати.[24]

Зростаюче розчарування німецькою політикою не оминуло цілковито і членів Ради, які 10 січня 1942 р. ствердили: «Загалом стверджується приниження, топтання українців і їх прав, приязне ставлення до поляків, які завзято діють і проти українців, і проти німців, ховаючись часто за девізу «нур фюр Дойче» (тільки для німців).[25] Мірилом незавидної ситуації, в якій опинилася У.Н.Р., було скромне відсвяткування річниць проголошення самостійности України і злуки українських земель. 21 січня члени заслухали доповідь Біленького у власній домівці в числі 17 осіб.[26] Це вже нагадувало совєтську окупацію та підпілля. Темою нарад Ради стають тепер такі справи як українські політичні в'язні в німецьких тюрмах, байдужість німців до ексгума-

---

21 *«Протоколи»*, 3 грудня 1941.
22 Звіт про працю У.К.К. Див. *«Протоколи»*, 25 грудня 1941.
23 *Там же.*
24 *Там же.*
25 *«Протоколи»*, 10 січня 1942.
26 *«Протоколи»*, 21 січня 1942.

ції жертв НКВД і приїзд Кубійовича до Львова з ціллю остаточного підпорядкування Галичини У.Ц.К.

Своєрідною іронією було відчитання Паньківським наказу уряду ГГ з 15 січня про негайне поширення діяльности У.Ц.К. на дистрикт Галичину на зібранні Виділу У.Н.Р. 11 лютого 1942 р.[27] З тою ціллю створено Відділ У.Ц.К. у Львові, який відтак злився вповні з У.Ц.К. «Супроти цього У.К.К. ліквідується 28 лютого, а його місце займає з днем 1 березня У.Ц.К. під проводом д-ра Кубійовича, що частинно буде керувати справами у Львові і д-ром Паньківським, як його намісником». На тому закруті подій Паньківський був уже переконаний, що У.Н.Р. не буде визнаною. Кубійович підтвердив безвиглядність У.Н.Р. Обидва погоджувалися в тому, що все, що для У.Н.Р. залишалося, була неясна функція в виді «Надзірної Ради, якої роля була б немов посередником між провідницьким апаратом і українською суспільністю».[28] Іншими словами так перелицьована Рада мала б забезпечити популярність двох провідників серед українського суспільства. Безвиглядність положення вірно схопив М. Волошин, «було б краще нам не існувати, не будучи признаними».[29] Для Кубійовича питання існування У.Н.Р. тепер вже зводилося до власної безпеки, «Німці не визнають У.Н.Р. Мене можуть запитати просто (також і інших): Яким правом ходить на засідання У.Н.Р.?»[30]

Шість місяців німецької окупації вистачило, щоб розторощити українські надії, ще раз повернути колесо історії з гіршого в погане та змусити політичний провід зробити облік положення. На зібранні У.Н.Р. Лисий в присутності Кубійовича інформував присутніх:

> Під цю хвилину збереження фізичного існування народу найважніше. Економічна руїна загалу доведена до краю. Найгірше у горах, бо бойки й гуцули нічого не дістають, а владі це байдуже. З Поділля довозити хліб не можна, бо відбирають й бють. Голод зростає. До того особиста свобода більгше обмежена, як за большевиків.
>
> Стягання контингентів проводиться в безмилосердний, просто жорстокий спосіб. Розбивають скрині, забирають усе, б'ють, при чому село нічого дістати не може. Багато людей арештують невинно і поширяється тому думка, що за польських часів було куди краще.[31]

3 березня 1942 р. львівський відділ Ґештапо повідомив Я. Білинського і о. Ю. Дзеровича, щоб вони з'явилися наступного дня в важливій справі. А. Кальф заявив їм,

> що УНР не може існувати, бо Німеччина на те не може погодитися. У канцелярії фюрера отримали меморіял у справі прав Укра-

---

27 *«Протоколи»*, Засідання Виділу і Редакційної Комісії, 11 лютого 1942.
28 *Там же.*
29 *Там же.*
30 *Там же.*
31 *Там же.*

> їни, підписаний митрополитом Шептицьким як Президентом УНР. Цього меморіялу не передано фюрерові, бо він зайнятий в своїй головній ставці воєнними справами і годі йому цим забирати час. Але, що б він сказав, якби довідався, що існує якась Українська Національна Рада, годі сказати. З Берліну отримало Ґештапо наказ осттаточно покінчити з УНР, яке без німецької згоди існувало незаконно. Тому вимагає, щоб вплинути на митрополита, щоб не підписував писем як президент, і заявляє, якби УНР виявляла яку-небудь діяльність, або висилала від себе меморіяли, то тому, що митрополит поставлений зависоко — він уже і царський і польський в'язень — і його годі потягати до відповідальности — тоді будуть потягнені до відповідальности члени Ради і віддані в'язненню, що не буде приємно.[32]

Даремними були їхні арґументи, що У.Н.Р.- історично беручи, існує з 1848 року, що це національна традиція, що Митрополит став президентом на виразне бажання Коха. Ґештапо мало тільки допильнувати виконання рішення Берліну і не лишалося нічого більше, як підписати заяву про припинення діяльности Ради. 9 березня Біленький мав розмову з Паньківським, який заявив, «д-р Кубійович якось не похочує У.Н.Р. Якби Мельник хотів покликати У.Н.Р., то певно інших покликав би. Вас ні. Не бачу цілі У.Н.Р.».[33]

Митрополит Шептицький не розв'язав Ради, а тільки припинив її діяльність. Після зайняття Києва совєтськими військами більшість членів київської У.Н.Р. опинилися у Львові, де 22 квітня 1944 р. вони об'єдналися з львівською Радою в Українську Національну Раду під головуванням Миколи Величківського. Його заступниками стали митрополит Шептицький і Авґустин Штефан. Соборницький принцип здійснився. Український національний табір тим актом заперечив совєтську «леґальність» і уневажнював колоніяльні закони нацистської Німеччини.

25 квітня 1942 р. Ґеббельс писав у своєму Щоденнику:

> «Населення України спочатку війни визнавало Фюрера за визволителя Европи і з відкритими раменами вітало німецьку армію. Все це одначе цілковито змінилося після декількох місяців. Ми вдарили тяжко росіян, а зокрема українців, нашою системою поневолення. Удари по голові не все являються переконуючим арґументом, зокрема коли це примінюється до українців».

Ґеббельс був правим, бо вже пізньою осінню 1941 р. партизанський загін «Поліська Січ» почав винищувати німецьку адміністрацію на терені т. зв. «Олевської республіки». Творцем тих перших партизанських загонів був Тарас Боровець-Бульба. Кілька місяців пізніше і вже більшим розміром Українська Повстанська Армія потвердила слушність Ґеббельсових інформацій про українців.

---

[32] *«Протоколи»*, Пропам'ятна записка, 6. 3. 1942.
[33] *«Протоколи»*, Додаткова записка. 17 березня 1942.

На останньому зібранні Виділу У.Н.Р. Лев Турчин так оцінював ситуацію: «Байратом при У.Ц.К. ми не можемо бути. Ми ж є українським парляментом Галичини. З цього вийде шкода, і то велика, але не нам, а німцям, які з погордою до нас ставляться, мов до жидів».[34] Історія справила дещо професора Турчина, бо і українцям прийшлось платити високу ціну жертв і наслідків, а не тільки німцям. У.Н.Р. бажала щиро, хоч і наївно, заощадити жертв, а її невдача не повинна бути виключним та остаточним засудом і мірилом.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА В КИЄВІ[35]

19 вересня 1941 р. німецькі війська здобули Київ. Подія, яку привітала національно думаюча частина українського суспільства з великою радістю і надіями. Столиця, це місце, де в більшості випадків твориться історія нації і здійснюються заміри. В даному випадку не могло бути інакше, бо навіть львівське проголошення самостійности було провінційним і тимчасовим актом. Подібно як у Львові, також і в Києві події не чекали завтрішнього дня. Незалежно від большевицьких спустошень, терору та вивозів, кияни почали негайно діяти та заходились над відновленням зорганізованого життя, при чому поміч ОУНівських похідних груп і тут пригодилась.

Вже наступного дня організовано міську раду під головуванням Олександра Оглоблина. Це було першим доказом життєздатности українців столиці і повинно було переконати німців у доцільности використання такого національного творчого потенціялу.

4 жовтня група киян відбула збори в присутності Ольжича (Олег Кандиба), який прибув у Київ з похідною групою ОУН(м). Один з головних ініціяторів зборів, Микола Величківський, писав про них:

> На цих зборах ми одержали деякі інформації від д-ра Ольжича щодо німецької політики на теренах України. На його пропозицію ми ухвалили заснувати Українську Національну Раду, яка мусить зайнятися налагодженням громадсько-політичного життя на цілій Україні... На голову У.Н.Р. одноголосно обрано проф. Миколу Величківського. Першим секретарем був агроном з Волині Антон Барановський, другим — інженер-геолог із Житомира — Іван Дубина.[36]

Подібно як львівська Рада постала з ініціятиви ОУН(б), київська У.Н.Р. в свою чергу завдячує свій початок ОУН(м), при чому обидві

---

[34] *«Протоколи»*, 27 лютого 1942.

[35] При відсутності документальних і джерельних даних до історії У.Н.Р. в Києві та частина статті була виготовленою на основі споминів проф. Миколи Величківського, *«Визвольний Шлях*, річник 13, чч. 1—5 (1965).

[36] Микола Величківський, «Сумні часи німецької окупації у 1941—1944 роках». *«Визвольний Шлях»*, річник 13, ч. 1, ст. 45.

Ради в їхньому складі і діяльності негайно стали загально-українськими і поза-партійними в вужчому змислі, себто відкинули принцип партійної контролі.

Відмінним одначе був досвід з німецькою окупацією. Наколи львівська Рада пішла на співпрацю з повним довір'ям і максимальними надіями, київська Рада була вже достаточно поінформована про цілі німецької політики та поведінки на українських землях. Крім того, самі німці в тому часі говорили вже відкрито про їхні наміри. Напримір, Г. Кох у Львові обіцяв українцям «Україну аж по Волгу», а в зустрічі з президією київської У.Н.Р. щиро інформував, що «ми німці, не ті, що були в 1918 р.». На Величківського запит, «але ж гадаю, що ви, німці, наші приятелі?», Кох відповів, «Пізніше самі побачите й переконаєтеся, хто такі німці нині. Проте, щоб не було, а ви, У.Н.Р., ставте нас, німців, перед доконаним фактом. Не питайте нас, розбудовуйте українське громадсько-політичне життя на всю широчінь. Ось, поки я ще тут, у Києві, позмінюйте російські назви вулиць на українські».[37] Таких Кохів нацистська Німеччина не вирощувала, а втім Ганс Кох був також продуктом українського окруження. Його поради знайшли відгук в праці Ради, якій зразу доводилося діяти в куди більш невідрадних, а то й ворожих обставинах, як це мало місце в перших тижнях діяльности львовян.

Завдяки заходам та з ініціятиви У.Н.Р. в Києві, як і багатьох інших містах України, відновлено нижче і середнє шкільництво, кооперацію, церковне життя, яке в великій мірі довелось українізувати, та соціяльну допомогу. В Києві почала працю Академія наук та появився щоденник «Українське Слово» під редакцією Івана Рогача та журнал «Літаври» Олени Теліги. У відміну від галицьких обставин, в Україні творено місцеві відділи У.Н.Р., які сповняли рівночасно обидві функції — нагляду та виконування, з тим, що київський центр уважав себе національним органом з правом ініціятиви.

Додатковим матеріялом про діяльність київської У.Н.Р. протягом її семи-тижневого існування є звіт В. Бойдуника перед львівською Радою:

> Київська Національна Рада відбудувала адміністрацію краю. 5. 2. 1941 р. Рада нав'язала контакт з німецькою владою, склала меморіял до Райхскомісара і заклик до народу, відбула 7 конференцій з Ґештапо перед авдієнцією. Були розмови з генер. комісарем Акманом, в яких брали участь Нюрґес і лейт. Рейнгард, який виступав проти УНР, уважаючи її петлюрівською організацією з 1918 р.
>
> 28 листопада припинено УНР. Акман сказав тоді: Ви хочете, щоб я розв'язав УНР, я тільки припиняю її діяльність. У пресі про те не вільно писати. Зараз багато членів арештовано, але не за політичні, а за звичайні провини. Визначніші члени є: Величковський, Марковський, Богатирчук (арештований) Дубина, Кир-

[37] *Там же.*

пачейко (наук. секретар Академії наук), Крамаренко, Середвиченко, проф. Перевертун (дир. Ц.К. Спілки), інж. агр. Сьомак.[38]

Після припинення офіційної діяльности поодинокі члени Ради продовжували обмежену діяльність в підпіллі до часу евакуації Києва німецькими військами. Злиття двох Рад 22 квітня 1944 р. в одну Українську Національну Раду у Львові завершувало період існування обох Рад, яких історія стала частиною історії української нації в часі Другої світової війни під окупацією нацистської Німеччини.

---

[38] *«Протоколи»*, 21 лютого 1942.

Михайло С. Грушевський

АВТОБІОГРАФІЯ (1926)

За редакцією Любомира Винара

(Закінчення)

Окрім університетських курсів, які мусіли забирати на перших роках дуже багато часу, я повів публичні виклади, взявся за організацію наукової роботи в недавно зреформованім, але зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковім Товаристві імени Шевченка. Перейняв на себе редакцію Записок (формальним редактором став з 1895 р., фактичним-же — скорше), зреформував їх з однорічника на квартальник, потім двомісячник, сам давав до них багато праць, справоздань і рецензій, а поруч них заложив (1895 р.) в Товаристві инші, спеціяльні публікації — Жерела до історії України-Руси, Етнографічний збірник й ин., сам займаючися редакцією їх перших томів.[21] При тім показалося, що надії на участь українських учених з Росії в сій (мовляв так пожаданій для російської України і потрібній) науковій роботі були марні: одні обіцяли й не давали нічого, инші викручувалися ріжними вимівками. Навіть книжки чи справки тяжко було допроситися, хоч як смертельно тяжко було працювати в тодішнім Львові, при браку якої-небудь бібліотеки з порядним добором літератури й періодик до української історії чи иншої української дісціпліни.

Ще прикріше було переконатися, що ті надії на прихильні обставини для українського культурного й спеціяльно-наукового розвою, на прихильність до національної української ідеї зі сторони правительства й Поляків, з яким я йшов до Галичини, покладаючися на запевнення ліпше обізнаних з галицькими обставинами Киян старшої генерації, — опираються на фальшивих запевненнях зі сторони Поляків, які дорогою «угоди» і ціною деяких подачок на культурно-історичному полі, хотіли задавити всякий опозіційний, свободолюбний рух серед «галицьких Русинів». Скоро прийшлося переконатися, що мої київські приятелі глибоко помилялися в своїх симпатіях

[21] Докладне обговорення науково-організаційної і редакційної праці М. Грушевського в НТШ подано в праці Л. Винара, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка,* стор. 17—27.

до «угоди» й «угодовців», що Поляки нічим не хочуть поступитися в своїм пануванню й не розуміють инших відносин до Русинів, як відносини пануючої народности до служебної. На сім пункті прийшлося мені більше або менше різко розійтися навіть з найблизшими приятелями, зблизившися з кругами різко-опозіційними.[22] З другого боку, відносини до польської університетської колегії, які хотіли мати в мені покірного послушника польського панування, скоро зіпсувалися вповні й давали чимало прикростей. Я сильно з того всього захворів, так що ледве міг працювати.[23]

На полі суспільно-політичнім я вкінці різко виступив проти угодовців і зблизившися до елементів радикальних, разом з ними взяв участь в реформі галицького народовецтва в дусі більш радикально-поступовім. Реформа була переведена з кінцем 1899 р., і разом з кількома виднішими радикалами я увійшов в екзекутивний комітет реформованої партії, як містоголова (головою зістався старий проводир народовців пос. Романчук).[24] Одначе, переконавшися скоро, що переведена реформа не увільнила народовецьку партію від її старих прикмет, я по кількох місяцях виступив з комітету, разом з д-ром Фран-

---

[22] Згадуючи про «київських приятелів», Грушевський мав на увазі перш за все Володимира Антоновича і Олександра Кониського, які тісно співпрацювали з О. Барвінським, Ю. Романчуком та іншими галицькими народовцями. Про тодішне політичне життя галичан обширно пише Кость Левицький в своїй праці *Історія політичної думки галицьких українців*, Львів 1926, стор. 235—246.

[23] Про університетську діяльність М. Грушевського докладніше в нашій праці *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*, Мюнхен 1968, стор. 14—17 (Серія УІТ: Історичні студії ч. 6). Тут треба згадати, що 19 листопада 1901 року біля 600 українських студентів у Львівському університеті відбули протестаційне віче проти шовіністичного наставлення польських професорів. Безпосередною причиною демонстрації була некультурна і провокативна поведінка декана Твардовського, який, на засіданні виділу філософічного факультету, не дозволив Грушевському говорити українською мовою. Уже на початку грудня 1901 року дійшло до відомої сецесії українських студентів з Львівського університету.

[24] Участь М. Грушевського у творенні нової української національної демократичної партії в Галичині не є задовільно досліджена. У 1899 році українські галицькі політичні діячі вирішили створити нову партію, яка об'єднала б народовецький, радикальний і інші політичні табори. Грушевський був одним з головних творців нової політичної партії. Важливо згадати, що в політичній плятформі національної демократичної партії висунено постулят незалежної України. Основним завданням партії «є дійти до того, щоби цілий українсько руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та зєднався з часом в одноцілий національний організм, в якому загал народу на свою власну користь орудуваввби всіми своїми справами: культурними, економічними і політичними» («Народна програма», *Діло*, ч. 281 за 28 грудня, 1899). М. Грушевський був одним із творців вищенаведеної політичної плятформи. Як бачимо історик перейшов у 1899 році світоглядову еволюцію і тоді стояв на становищі по-

ком, відсунувся від участи в партійній діяльности народовців, і не раз виступав против похибок їх політики, являючися разом з д-ром Франком й молодшими товаришами репрезентантами лівішого напряму, який заступав заснований в 1898 р. журнал ЛНВісник. Спеціяльно поведена в 1904—5 р. кампанія против грання де-яких людей на національних струнах суспільности стягнула на мене тяжкі громи зі сторони офіціяльних проводирів народовців.[25] В польських кругах становище моє в університетській справі, близкість до української університетської молодіжи і рішучість, з якою я проводив ідею національної рівноправности українського елементу з польським (і російським), накликали на мене особливо сильні атаки під час боротьби за університет 1901—3 рр., коли польські націоналісти обсипали мене ріжними інсінуаціями в уличній пресі, жадали усунення з університету, віддання під суд і ин.

Одночасно москвофільські й слов'янофільські «діячі» київські й львівські мастили мене з свого боку, як проводиря українського сепаратизму, вказуючи, напр., на мій підпис під маніфестом реформованого народовства, що ставив оконечною цілею національної програми політичну самостійність України, і т. д.[26] Наново підогрів сі напади виданий в 1904 р. в Росії «Очерк истории украинского народа», в якім вороги українства справедливо добачили історичне оправдання національних українських змагань та програми української автономії, і статті, які з початком визвольного руху в Росії я друкував по російських газетах по українському національному питанню. В сих роках приятелі з офіційних російських кругів остерігли мене, що мені не можна приїздити до Росії, і я кілька літ не приїздив, аж до р. 1905, і се було дуже прикро і трудно для мене (весь час свого львівського професорства я зіставався російським підданим і за російським паспортом приїздив, звичайно 2—3 рази до року для наукових занять і громадських зносин).[27]

літичної незалежности України. У відносно короткому часі М. Грушевський і І. Франко покинули національну демократичну партію, не погоджуючися з її проавстрійською політикою.

[25] Про конфлікти Грушевського в НТШ докладніше в нашій праці *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка*, стор. 52—56.

Тут треба зазначити, що кампанія проти історика велася не лише зі сторони народовців. Також Михайло Павлик — радикал і його однодумці виступали проти Грушевського.

У першій *Автобіографії* з 1906 року М. Грушевський дає докладніші інформації відносно народовців, мовляв «З кінцем 1904 року розпочав я був в Л.Н.Вістнику кампанію з проводирями української національної-демократичної партії в Галичині, яку підозрівано тоді в плянах нового компромісу з польськими панами ситуації. . .» (стор. 14).

[26] Гляди примітка ч. 24.

[27] Справа російського і австрійського горожанства М. Грушевського під час його побуту у Львові вимагає окремого дослідження. Уже в 1898 році австрійський уряд вимагав, щоб історик прийняв австрійське горожанство.

В такій тривожній воєнній атмосфері не легко було вести наукову роботу, що вимагає спокою й скуплення. Тим часом її не убувало, а прибувало. З початком 1897 р. я став головою Товариства імени Шевченка (проводив ним фактично від часу свого приїзду), і заразом далі зіставався головою його історичної секції й археологічної комісії та редактором «Записок», куди вкладав багато праці й редакторської, й авторської. Окрім викладів і семінарійних занять, на університеті (до семінарійних занять прив'язував я все особливу вату, стараючися впровадити здібніших слухачів в самостійні наукові заняття), вів я приватні наукові заняття по-за університетом з студентами — своїми слухачами й сторонніми (роздавав книжки до рефератів і оцінок, потім відчитувано ті реферати, розбірано, а по справленню друковано котрі ліпші). Тим способом вправлялися охочіші слухачі до наукової роботи, переходячи від рефератів в бібліографічнім відділі Записок Наук. Тов. ім. Шевченка до самостійних оцінок, від дрібних праць в Miscellanea до самостійних розвідок. Хоч галицькі обставини зводили в значній мірі сю роботу до роботи Данаід, бо підховані молоді адепти історичної науки мусіли потім іти в глуху провінцію, і часто якраз наукові надії, які вони подавали, служили мотивом для предержащих властей держати їх в чорнім тілі, все-таки з мого семінара і з тих privatissima повиходило чимало людей, які полишили де-який, а часом і досить значний слід в науковій роботі, а де-які роблять науково й далі, не вважаючи на тяжкі обставини (ідучи в хронологічнім порядку, були то: Омел. Терлецький, Д. Коренець, Мир. Кордуба, Стеф. Томашівський, Стеф. Рудницький, Ол. Целевич, Юр. Кміт, Зен. Кузеля, Ос. Чайківський, Вас. Герасимчук, Ол. Сушко, Фед. Голійчук, Ів. Джиджора, Ів. Кревецький, Ів. Крип'якевич й ин.).[28]

В офіційному декреті ц. к. Намісництва з 1898 р. пишеться таке: «Додаю, що Ви з осягненням свого наукового становища приймете австрійське горожанство ради чого Ваша Достойність повинна старатися про все потрібне, щоби увільнитися з дотеперішньої державної приналежности» (Розпорядок ч. 116 539, 11 січня 1898). З офіційних документів виходить, що Грушевський не виконав вищенаведеного розпорядження. У зв'язку з цим ректорат Львівського університету в 1899 році зажадав від Грушевського вияснення. Історик у своїй відповіді зложив заяву деканатові філософічного факультету, в якій писав, що зараз після іменування його професором Львівського університету він вніс просьбу «до російського царя, звільнити його з рос. горожанства». Рівночасно Грушевський просив, щоб йому дозволено, без огляду на невиконане припоручення австрійського уряду, зложити 1 марта 1896 року присягу льояльности, яку вимагали від професорів високих австрійських шкіл. Справа австрійського горожанства Грушевського знову ж була відновлена у 1912 році австрійським урядом і ректоратом Львівського університету. Ми знаємо, що Грушевський до 1917 року задержав російське горожанство. Прийняття Грушевським австрійського горожанства в 1912, або в пізніших роках до вибуху Першої Світової Війни залишається наразі нерозв'язане.

[28] Вищезгадані історики становили «Львівську історичну школу» Грушевського. До неї також належали інші дослідники, з яких згадаємо Бог-

З кінцем 1897 р. підніс я справу зреформування ілюстрованого тижневика «Зоря» на літературно-науковий місячник; проєкт був прийнятий відділом Наук. Тов. ім. Ш., і з 1898 р. почав виходити «Літературно-Науковий Вісник», а в число редакторів вступив від початку і я (заразом з Маковеєм і Франком, пізніше з Гнатюком і Франком). Брав у нім діяльну участь, особливо в перших роках, коли видавництво ставилося на ноги і мені приходилося грати ролю головного редактора (сам я містив статті по літературі і суспільно-політичні огляди), і в останніх, 1905—6, — коли писав в нім публіцистичні статті в ріжних питаннях дня.[29]

При кінці 1898 р., з нагоди святкування століття української літератури, я виступив з проєктом заснування осібного видавничого товариства, головно для публікацій белетрестичних і популярно-наукових, що не входили в круг діяльности Наук. Тов. ім. Шевченка. Товариство мало бути завязане в формі акційної спілки, щоб оперти видавання українських книжок не на жертвах і субвенціях, як звичайно видавано їх дотепер, а на доходах розпродажі. Коли сума акцій дійшла 3 тисяч гульденів, завязано весною 1899 р. «Українсько-руську видавничу спілку» — товариство, яке під формою акційної, промислової організації, все змагало до просвітних і культурно-національних цілей, і згодом стало найбільшою українською видавничою інституцією, перейнявши в 1904 р. і «Літературно-Науковий Вісник» (якому фірма Наукового Товариства ім. Шевченка — наукової інституції, підпомаганої субвенціями краю і міністерства, не рідко ставала на заваді в свобіднім вислові своїх гадок). В сій Спілці я з початку зайняв місце голови надзорчої ради, а пізніше, коли надзорчу раду злучено з дирек-

---

дана Барвінського, Ф. Срібного, Богдана Бучинського. Найвидатнішим учнем М. Грушевського був Іван Крип'якевич. Історичну школу Грушевського у Львові об'єднувала перш за все історична схема і історична термінологія, впроваджена М. Грушевським в його наукових працях Львівського періоду. На увазі маємо наукову концепцію українського історичного процесу, яка була віддзеркалена у відповідній періодизації і термінології української історії. Натомість в історіософічному аспекті Грушевський і його учні не завжди були однозгідні. Згодом деякі учні Грушевського (зокрема Ст. Томашівський) стали творцями т. зв. «державницької історичної школи». Гляди Л. Винар, «Історична школа Грушевського і НТШ», *Свобода*, ч. 7, 1974.

[29] Тут треба додати, що в склад першої Редакційної Колеґії *Літературно-Наукового Вісника* входив також Ол. Борковський, колишній редактор «Зорі». Становище управи НТШ до проєкту М. Грушевського ясно з'ясоване у звіті Іллі Кокорудза «Секретарське справоздання з діяльности виділу НТШ за рік 1897», *Записки НТШ*, т. 21, кн. 1, 1898, стор. 5.

ЛНВ заступив також видаваний І. Франком місячник «Життя і Слово» (1894—1897). У відносно короткому часі *ЛНВ* став найповажнішим літературним і суспільно-громадським журналом, в якому співпрацювали видатні інтелектуали з Галичини і Великої України. До травня 1905 року журнал виходив з рамені НТШ, а згодом *ЛНВ* видавала Українська Видавнича Спілка.

цією, — голови дирекції, й брав і досі беру діяльну участь в видавничій і в адміністраційній діяльности.[30]

У власній науковій роботі, окрім поменших наукових статтей, рецензій, більших або менших матеріялів, міщених головно в Записках, я з початку львівського життя багато віддавав часу археології, продовжуючи архивні заняття, ведені в попередніх роках. Засновуючи в Наук. тов. ім. Шевченка археографічну комісію, я предложив їй план видань, і з того плану забрався до видання люстрацій і інвентарів королівщин Західньої України XVI в. — незвичайно важного джерела для історії суспільних, економічних і національних відносин того часу. Для сього відбув я в 1895 р. нову подорож по архивах і починаючи з року 1895 видав чотири томи в серії: «Жерела до історії України-Руси», що містять люстрації 1564—5 і 1570 р.р. королівщин галицьких, холмських і подільських; зібрана-ж мною тоді-ж колекція інвентарів в переважній части зісталася невиданою, за браком часу: видав я з неї лише кілька найстарших інвентарів в Записках Наук. Тов. ім. Ш. Відірваний иншою роботою — головно коло Історії України-Руси, я вернувся до архивальних занять потім, збираючи матеріял для огляду суспільно-економичного життя України в XV—XVI в. і разом з друком V т. Історії випустив перший випуск тих матеріялів.[31]

Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням чести й свого покоління, супроти того, що й найвидніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річею, для якої час іще не наспів, бракує матеріялу, зістаються величезні прогалини і т. д. В своїх гадках мав я тоді написання історії коротшої й загально-приступної, в трьох невеликих томиках, які-б обіймали старий, литовсько-польський, і новий період. Зайнявши катедру, я сім семестрів з ряду (1894—7) читав загальний курс історії України. Повторений потім вдруге ще раз в р. 1898—1901, курс сей мав послужити мов би скелетом тої задуманої історії. Кажу: скелетом передовсім тому, що курс сей слідив лише провідну нитку політичної історії, не вдаючися в історію культурну, огляди устрою, економічного життя і т. д., що потім зайняли таке важне місце в остаточній реалізації плану. (Курс сей відповідає в томі I гл. 3, 5 і 6 і 1 екскурсу, в т. II гл. 1—3, в т. III гл. 2—3, цілому т. IV, потім наступила історія козаччини до знесення автономії України; а гл. 1—2, і другий екскурс тому I, гл. 4—7 тому II, гл. 3 і 4 тому III і цілі т. V і VI зовсім або майже зовсім не входили тоди, а й те, що потім увійшло в Історію, увійшло в далеко повнішій і

[30] Українську Видавничу Спілку створено за ініціятивою М. Грушевського і з безпосередньою допомогою Івана Франка і Володимира Гнатюка. Дана установа зорганізувалася в листопаді 1898 р. під час відзначення столітнього ювілею відродження українського письменства. Протягом свого існування УВС видала понад 300 назв (книжки і брошури), а від 1905 року перебрала видання *ЛНВ*.

[31] Про науково-видавничу діяльність М. Грушевського докладніше в нашій праці *М. Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка*, стор. 19—23.

детальнішій формі). Близше розглянувшися, прийшов я скоро до переконання, що розпочати діло треба не такою популярною й короткою, а ширшою й строго-науковою історією України, яку-б потім можна переробити в коротку й популярнішу. З початком 1897 р. я виступив до занять для сього курсу, війшовши в менше звісні мені перед тим сфери передісторичної колонізації України, індо-европейської гльотики і старинностей та слов'янської праісторії. Протягом 1897 і 1898 р. був написаний І том і при кінці 1898 р. був видрукований — вихід його припав на час грандіозного як на тодішні галицькі обставини і поважного святкування ювілею українського відродження, уряджемого Наук. Тов. ім. Шевченка, в організації якого я брав дуже діяльну участь, і, як казали, мав велике враження зробити своєю промовою на комерсі на тему ваги моменту й потреби інтензивної національної поступової роботи.

В Галичині сей початок історії був прийнятий з великим заінтересуванням, можна сказати, з ентузіязмом. Але на прозьбу про допущення до Росії відповіддю була абсолютна заборона. В наукових кругах російських і польських книгу грунтовно замовчано, як і взагалі цілу Історію; та і з українських істориків-спеціялістів ніхто не дав оцінки чи навіть статті про неї. Не вважаючи на се, я вів з цілим напруженням розпочати діло і протягом 1899 р. був написаний і виданий т. II, протягом 1900 р. — том III, що закінчував собою давній період української історії. Цілість зпочатку я надіявся вложити в 5—6 томів, пізніше, коли на сам давній період пішло три, — числив на 7 до 8, аж доки огляд суспільно-політичного, економічного й культурного життя XV—XVII в.в., розрісшися на цілі два томи, не переконав мене, що ще багато томів буде потрібно, аби довести історію України до початків XIX в.[32]

Супроти сеї роботи, яку я вважав, так казать, задачею свого життя, відсував я все, що можна було відсунути; але не можна було відсунути роботи в Наук. Тов. ім. Шевченка, Записках і ЛНВіснику, а хвиля приносила часом і инші роботи. Так, коли в 1899 р. мав вібутися в Київі археологічний з'їзд з участю також галицьких учених, я видвигнув і поставив ребром питання про допущення рефератів на українській мові. Було то перше гостре поставлення українського питання на російськім грунті (воно й дало привід всім ворогам українства в Росії вилляти потоки яду й помий на мене, як провідника в сій

---

[32] Перший том *Історії України Руси* (1898) був до певної міри замовчаний науковою критикою. Лише згодом появилися критичні огляди з-під пера А. Брікнера в *Квартальнік Гісторични* за 1906, стор. 664—79; того ж самого автора в *Архів фір слявіше фільольоґі*, 1900, стор. 293—4; *Киевская Старина*, 1903, ч. 12, стор. 163—193 (рецензія Доманицького). У численних історіографічних працях обговорювано зміст і значенння *ІУР* для історичної науки. Цінну аналізу праці Грушевського подав В. Герасимчук в своїй статті «Михайло Грушевський, як історіограф України», *Записки НТШ*, т. 133. Список праць про Михайла Грушевського поданий в додатку до нашої праці *Молодість Михайла Грушевського*, Мюнхен 1967, стор. 27—36.

справі), і треба було задокументувати, що за сими претензіями на признання наукової української мови стоїть і дійсна наукова робота. Для того організоване було бюро в Наук. Тов. ім. Ш., зібрано 30 наукових рефератів, які по недопущенню української мови на з'їзді в цілости або в резюме були видруковані в Записках (в двох спеціяльних великих томах і в инших книжках Записок), а в тім було й власних моїх кілька більших рефератів, окрім дрібніших комунікатів.[33] З другого боку, богато спокою і неврової сили забрали непорозуміння, які виникли в р. 1901 в Наук. Тов. ім. Ш. зі сторони людей, невдоволених чи то концентрацією засобів і енергії Наук. Тов. ім. Ш. в тім науковім плані, який був переведений в попередніх роках, чи то подражненних ріжними особистими моментами. Атака була поведена на людей, близьких мені, яким я хотів за поміччю дрібних подміг і занять в Товаристві забезпечити можність наукової роботи; розжалений тим, я скинувся літом 1901 р. головства й инших занять в Товаристві. Але коли показалося, що опозиція зовсім не має охоти забратися сама до організації наукової роботи хоч би по свойому планові і почала мене просити вернутися, а до сього також нахиляли мене й голоси Українців з ріжних боків, вернувсь я знову до роботи в Товаристві, постановивши не звертати по можности на виходки опозиції;[34] що, правда, супроти піддержки, яку давала мені переважна маса членів, ся опозиція потім значно слабла з року на рік, зчаста повторюючи зрештою, що против мене самого нічого не має. За всім тим дало се багато прикрого, а певною компензатою служила мені лише моральна опора, яку давала сім'я[35] і кружок інтелігентних і характерних людей, співро-

[33] У 1899 р. відбувся в Києві II археологічний з'їзд, на який запрошено членів НТШ з науковими доповідями. М. Грушевський, як голова Товариства, зайняв принципове становище відносно допущення української мови на даному з'їзді. На засіданні Історично-філософічної і Філологічної секцій НТШ вирішено не брати участи в Київському з'їзді, якщо організаційний комітет з'їзду не дозволить виголосити доповідей в українській мові. Вимоги Грушевського і НТШ викликали гостру дискусію в Росії, наслідком якої російське міністерство освіти погодилося на допущення української мови, але з вимогою, щоб українські доповіді не читалися на загальних засіданнях, а на спеціяльних, на яких могло б бути найбільше 25 слухачів. На такі вимоги НТШ не погодилося і Грушевський вирішив видати окремі томи *Записок НТШ* (тт. 31—32 і 35—36 за 1899) з доповідями членів Товариства, призначених на київський археологічний з'їзд. Це рішення Грушевського і НТШ наглядно показали на міжнародному форумі Товариства за права української мови, як рівноправної із іншими слов'янськими мовами. У справах самобутности рідної мови і культури Грушевський не йшов на жадні компроміси.

[34] Тут треба додати, що разом з Грушевським у 1901 році уступили з Управи НТШ І. Франко, В. Гнатюк і С. Томашівський. Причини резиґнації Грушевського з головства НТШ насвітлені в моїй праці *Михайло Грушевський і Наукове Т-во ім. Шевченка*, стор. 49—55.

[35] У київській автобіографії Грушевський не згадує докладніше про дружину і доньку. В *Автобіографії* з 1906 року історик пише, що в 1896 році він одружився з «Марією Вояковською, львівською учителькою, яка була

бітників в науковій, культурній і громадській роботі, що окружив мене і піддавав духа в роботі для культурного подвигнення української народности.

Серед описаних клопотів написаний був протягом 1901 р. IV том Історії і розпочатий V (1902); четвертий том я хотів видати разом з п'ятим, по укінченню його. Але 1903 р. приніс ріжні инші справи й пляни. З початком того року[36] я дістав від вільної російської школи в Парижі запросини прочитати в ній курс з української історії. Я прийняв радо сю пропозицію: в мені в тих роках виросло переконання про крайню потребу популяризувати й маніфестувати українську наукову роботу й її результати супроти умисного ігнорування, яким, очевидно, надіялися її на смерть замовчати неприхильники українства, та дорогою видань на инших мовах постаратися проломити заборону наукових українських публікацій в Росії. З тою цілею вже в 1900 р. і пізніше удавався я до ріжних німецьких видавничих фірм з пропозицією німецького видання своєї Історії, але незвичайність предмета (порівняти аргумент Гауча!) і великі розміри праці ставали на перешкоді — видавці відповідали відмовою. Тепер пропозиція паризької школи відогріла сі плани і гадки, і я постановив прочитати в паризькій школі короткий загальний курс української історії, і слідом обробити його для видання в російській і якійсь европейській — напр., французькій — мові, а заразом використати сю подорож для завязання особистих зносин для популяризації української ідеї (так я заразом дістав запросини прочитати відчит в Берліні в товаристві російської молодіжи і т. п.). Сі надії на популяризацію українства відчитами мало справдилися; молодь російська інтересувалася питаннями економічними й політичними, а українська історія й українство для неї були річами мало цівими; але навязані були де-які зносини в Парижі й Лондоні, уложені умови про французьке видання малої історії й німецьке великої (що правда — на мій кошт). Вернувшися з подорожи в травні 1903 р. (відчити в Парижі читалися в квітні і початок травня, потім я був ще в Лондоні, Липську й Берліні), я засів з завзяттям за оброблення російського курсу української історії, якому дав назву «Очерки истории украинского народа»; протягом літа він був написаний

вірним і тямущим товаришем мені в моїй діяльности, а 1900 р. родилася нам донька Катерина» (стор. 11). У моїй праці *Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років*, цит. пр., подано докладніше відомости про родину М. Грушевського.

До тепер не вдалося усталити точну дату народження і смерти жінки і доньки Грушевського. Інтересні дані про родину історика знаходимо також у статті Н. Полонської-Василенко, «Світлій пам'яті Марії та Катерини Грушевських», *Наше Життя*, ч. 4, 1956.

[36] Російська вища школа суспільних наук була основана в Парижі в 1902 році професорами московського університету — Максимом Ковалевським і вірменином Юрієм Ґарбаровим. Часами паризьку школу називаємо «вільним російським університетом». Грушевський викладав історію України у цій школі від 19. VI до 4. V. 1903 року.

майже весь. Але сю con amore, в надії великої користи для зросту української ідеї, написану роботу стріли зараз всякі трудности — з перекладом на французьке і з виданням російського тексту. Видавці не хотіли брати такої непевної з цензурного і навіть нецензурного погляду книжки. Один з дуже ліберальних видавців відмовлявся побоюванням, що схема української історії, розходячися різко з принятою схемою руської історії (напр., включення давньої Руси), накличе на книжку некорисний осуд зі сторони російських наукових кругів. Нарешті по довгих митарствах я рішив друкувати й Очерк на свій риск; літом 1904 р. він був видрукований і завдяки тому, що під той час зачалася «весна» Святополка-Мирського, — був випущений і в світ, з огляду — як зазначила резолюція цензури — на спокійний і об'єктивний тон, яким був висловлений сам на собі нецензурний зміст.[37]

Підкінчуючи «Очерк», я в осени 1903 р. взявся до перегляду І тому Історії для нового видання (перше, друковане лише в 600 примірниках, розійшлося вже в 1901 р.), — тому що треба було зачинати німецький переклад — з справленого тексту другого видання. Була се тяжка робота, бо більшу половину тому переробив майже наново (в звязку з ріжними доповненнями і використанням нового або в І вид. невикористаного матеріялу). Вона зайняла цілу зиму й весну 1903—4 року; за той же час було написано кілька статтей з цілею популяризації української наукової роботи: статті для петербурського академічного збірника, у редакції якого я допросився, що їх надруковано українською мовою, і статті про Наук. Тов. ім. Шевченка для Журнала Мін. Нар. Просв. і Archiv'a für slav. Phil., та де-які дрібні праці.[38]

Літо 1903 року зайняли публичні курси, уряджені у Львові, головно в інтересах української молоді, що мала прибути — й дійсно прибула з Росії.[39] Тоді ж випустив я IV том Історії і взявся до V-го. Кінець 1904 р. приніс мені радісну вістку — допущення до Росії Історії, наслідком горячого й різкого листу, написаного мною до тодішнього міністра Святополк-Мирського. Але се допущення задавало нову роботу: тт. II і III Історії розійшлися, треба було ладити нове видання, яке я хотів основно переглянути. Стративши надію докінчити т. V, я

---

[37] *Очеркъ истории украинского народа* вийшов трьома виданнями в 1904, 1911 і 1913 роках.

[38] Найповніший список наукових і публіцистичних праць М. Грушевського, поданий в бібліографії Івана Левицького «Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського», *Науковий збірник, присвячений Михайлови Грушевському*, Львів, 1906. Бібліографія охоплює праці історика за роки 1885 до 1904. Праці М. Грушевського, які вийшли в роках 1905 до 1928, подані в бібліографії Д. А. Балики «Матеріяли до бібліографії друкованих праць акад. Грушевського за 1905—1928 рр.», *Ювілейний збірник на пошану Академіка М. С. Грушевського*, т. III, Київ 1929, стор. 104.

[39] Університетські українознавчі курси відбулися у Львові в липні 1903 року під патронатом «Товариства прихильників української науки, літератури і штуки». Учасниками курсів була наддніпрянська і галицька молодь, а також старше громадянство.

переглянув і дописав глави, що містили в собі огляд суспільно-політичного устрою українських земель під польсько-литовським режімом і випустив їх як першу частину тому п'ятого весною 1905 р.; за тим пішло нове видання II тому, а з кінцем року — III тому.

Тим часом хвилі визвільного руху в Росії підіймалися все вище й вище. В Галичині з кінцем 1904 р. розпочав я був в Л.-Н. Віснику кампанію з проводирями української національно-демократичної партії, яку підозрівано тоді в планах нового компромісу з польськими панами ситуації. Виступив проти занедбування реальних потреб української людности, засліплювання суспільними ефектовними фаерверками, що закривали очі на ті потреби (притоку дала справа будови театра і закладання приватних шкіл, але полеміка мала загальніший підклад). Але ще частіше тепер став відкликатися на питання дня в Росії, в листах і статтях — в Л.-Н. В., і в російських газетах — в «Сині Отечества» і «Кіевских Откликах», по українському питанню в Росії й польсько-українським відносинам в Галичині (більша стаття: К польско-украинским отношеніям в Галиціи, вийшла осібно, инші вичислені в хроніці Л.-Н. Вісника за той рік). Тодіж (літом 1905 р.) приладив я нове видання «Очерка», де розширено огляд новішої історії й сучасного стану українства (випустив я його в квітні 1906, не чекаючи розпродажу старого — бо бажав ним відізватися на питання дня), й статтю про українське питання для збірника Russen über Russland. Та національне і спеціяльно українське питання не мало симпатії в російських ліберальних кругах, і писати в чужих газетах було трудно: прийшлося стрінутися з браком співчуття у редакцій і залишити їх. Вирисувалася крайня потреба в російськім органі для українського питання, і сю потребу я дуже пропагував в листах до земляків, а під осінь 1905 р. вибрався на Україну, щоб позондувати український рух і поагітувати за заложенням органу. Побувавши в Київі, Одесі й Харкові, я набрав надії на можливість зреалізування сього плану і збірався виїхати в сій справі до Петербургу. Але страйки, маніфест 17 жовтня, чорносотенні погроми, вкінці (псевдо)ліберальний курс і нові постанови про пресу змінили зовсім ситуацію: на першу чергу виступило заснування українських газет, що закладаються з початком 1906 р. по ріжних містах, а брак усякого порядку, урядовий терор і т. п. та повна непевність завтрішнього дня не дають іще можности ніякої трівкої організації.

Тому з осінню 1905 р. вернувся я до роботи коло Історії, докінчив давно розпочату II частину V тому (випущену на початках 1906 року) і прийнявся за том VI, вилучивши туди огляд економичного й культурного життя, яке первісно надіявся змістити в томі п'ятім, та спішачися швидше приступити до часів і подій, від яких рахують українську історію в звичайних поглядах на неї. Під початок літнього курсу огляд економичного життя, розпочатий ще в 1904 р. і потім залишений, був скінчений. Разом з тим займався я організацією роботи коло спорядження корпусу актів до історії козаччини, неминуче потрібного супроти того, що від кінця 1880-х рр. перервалася всяка си-

стематична робота на сім полі. Проект такий був мною предложений Товаристві ім. Шевченка ще весною 1905 р. (видрукований в 24 випуску Хроніки Товариства). Молоді археографи, підховані в моїм семінарі, мали розібрати між собою поодинокі партії в історії козаччини й зайнятися призбиранням до них актового матеріялу в невикористаних або мало використаних рукописних збірках Київа, Харкова, Петербурга, Москви, Кракова, Варшави і т. п. Від літа 1905 р. організовано археографичні експедиції до Харкова, Москви, Кракова, Варшави, Петербурга, а члени їх мали приступити слідом до оброблення й приготовання до друку тих колекцій.[40]

Велика честь і утіха в тім часі стріла мені зі сторони моїх учеників і прихильників, що з нагоди десятиліття моєї наукової й громадської праці в Галичині пошанували мене виданням розкішного збірника: задуманий він був в осени 1904, коли десятиліття скінчилося, а вийшов в лютім 1906 р. і на комерсі в тіснішім кружку учеників і товаришів був мені доручений.[41] Припало се як раз на вихід II части V тому і першого тому німецького видання Історії.

Львів, 1906, березень.

* * *

З 1906 р. діяльність Грушевського стала все більше переноситися на Велику Україну, до Київа. З трівогою помітивши, що новонароджена тамошня преса не досить використовує зроблене за останню чверть століття на галицькім ґрунті спільними силами робітників цілої України і замикається в тіснішім крузі місцевих інтересів, Гр. агітував за перенесення до Київа «Літ.-Наук. Вісника» й инших видань,[42] відкриття в Київі відділу львівської книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка, переселення до Київа молодих галицьких публіцистів і дослідників, а також старався і про відношення і поширення своїх персональ-

[40] М. Грушевський зосередив свою увагу на видання джерельних матеріялів до історії України. У роках 1895 до 1914 він очолював Археологічну комісію НТШ і започаткував серійне видання *Жерела до історії України-Руси* і *Пам'ятки української-руської мови і літератури*. У 1906 році Археографічна комісія НТШ започаткувала видання нової серії «Українсько-Руського Архіву». До 1914 року видано 11 томів *Жерел* і 14 томів *Архіву*.

[41] До ювілейного комітету вшанування 10-и ліття наукової праці М. Грушевського входили його учні і співробітники: І. Франко, В. Гнатюк, Д. Коренець, І. Кревецький, С. Томашівський.

У передмові до ювілейного збірника вони писали, що «Діяльність М .Грушевського була головним осередком, коло якого згуртувалися давні і нові сили». Грушевський «вказував українській інтеліґенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення історичних помилок». *Науковий збірник присвячений професорови М. Грушевському*, стор. VII.

[42] Грушевський переніс *ЛНВ* до Києва у 1907 році. У спогадах Ю. Сірого «Київ» (*Літературно Науковий Збірник*, Ганновер 1946, стор. 45—77) знаходимо цінні дані про київський період журналу.

них звязків з новим політичним рухом. Літом 1906 р. Гр. виїхав до Петербургу, де тоді засідала Перша Державна Дума, брав живу участь в життю Укр. Фракції, Укр. Клуба[43] і в редакції заснованого тоді «Украинскаго Вестника». Статті ,друковані в тих роках, 1905—6, він випустив слідом осібною книжкою п. з. «Освобожденіе Россіи и украинскій вопрос», і окремими відбитками. З кінцем 1906 р. видання «Літ.-Наук. Вісника» було перенесене до Київа, і в нім звичайно що книжки появлялись статті Гр. на тему українського життя та будули чималий інтерес. Статті з попередніх років (1905—6) на сі теми він видав також під заг. «З біжучої хвилі». Брав якийсь час близьку участь також в редакції щод. часописи «Рада». З організацією Українського Наукового Товариства в Київі (весною 1907 р.) був вибраний його головою і дбав про можливо тісний контакт обох наукових товариств, львівського і київського, котрих був головою і редактором, або співредактором видань.[44] Тогож (1907) року, на бажання петербурського добродійного товариства написав популярну історію України «Про старі часи на України», яка з того часу багато разів передруковувалась і перекладалась на инші мови. Захопившися в тих роках українським і світовим мистецтвом, став підготовляти видання ілюстрованої історії України — котре випустив потім, 1901 р., і воно мало великий успіх: протягом півроку розійшлось перше видання в 6 тис. примірників, і було повторене слідом, ще з більшою скількістю ілюстраційного матеріялу. Паралельно готовив книгу з історії европейської культури, в формі подорожніх заміток (друкувалися в Літ.-Наук. Віснику під заголовком «По світу»), задумуючи так само багато ілюструвати її — але сей план розбила війна. Вернувся також до белетристичних інтересів своєї молодости, друкуючи в Літ.-Наук. Віснику під ініціялами М. З. короткі начерки й оповідання, котрі пізніш, в 1918 р., зібрав у двох серіях «Sub Divo» і «З старих карток».

Серед сих ріжнородних інтересів і занять і частих переїздів і подорожей головне наукове діло «Історія України-Руси» посувалось в дещо помалішім темпі.

В 1907 р. вийшов том шестий — присвячений економічному й культурному життю; 1909 р. том семий — з історією козаччини до р. 1625; перша частина VIII тому (рр. 1625—1638) тільки 1913. Сі останні то-

---

[43] Діяльність Грушевського у Петербурґу насвітлена у спогадах О. Лотоцького, *Сторінки минулого* (т. 2) і спогадах Дмитра Дорошенка, *Мої спогади про давнє-минуле, 1901—1914*, Вінніпеґ, 1949, стор. 80—89. Дорошенко пише, що Грушевський став ідейним провідником українців і брав надзвичайно активну участь у політичному і культурному життю української громади в Петербургу. Діяльність Грушевського на форумі Української Парляментарної Громади в тому часі вимагає окремого дослідження.

[44] Організація Українського Наукового Товариства безпосередньо причинилася до розгорнення М. Грушевським широкої науково-видавничої діяльности у Києві. Про ґенезу і ранню діяльність УНТ гляди статтю М. Грушевського, «Українське Наукове Товариство в Києві й його наукове видавництво», *Записки УНТ*, кн. I, 1908, стор. 3—15.

ми вимагали інтензивної архивальної роботи; крім того багато часу було віддано перерібці для нового видання т. IV (1907) і т. I (трете видання 1913 р.), а також перекладам. Помічаючи, що його українське видання не поширяється в наукових кругах російських і всіх тих, що звикли черпати свої відомости тільки з російських видань, Гр. почав видавати в перекладі поодинокі частини «Історії України». 1910 випустив п. з. «Кіивская Русь» частину першу I тому, далі, в рр. 1913—14 два томи «Исторія Украинскаго Казачества» (переклади з VII і VIII тому, до р. 1632); редакція сих перекладів забирала богато часу. Випустив в сих роках також два перероблені і доповнені видання «Очерка исторіи Украинскаго Народа» (1911 і 1913). Далі займався також популяризацією («Про батька козацького Богдана Хмельницького» в вид. «Лану», в р. 19), а в рр. 1911—12 з гуртком молодших популяризаторів (Ю. Сірий, Г. Терниченко й ин.) видавав тижневик для селян «Село». Свої статті, друковані там 1912 р., випустив окремою книжкою п. з. «Про українську мову й укр. школу», яка була арештована цензурою, але випущена постановою Київ. Судової Палати. Випустив того ж року роскішно видану і багато ілюстровану старим українським графічним матеріялом, популярну перерібку відповідних розділів своєї історії п. з. «Культурно-національний рух на Україні XVI і XVII вв., що мав чималий успіх, завдяки також композиціям В. Г. Кричевського, що брав діяльну участь в ілюстрації сих видань.

Одночасно не переставав займатися галицькими справами, різко виступаючи против опортуністичного курсу нац.-демократів. Статті на сю тему випустив весною 1911 р. під заголовком «Наша Політика», яка викликала доволі сильне враження, але була прийнята за виразний casus belli провідниками нац.-демократів, які всевладно правили львівською укр. громадою.[45] Доходячи в тім час нової угоди з польськими кругами, вони рішили за всяку ціну зробити Гр-го «нешкідливим» і дали йому битву на грунті «Наук. Тов. ім. Шевченка». На загальні збори весною 1913 р. була випущена анонімна брошюрка, наповнена фантастичними цифрами і вимислами, і зібрано всіх,

[45] У 1911 р. у Львові появилася збірка статтей Грушевського п. н. *Наша політика* (119 стор.). Грушевський закидав галицьким політичним діячам, зокрема провідникам національно-демократичної партії, безпринциповість у веденні політики, яка доволі часто проявляла себе в опортунізмі. Це спричинило ще більше загострення взаємин між Грушевським і галицькими політичними діячами, а також деякими членами НТШ, які поділяли ідеологію і політичну діяльність членів Народного Комітету нац.-дем. партії. У відповідь на збірку Грушевського появилася в 1911 році анонімна брошура *Наша політика і професор М. Грушевський,* (Львів 1911, 42 стор.). Я уважаю, що автором брошури був Стефан Томашівський, бувший ученик і прихильник Грушевського, який разом з В. Шухевичом, Ст. Дністрянським, В. Охримовичом і іншими, підготовляв головну баталію проти історика на загальних зборах НТШ в 1913 році.

Інтересно згадати, що видатний історик М. Кордуба дав надзвичайно позитивну оцінку на збірку статтей Грушевського. М. Кордуба, «Грушевський про ,нашу політику'», *Вістник СВУ,* ч. 128, 1916, стор. 787.

хто стояв під керуванням тих н.-дем. провідників. Гр-го обрано головою, але всіх його співробітників з попередніх років провалено. Гр. прийняв вибір на кілька місяців, щоб докінчити де-які розпочаті видання, і в осени зрікся головства і редакторства, скінчивши на 116 т.[46] «Записок». З огляду на такі прикрі відносини, постановив зріктися також катедри в університеті, коли скінчиться 20 літ служби: 1 вересня 1914 року, і се дасть йому право на зменшену пенсію, і змогу вповні перенести свою роботу до Київа. В звязку з сим запроєктував Київському Науковому Товариству, використати юбілейний — 1914 рік (століття народин Шевченка) для поширення своєї наукової організації. Тому, що новий виділ Н. Тов. ім. Шевченка рішив свої «Записки» з наук. часописи, якою вів Гр., перетворити на збірку самих тільки розвідок (скасувавши відділи хроніки і бібліографію), Гр. запроєктував Київському Товариству приступити до видання наукового трьохмісячника українознавства п. з. «Україна» і взяв на себе редакцію (відповідальним редактором згодився стати К. П. Михальчук, технічну редакцію взяв Д. І. Дорошенко). Також рішено було приступити до видавання матеріялів археографічних і етнографічних. Пок. Семиренко, що рікрічно підтримував видання Товариства грішми, згодився збільшити на се свою підмогу.

Але тут прийшла війна і поруйнувала всі плани. Вона застала Гр-го на літнім спочинку в Карпатах,[47] і відти, не маючи змоги ні виїхати до Київа ні вернутись до Львова, він виїхав із сім'єю до Відня; виїхавши потім до Італії, списався з київською ріднею і знайомими і рішив через Румунію виїхати до Київа.[48] Але вже з початком війни був виданий секретний наказ: коли-б приїхав, обшукати і без огляду на результати трусу вислати на Сибір. Коли в середині листопаду Гр. приїхав з сім'єю до Київа, Гр. арештовано, помешкання обшукано, а потім, в грудні дано наказу обшукати також і помешкання у Львові — що був тоді в російській окупації. Хоч сі труси не дали ніяких обтяжуючих вислідів, в лютім 1915 р. Гр. призначили на висилку етапом на Сибір. але петербурським знайомим, як іронізувало «Н. Время» в останні хвилі вдалось «вставити букву М»: замість до Сибіри призначено на висилку до Симбірська і під охороною городового вивезено і віддано симбірській поліції, а слідом туди-ж його родина. В Симбірську Гр. прожив до осени того р., — за проханням російської академії в-осени його переведено до Казани, як міста більш придатного до університетських занять, а рік пізніше до Москви, все під «явний нагляд поліції», що позбавляли його

[46] Загальні збори НТШ відбулися 29 червня 1913 року. Докладніше про ці події в нашій монографії *М. Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка*, стор. 59—63.

[47] Під час вибуху Світової Війни в липні 1914 року Грушевський перебував зі своєю родиною на відпочинку в Криворівні на Гуцульщині.

[48] Причини виїзду Грушевського до Києва докладніше обговорені в нашій статті «Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році», *Український Історик*, ч. 3—4, 1967, стор. 103—108.

права педагогічної й ріжної иншої діяльности. В Симбірську і Казани Гр. взявся до оброблення популярного курсу всесвітньої історії, в двох ціклях узшому (популярнішому) і ширшому (більш науковому). З переводом до Москви мав змогу взятись до продовження своєї «Історії України», яку війна перервала на описі Зборівської битви. Оброблену частину, 1638—1648, випустив живучи в Казани, як II частину VIII тому в р. 1916, в Москві докінчив історію війни 1649 р. і довівши огляд до весни 1650 року видрукував в Москві, як третю частину VIII тому (видання се було закінчено вже по виїзді Гр-го з Москви і властиво не вийшло в світ, і потім Гр. передрукував його в Видні в 1922 р., з одинокого примірника одержаного з Москви з оказією). Почав друк також своєї «Всесвітньої Історії», котрої I ч .вийшла в Петербурзі в р. 1916. В Москві брав участь в редакції «Украинской Жизни» й тижневика «Промінь», займався організацією україн. видавничої спілки і наукового товариства.[49]

Революція визволила Гр-го з сього заслання і перервала сі заняття. Вибраний головою Української Центральної Ради при її організації й викликаний її телеграмами до Київа, Гр. приїхав у березні, потерпівши в дорозі нещастя: вагон в котрім він їхав згорів в дорозі, і в нім значна частина рукописей і книг.[50] Ще більше подібне нещастя спіткало його рік пізніш, коли фамільний дім Гр-х був спалений підчас обстрілу Київа, і в нім згоріли всі рукописи, цінні колекції укр. мистецтва і бібліотеки.[51]

Чотирнадцять місяців Укр. Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918), котрого Гр. був весь час головою, наповнили його час перед усім політичною роботою, але поруч того він писав і на біжучі політичні питанння, друкуючи статті (спочатку в час. «Нова Рада», потім в «Народній Волі») й окремі брошюри («Хто такі Українці і чого вони хотять?» «Звідки пішло українство». «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Українська Центральна Рада й її

---

[49] М. Грушевський приїхав до Москви у вересні 1916 р. За його ініціятивою відновилася діяльність московської громади Товариства Українських Поступовців. Цікаві спогади про цей період написав Олександер Саліковський «Про одну неписану книгу», які появилися у львівському календарі «Дніпро» за 1925 рік.

[50] Про ці події розказує Грушевський у своєму біографічному листі з березня 1920 року. Цей лист видруковано в «Українському Історику» п. н. «Автобіографія М. Грушевського 1914—1919», У.І., ч. 1—2, 1966, стор. 98—101.

[51] Докладний опис знищення дому Грушевських знаходимо в спогаді Євгенії Кричевської «Пожежа буюдинку Михайла Грушевського», *Нові Дні,* ч. 105, 1958, стор. 13—20.

Історик не згадує у своїй *Автобіографії,* що наслідком цеї пожежі померла його мама Главіра Грушевська. Про цю трагедію знаходимо коротку нотатку у *Віснику СВУ:* «В часі обстрілювання большевиками Київа і дому голови Центральної Ради проф. М. Грушевського, його недужу матір винесли на руках до сусідної лічниці, де вона померла 30 січня. Похорони Покійниці відбулися тоді потайно, бо большевики чатували на семю Грушевського, щоб її ув'язнити», *Вістник СВУ,* ч. 14, 1918, стор. 213.

універсал»). Друкував також популярно-наукові річи (Всесвітня Історія, кн. 2 і 3, «Переяславська умова України з Москвою»), та передруковував свої давніші писання новими виданнями. Робив се не тільки з огляду на вимоги моменту, але і для заробітку, бо стратив всі инші джерела своїх прибутків і жив виключно літературним заробітком, бо праця в Ц. Раді ніякого доходу не давала.[52]

Після гетьманського перевороту Гр. жив у Київі інкогніто, зчаста міняючи місце прожитку і шукаючи спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій праці. Виготовив за сей час чистини 4, 5 і 6 «Всесвітньої Історії», і в ширшій серії книги: «Старинна історія. Античний світ», «Середні віки Европи». З упадком гетьманщини брав участь в засіданнях Наук. товариства, де тоді дебатувалось питання про реорганізацію академії, був вибраний також членом Трудового конґресу. З початком лютого 1919 виїхав до Камінця, де редактував якийсь час газету «Голос Поділля» і займався роботою над укр. підручниками (Історія України для трудової школи). З кінцем березня через Галичину виїхав за кордон, в делегації від партії укр. соц. революц. на конференцію II Інтернаціоналу, і взяв участь в люцернській конференції (докладніше звідомлення про сю делегаську діяльність надр. в «Борітеся поборете» ч. 3).[53] В осени того ж 1919 р. виступив з проектом організації «Українського Соціологічного Інституту» і одержавши деякі кошти для цього занявся цією організацією. Жив у Празі, Берліні, Відні, Женеві, Парижі; брав участь в організації часописи «Europe Orientale», «Борітеся поборете», «Наш Стяг», друкував в них багато статтей і окремі брошури. В 1921 р. виступив з делегацією с-рів в II Інтернаціоналу, 1922 р. зложив і делегацький мандат, з огляду на принціпіяльні розходження, і віддався виключно науковій роботі в «Укр. Соц. Інституті». Видав в сім часі книги: Abregé de l'Histoire d'Ukraïne, Antologie de littérature ukraïnienné (спільно з донькою своєю К. Грушевською), «Початки Громадянства (Генетична Соціологія)», «Початки соціялістичного руху на Україні й женевський соц. гурток» (сюспільно зі співробітниками), «З історії релігійної думки на Україні».[54] З 1922 р. оселившися в Бадені, під Від-

[52] Тут М. Грушевський коротко пише про свою діяльність у Центральній Раді. Деякі додаткові інформації читач знайде в його *Автобіографії* за 1914—1919 роки. Олександер Шульгин у своїй статті «Михайло Сергієвич Грушевський — як політик і людина» (*Записки НТШ*, т. 186, 1966) подає важливі спостереження про політично-державницьку діяльність історика в 1917 —1918 роках. На нашу думку дослідження політичної діяльности Грушевського, як голови Центральної Ради, вимагає основної переоцінки і нового насвітлення.

[53] Михайло Грушевський, «В першій делеґації української партії соц. революціонерів», *Борітеся-Поборете*, ч. 3, 1920, стор. 47—60; ч. 7, стор. 25—54. Ця стаття Грушевського містить цінний біографічний матеріял про його політичну і публіцистичну діяльність.

[54] Про завдання і діяльність Українського Соціологічного Інституту Грушевський часто згадував у своїх листах. Гляди «Листи М. Грушевського до

нем, занявся виключно «Історією української літератури» — написав чотири томи, з котрих тоді-ж видав три перші у Львові, четвертий докінчив і видав уже на Україні, в 1925 р. Вибраний з кінцем 1923 року членом Української Академії й одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 вернувся на Радянську Україну, до Київа, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу в нових умовах на безпосередню користь українських робітничо-селянських мас та соціялістичного будівництва України. Двохрічне перебування на Радянській Україні вповні доказало можливість продуктивної праці в сих умовах.[55]

Т. Починка» (За редакцією М. Антоновича), *Український Історик*, ч. 4, 1969; ч. 1—3, 1970.

[55] Грушевському довелося працювати у важких політичних і економічних обставинах — тому він пише лише про «можливість продуктивної праці в сих умовинах». У листах до Ілька Борщака від 1926 року Грушевський пише, що «я вже збирався закрити лавочку» і підкреслював, що не знає, як дальше буде. «Два невидані листи М. Грушевського (1926)», *Соборна Україна*, ч. 2, 1947, стор. 37—38. Як відомо, у 1925 році ҐПУ видало секретний обіжник відносно розповсюдження *Історії України Руси* «идеолога украинского национализма проф. Грушевского», *Український Збірник*, (Мінхен, ч. 8, 1955, стор. 147), там поданий повний текст згаданого обіжника. Передрук в «Українському Історику, ч. 1—3, 1970, стор. 179). Не улягає сумніву, що Грушевський був увесь час під пильним наглядом ҐПУ і за свою діяльність передчасно помер у загадочних обставинах. Надії Грушевського на можливість наукової праці в Україні не справдилися. Про останні роки життя М. Грушевського гляди О. М. (О. Степанишина, «Останні роки життя Михайла Грушевського», *Наші Дні*, ч. 3, 1943; Г. Костюк, «Останні дні життя акад. М. Грушевського», *Український Збірник*, кн. 1, 1954, стор. 83—94.

Михайло С. Грушевський

ЯК Я БУВ КОЛИСЬ БЕЛЕТРИСТОМ *

Сорок літ тому в фейлетонах львівського «Діла» за 1885 рік, ч. 66-8 було надруковане моє оповідання «Бех-аль-Джуґур», написане на початку того року, в місяці лютім. Нумери газети з сим оповіданням одержав я кілька років пізніше, і навіть докладної відомости про те, що і де друкувалося, довго не мав, але мені досить було, що мої перші оповідання, післані під весну того року на руки Ів. Сем. Нечуя-Левицького, були передані ним до Львова для надрукування, значить були признані вартими друку.

Повідомляючи мене про се, покійний Іван Семенович написав, що в Херсоні ладиться літературний Збірник і дав мені адресу покійного Дмитра Васильовича Марковича, що служачи тоді в Херсоні, був одним з ініціяторів Збірника (чи головним таки зачинителем сього діла), щоб післав йому щось до друку. Я післав йому оповідання «Бідна дівчина», написане літом того ж таки 1885 року і Маркович в скорості повідомив мене, що оповідання прийнято до збірника «Степ», і пішло вже до цензури. Такий успіх піддав мені гадку, що белетристика — се моє покликання, та сфера, в котрій я можу послужити національному українському життю. Мені здавалось, що я знайшов себе як письменник і моя дорога стелилася передо мною ясно і виразисто.

Се був великий момент у моїм життю. Мені тоді скінчилось дев'ятнадцять літ, і я був в останній клясі гімназії. Батько педагог з професії і покликання, умисно віддав мене до школи пізно, до кляси значно нижчої, ніж яку я вмів, аби я не мав труднощів у науці; і вона справді не завдала мені труду, хоч я вважався кращим учеником не тільки своєї кляси, але й цілої гімназії. Я мав багато вільного часу і, ставши бібліотекарем великої і гарної гімназійної бібліотеки (вона обслуговувалася самими гімназистами, під номінальним наглядом офіційного бібліотекаря), я, можна сказати, плавав у книжному морю і впивався ним.

Письменство, літературна праця ввижалась мені найкращим уділом на землі, а обгострене національне почуття і культ громадсько-

---

* На цьому місці передруковуємо автобіографічний нарис М. Грушевського «Як я був колись белетристом», який появився у формі передмови до збірки його оповідань, *Під зорями*, Київ, В-во Рух, 1928, стор. 5—18.

Цей нарис містить цінний матеріял для пізнання літературних зацікавлень історика і його світоглядових шукань.

го обов'язку, прищіплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завданням життя — вести роботу на ниві українського письменства в інтересах українського життя.

Обставини зложились так, що мої батьки, щиро прив'язані до рідної Київщини, опинились на Кавказі, серед російської і зросійщеної людности, і тільки раз на три роки мій батько діставав довшу вакаційну відпустку, котру використовував для об'їзду широко розгалуженої рідні своєї, а ще більше моєї матері. Він використовував сі об'їзди на те, щоб скріпити і поглибити в мені пієтизм до рідного краю, його природної красоти, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії. Не бувши активним українцем у теперішньому розумінні, але визначаючись поетичним почуттям, він відчував живо красу українського життя і традиції, та передавав се мені. Тільки те, що його спокійній, чесній, зрівноваженій натурі жило більш пасивно, в сфері внутрішніх переживань, майже не впливаючи на його діяльність, в моїй напруженій, нервовій вдачі набирало характеру домінуючого стимулу мого мислення, уяви й чуття. Я був самітнім, мрійливим молодиком, загруженим у свої внутрішні переживанння; годинами міряючи чи то стежки батьківського садка, чи то порожній, незвичайно до в'язничного схожий, гімназійний двір, вимріював я довгі фільми своєї будучої діяльности: образи, розмови, такі яскраві, що вони приводили мене до повної втоми і вичерпання, — а руховою силою того всього був звичайно мотив національний.

Відірвання від рідного краю, постійне перебуванння серед чужородців (я був пенсіонером гімназії в Тіфлісі, де буквально не було ні одного українця, — а й поза гімназією не знаходив нікого), з другого боку — незвичайно різнобарвний національний склад людности, серед котрої доводилось обертатись, атмосфера національних питань і конфліктів різних місцевих культур з російським централізмом, — все се екзальтувало мої національні почуття й робило їх осередком моїх дум та емоцій. Мета, зміст і щастя життя уявлялося мені в тім, щоб послужити національному українському відродженню. Я був знайомий з історією відродження слов'янських народів. «Исторія Словянских Литератур» Пыпина й Спасовича належала до найбільш дорогих мені книг: В «Ист. Вестнике» я відшукав начерки з історії нової української літератури покійного М. І. Петрова, читав і перечитував їх з залассям. Навпаки, «Задачи Украинофильства» Костомарова наповняли мене тяжким сумом. Недоробленість українського відродження, розпорошеність інтеліґенції, занедбання нею свого обов'язку перед без'язикою і безсовістньою народною масою, відречення від славного минулого, від скарбів рідної народности, здавались мені всесвітньою ганьбою і безчестям, яке крило й мене, й усі живі покоління — поскільки б вони не захотіли приложити рук до того, аби з того безчестя очиститись.

Справа при тім уявлялась мені, як у всіх тих історіях національних відроджень, — головно з формального боку: національного усвідомлення, засвоєння мови, розвитку літератури — популярної, мис-

тецької і наукової. Розуміється, основним змістом того являлись визвольні, демократичні, дещо соціялістично забарвлені Кирило-Методіївські ідеї — так як інтеґральним змістом російської культури мислилися ідеї Бєлінського і Щедріна, народництво 1840—60 років і т. д. Але дальше моя думка не заглиблялась. У мене не було знайомих ні з революційних російських гуртків, ні з радикальних українських. Діяльність української еміґрації і її розходження з київською громадою зіставались мені цілком невідомими. Програма діяльности таким чином дуже спрощувалась.

І так спровадивши собі з Києва кількох книжок, які можна було купити на тодішнім безконечно убогім київськім ринку, з «Києвською Стариною» в руках, котру сюрпризом виписав для мене батько (ніяких українських видань у місцевих бібліотеках, розуміється, не було) — я постарався використати вакації 1884 р., щоб вправитись в українську літературну роботу, або, краще сказати, в процес українського писання. Пригадую собі таке перше оповідванння «Страшний Свідок», чистої води пробу пера, на цілком пусту романтичну тему, котрої архаїчну шаблонність я сам відчував, але просто брав як «сочинение на заданую тему». Потім була більш серйозна проба, оперта на власних дуже болючих переживаннях: «Остання кутя», — де я хотів змалювати поезію українського різдвяного обряду. Далі дещо з соціяльної сатири — «Унтерофіцер Трохим Скавучак», коли не помиляюсь: тип до крайности задоволеного з своїх талантів і успіхів малоросійського унтерофіцера — за моделю служив мені один «дядька» нашого гімназійного пенсіону. Нарешті серію сих перших «проб пера» вінчав отой екзотичний образок «Бель-аль-Джугур» — на тему тодішньої окупації англійцями Судану і боротьби з повстанням Магді і приборканння місцевої магометанської людности. Я вложив сюди свої тодішні визвольні й антиімперіялістичні настрої. Використовуючи своє деяке практичне знання магометанського світу, щоб конкретизувати свої гадки й надати свому оповіданню місцевого кольору, я писав як український патріот і противник насильства й експлуатації колоніяльних народів так званими висококультурними: іронізував з хиткої моралі і релігійного лицемірства сих імперіялістичних експлуататорів. Написавши се оповідання в лютім 1885 р., я відчув, що зробив дещо цінне. В сій гадці поза моїм внутрішнім переконанням мене підтримував прихильний відзив найбільш авторитетного з учителів нашої гімназії М. В. Горнєва, з котрим я був у приязних відносинах і читав йому сі свої початкові оповідання.

Тому я рішився післати їх на перегляд, відзив і вжиток І. С. Нечуя-Левицького з котрим я списався, прочитавши в тих же начерках Петрова, що він займе посаду учителя в Кишенівській гімназії. В тодішній літературній ґенерації се була найбільш визначна і для мене приступна фіґура, і я рішився віддатися під її патронат. Побоючись провалу, я підписав першого листа якимсь криптонімом і просив відписати на ім'я одного з своїх товаришів. І яка ж то була радість для мене, коли тижнів через два сей мій товариш подав мені грубенького

листа, акуратно надписаного округлим, розлізлим письмом вічно хорого письменнника і запечатаного для більшої дискреції великою червоною печаткою. Я цілком ясно бачу сю коверту, написану слабосилою рукою, блідим, вилинялим чорнилом, і переживаю той буйний приплив радощів, що мене тоді обхопили. Я ввійшов у літературні зв'язки, у мене єсть знайомий, патрон — визначний український письменник. Він висловляв мені цілком серйозно, не як школяреві, а як письменникові свої гадки. Я міг вповні покластись на нього, і я повірив йому мої проби пера і моє перше літературне досягнення, мого «Бель-аль-Джугура», і відкрив йому моє ім'я. Я почув себе літератором. Я знайшов себе і свій шлях у життю.

Листування з Дм. Вас. Марковичем не дало вже мені того вдоволення, як листи Ів. Сем. Нечуя — в них не було такого сердечного єлею, що в автора «Хмар». Але нічого! Моє оповідання було прихильно оцінено, прийнято, і вже я відчував себе настільки твердо на своїх літературних ногах, що навіть міг згори собі брати якінебудь дрібні колючки.

Але тут і скінчилась моя белетристична кар'єра! Я був белетристом всього лише кільканадцять місяців. Надійшла катастрофа — так само глибоко відчута, як і се моє перше і останнє літературне щастя. Щоб зрозуміти його відповідно, треба б мати поняття, наскільки екзальтованим мрійником я тоді був. Я вступив у стадію приготування до екзамену зрілости (матури). Не вважаючи на те, що я й так був прегарно приготований, я повернувся з Різдва 1885 року, засів за підручники так, наче передо мною не було іншої мети, як задивувати екзаминаційну комісію. Атмосфера взагалі була повищена. Випуск того року вважався небувалим в історії гімназії багатством здібних, а може не так і здібних, як добре вишколених випускників (абітурієнтів). Наш покійний директор Лев Львович Марков, великий амбітник, наперед пишався результатами сеї матури, і чого ніколи не бувало — наперед виписав медалі для абітурієнтів, щоб роздати їх парадою при закінченню матури. П'ять золотих медалів, ви подумайте! Сього ще не бачив не тільки Тіфліс, але й ціла Кавказька округа, відколи стояв світ. Я, як перший ученик гімназії, відложив усе набік, не поїхав навіть на Великдень додому — річ цілком неймовірна. В мені було щось із вдачі факірів, з їх нахилом і замилуванням до якнайбільших напружень волі, і я тепер напружував її на се марне завдання — матурального рекорду. І раптом прийшов провал, — який провал, кат його забери!

Традиційним спортом для матуристів було викрасти тексти випускних тем (клявзур). Тому, що вони окружались незвичайним секретом, вироблялись радою попечителя для цілої округи і з усякими обережностями передавалися в гімназії, однакові для всіх. Се було спортом так само для гімназії цілої округи — викрасти сей секрет. Вважалося, що та гімназія, що сей секрет відкриє і передасть іншим, робить свого роду професійну послугу цілій матуральній верстві. Се був свого роду клясовий обов'язок матуристів супроти кляси директорів і

учителів. На се збирались гроші, велись секретні зносини, вигадувались чисто пінкертонівські штуки. І от сим разом се вийшло наверх і окошилось на нашій гімназії, а в нашій гімназії особливим тягарем лягло на мені — першому ученикові гімназії, — округи і т. д. власне, за сю першість. Директор і вся інша гімназійна братва не чули себе з роздражнення й гніву. Такий прегарний, чудово вишколений і приготований випуск! На бісового батька були йому потрібні сі матуральні теми, коли він і без них прекрасно їх би подужав! Се правда: теми були замінені новими, і наш випуск цілком добре на них відповів. Але проте наша гімназія — перша гімназія округи — оскандалилась. Неприятелі амбітного нашого директора постарались роздмухати се. Директор і учителі не виходили з жалю. Замість триюмфу, так ганьба. Нас позбавили медалів, нас трактували як ледащо.

«Вам хотіли зробити параду, а тепер ви тікаєте, «как воры», — роздражнено дошкулював нам наш власний наставник Окропір Елізбарович Хевтсуріяні своїм грузинським акцентом. І хоч як ми були прибиті, ми не могли стриматись від приємности повторяти сю фразу його акцентом, що нас так потішав, — не вважаючи на страх, який на нас наводив сей яфетит своєю непогамованою вдачею.

Я незвичайно глибоко, повищено — вражливо відчув сю катастрофу і всі зв'язані з нею моральні пониження. От куди заводить амбіція! До біса амбіцію! До біса всі честолюбні пляни! Вони будувались на літературі, на мистецтві — до ката літературу, до ката писання! Се одно лоскотання амбіції. Треба взяти себе в руки. Скрупулятне виконування обов'язків — і більше нічого. Ніякої нагороди за се. Замість компліментів і похвал, треба привчити себе до ганьби і поневірки. Я пережив духову трагедію Гоголя в мініятурі і зломив перо белетриста.

Коли б я жив сто літ раніш, я пішов би був у монастир, на твердий послух, і викликав би подив нічними стояннями і безнастанними молитвами. Тепер же я наложив на себе не меншу аскетичну дисципліну, але проходив її на філологічному факультеті київського університету, реформованому за уставою 1884 року. Треба знати, як ся устава покалічила філологічний факультет і яку ненависть викликала до себе клясична філологія, котрою навантажено всіх студентів без різниці: істориків, словесників, філософів, спихнувши на другий плян предмети їх спеціяльности. І от тоді буде зрозуміле моє аскетичне самоумертвлення, з котрим я вже, вибравши для себе спеціяльність української історії, змусив себе — тому, що се мені було непотрібне і ніякого реального інтересу не мало — з незвичайною совісністю студіювати латинських і грецьких клясиків, щоб виконати на всі сто процентів вимоги сього злобного статуту, обчисленого на те, щоб убити всякий громадський інтерес у студентах університету, відвернувши їх від тих живіших дисциплін, що їх інтересували, до студій граматики, метрики і всякої іншої схолястики. Я знав, що такі мої пильні заняття, мої аскетичні крайності, моя пунктуальність у виконанню нових університетських приписів викликають хибні толкування, підо-

зріння в кар'єризмі і т. д. Я вважав се для себе моральною школою. Я в душі був революціонером, рішився йти пробоєм против усіх заборон і обмежень українського слова й життя, знав, що працюватиму не в російських університетських рамцях, а закордоном, ніяких російських відзнак і лаврів не потребую, але свідомо нагинав себе до всякої всячини — тим більше, коли вона була для мене прикра, противна. Вона вимагала самовідреченнння — се те, що було мені потрібне.

В тім безповоротно загибли мої пляни. Довгий час я не читав навіть белетристики, не тільки що не писав. Пізніше дозволив собі дещо, але не друкував нічого. З писань моїх університетських років я потім надрукував оповідання «Неробочий Іван Кривий»: белетристичне оброблення одного судового рішення. З переїздом до Львова, коли навколо завелось стільки об'єктивно даних, а не мною самим вимірених собі прикростей і клопотів, мій аскетичний риґоризм ослаб, і я писав часто, друкуючи в «Зорі» і «Літературно-Науковому Вістнику».

Новою хвилею прийшла на мене охота до писання після першої революції серед нових обставин і незвичайно різноманітної, пекучої й тривожної діяльности, яку я вів одночасно в Києві і Львові. Але я вже не дивився на се белетристичне письменство як моє громадське діло: сі колишні мрії відійшли безповоротно. Я писав, коли мене охоплювало бажання поділитися настроями, гадками, образами, які обсідали мене і не давали спокою, шукаючи свого вислову. Я не міг його дати ні в своїх наукових працях, ні в публіцистиці, — а вони не хотіли лишитись «зачиненими дітьми» моєї думки.

Так з'явились речі, зібрані потім під спільними назвами «Sub divo» і «З старих карток».

Може вони збудять і тепер у кімнебудь подібні рефлекси, зворушать не безплідно чию-небудь увагу. Як ні — нехай зістануть «людським документом» свого часу.

Історичні джерела

Олександер Баран

КОЗАКИ В ОПИСАХ ПІЄТРА ДЕЛЛА ВАЛЛЕ З XVII СТ.

Одне з найцікавіших джерел української козаччини з початку XVII століття є опис подорожей італійського шляхтича Пієтра Делла Валле. Цей автор під час своїх подорожей по Середньому Сході зацікавився козаками й цікаво описав їх у своїх подорожніх листах. Ми, студіюючи його описи, рішили перекласти ці листи українською мовою й тим побільшити джерельний запас української історіографії. А, щоб майбутній український дослідник, читаючи наш переклад, мав ясне поняття про особу автора та про обставини, у яких його описи творилися, потрібним видалося нам представити їх в короткім вступі до нашого перекладу.

Пієтро Делла Валле народився 2 квітня 1586 р. в знаній римській родині.[1] *Покінчивши вищу освіту, відомий був як поет, оратор, вояк папської армії та член Академії Римських Гумористів. Після розчарування в любові рішив поїхати на «паломництво», яке тривало одинадцять літ. 8 червня 1614 року він вирушив кораблем з Венеції і прибув до Константинополю, де задержався на цілий рік. Тут він вивчав турецьку та арабську мови й у вересні 1615 через Олександрію, Каїр та Синайську гору в'їхав у Єрусалим, де відвідав святі місця й після короткої перерви рушив у дальшу подорож по Середньому Сході. З короткими зупинками в Дамаску та Алеппо прибув до Багдаду, де оженився з християнкою східньо-сирійського обряду. Тут через родинні зв'язки жінки зацікавився Персією і разом з нею виїхав туди на чотири роки. Тодішній володар Персії, шах Аббас Великий. прийняв Пієтра гостинно і радився з ним про свої політичні пляни, головно, про заплановані зв'язки із Заходом. Персько-турецька війна в тому часі доходила до рішального зудару і шах шукав союзників між християнськими народами Заходу проти Порти.*[2] *Тут виринула в Пієтра Делла Валле думка заанґажувати козаків у цій війні по стороні Персії. В часі перебування в Константинополі Пієтро отримав цінні*

---

[1] Описуємо життя Пієтра Делла Валле на основі наступних авторів: Ciampi I., *Della Vita e delle Opere di Pietro della Valle il Pellegrino*, Roma 1880; Lozito V., *Pietro Della Valle*, Varese 1928; Pennesi G., *Pietro Della Valle e i suoi Viaggi*, Roma 1890.

[2] Monshi E., *History of Shah Abbas the Great*, Boulder Westview, 1978, vol. II, p. 1087—1165.

інформації про козаків. Він бачив як туркам загрожували козацькі морські походи й як Порта боялася всякої анти-турецької коаліції на Чорному морі. Він вірив, що персько-козацький союз міг розбити цілу турецьку імперію й забезпечити свободу християн на Середньому Сході. Пієтро Делла Валле навіть виготовив пляни тієї козацько-перської угоди й старався переконувати шаха Аббаса Великого про необхідність цієї угоди для успішного покінчення війни.

Делла Валле не знав, що про цю угоду думав вже скоріше також і інший дорадник шаха. Цим дорадником був кримський принц Шагін Ґерай, який, переслідуваний Портою за свою проти-турецьку діяльність, в 1614 році втік до Аббаса Великого і став його військовим репрезентантом на північно-західному фронті. На думку Шагіна Ґерая козаки творили найкращий военний потенціял на Чорному морі й їх конче треба було використати проти турків. Одначе він не думав переговорювати з самими козаками, а через угоду з польським королівством старався отримати козацьких наємників для перського шаха.[3]

Аббас не згадував нічого Пієтрові Делла Валле про ті пляни Шагіна, але дуже цікавився інформаціями про козаків. Після першої авдієнції Делла Валле часто перебував на перському імператорському дворі, інформуючи шаха про політичні відносини західної Европи. Тут він також стрінув козацького післанця Степана, який був уповноважений одним морським походом переговорювати з шахом про козацьку участь в персько-турецькій війні. Цей Степан мав великі труднощі в справі переговорів, бо не знав жадної мови крім української та польської. Хоч Пієтро Делла Валле також не міг з ним комунікуватися безпосередньо, але мимо того став його палким покровителем.

В 1619 році, одначе, справа козацько-перського союзу нагло затихла. Чому? — В першій мірі задля стриманої відповіді польського королівства на пропозиції шаха Аббаса.[4] *Подруге, задля дочасного перемир'я між Туреччиною та персами. В тій мирній угоді Аббас одержав усе, чого бажав осягнути в проти-турецькій війні й більше не хотів тратити грошей на безкорисні міжусобиці.*[5] *Крім того, грузини зрадили козацьку делеґацію Степана й вона стратила ввесь свій зв'язок із Запорізькою Січчю.*[6]

В 1620 році ще писав козацький полковник Олифер Голуб, близький дорадник гетьмана Сагайдачного, до шаха і до домініканського вікарія Вірменії, Павла Марії Чіттадінія, в справі заанґажування ко-

---

3 Баран О., Шах Аббас Великий і Запорожці, *Український Історик*, ч. 53—4, стор. 50—55.

4 *Там же*, стор. 53.

5 Дашкевич Я. Р., Українсько-Іранські переговори напередодні Хотинської Війни, *Український Історичний Журнал*, рік 1971, зош. 9, стор. 129.

6 На основі писання Пієтра Делла Валле Аббас вже сам не хотів тих зв'язків. Гляди: частину другу.

заків в турецькій війні по стороні Персії.[7] *Але ці листи вже не мали жадного впливу на політичні наміри персів.*

Хоч мрії Пієтра Делла Валле щодо козацько-іранського союзу ніколи не здійснилися, то, мимо того, його листи мають колосальну вартість для української історіографії. В першій мірі, вони не тільки описують нашу козаччину, але характеризують її очима західного інтелектуала з початку XVII століття. Вони показують козацьку систему, стратегію та ідеологію, як також і погляд турків на небезпечний військовий потенціял України.

Ті листи також підкреслюють українську козацьку індівідуальність та окремішність від козацьких рухів російської імперії. Вкінці автор прекрасно змальовує ролю запорозького козацтва на Чорному морі та його стратегічний потенціял на Близькому Сході.

Як ми вже на початку згадували, подорожі Пієтра Делла Валле описані у формі листів до приятеля, що ним був Маріо Скіпано, професор медицини неапільського університету. Всіх його листів є 54, починаючи від свого причалення до Константинополю. Про козаків згадує перший раз у своєму четвертому листі, писаному в перському містечку Ферагабаді. Всі його листи опубліковано вперше по-італійському в Римі в роках 1650—53. Вони пізніше були переложені німецькою, французькою та голляндською мовами і осягнули кілька добре опрацьованих видань.[8] *В англійській мові появилися тільки уривки цих листів.*[9] *В російській*[10] *чи в українській*[11] *мовах ніколи не зроблено жадного перекладу, а слов'янські історіографії знають Пієтра Делла Валле тільки з інтерпретації авторів.*[12] *Ми мусимо, одначе, підкреслити, що, хоч росіяни мали більше історичного матеріялу в описах Пієтра Делла Валле, не зацікавилися ним так інтензивно, як україн-*

---

[7] Дашкевич, *цит. твір*, стор. 130—131.

[8] Blunt W., *Pietro's Pilgrimage*, London, Barrie, 1953.

[9] *Там же.*

[10] В російській історіографії маємо тільки одну працю, яка розглядає подорожі Пієтра Делла Валле: Новосельцев А. П., Русско-иранские отношения в первой половине XVII в. — Международные связи России в XVII—XVIII вв. *Экономика, Политика и Культура* (Сборник статей), Москва, 1966, стор. 119—120.

[11] Ось такі українські автори пишуть про подорожі Пієтра Делла Валле й інтерпретують частинно його інформації: Вахнянин Н., Взаємини поміж Козаччиною та Персією у літах 1618, 1619 і 1620, *Правда* (Львів) 1868, ч. 43, стор. 509—512, ч. 44, стор. 522—525, ч. 45, стор. 533—534; Левченко М., Звістки про турецьке «бегадурство» та про Україну й Східну Европу першої пол. XVI ст. у француза Гільйома Постеля, *Статті та записи*, Київ, 1927; Дашкевич, *цит. твір*, стор. 124—131.

[12] Слід нам згадати ще грузинські твори про описи козаччини паломника Пієтра Делла Валле: Цінцадзе Я., *З історії взаємовідносин України і Грузії*, Тбілісі, 1958, стор. 18—28, 37—44 (груз. мовою); Жужунадзе О. Г., Дружба грузинского и украинского народов, *Страницы из истории Грузии*, 1965, стор. 180.

ці. Але вже час, щоб українці також переложили на свою мову важніші джерела іхньої історіографії.

Наш переклад поділений на дві частини. Перша частина — це опис плянів та мрій Пієтра Делла Валле щодо козацько-перського союзу, а друга, це практичне старання про здійснення тих плянів. Для нашого перекладу ми вживали не перше, тобто оригінальне римське видання, але вже трохи поправлене, венецьке видання з 1661 року. Повний титул цього видання звучить ось так: „Viaggi di Pietro Della Valle il Pellegrino, Descritti da lui medesimo in Lettere familiari all'erudito suo Amico Mario Schipano: LA PERSIA, Parte Prima, In Venetia, 1661. Presso Paolo Baglioni. (Con licenza de' Superiori e Privilegio.)

ПОДОРОЖІ ПІЄТРА ДЕЛЛА ВАЛЛЕ ПАЛОМНИКА

(Частина перша)

... Між іншим, мені найлегшим і найкориснішим в тім часі й на тому місці виглядало злучити короля Персії з певними християнськими народами, званими козаками, які заселяють горішнє (Чорне) море у гирлі Дніпра чи Бористена. Козаки, щоб Ваша Милість знали, не є назвою одної нації, але вони творять згромадження народів, зібраних з різних сторін і сект, головне для них, щоб тільки були християнами. Вони без жінок, дітей і приватних домів, не визнаючи зверхности жадного князя, живуть далеко від міст в укріпленнях, які находяться в лісах, в горах або коло рік. Підлягають, майже як наші бандити, своїм вождям і утримуються з добичі, що їх здобувають собі шаблею. Різняться, однак від наших бандитів тим, що не грабують і не нищать країни своїх князів, якщо живуть з ними у мирній згоді. Навпаки, часто беруть участь у війнах на службі цих князів, виконуючи цю службу з вірністю. Вони постійно рейдують та піратствують на суші і на морі проти близьких ворогів, себто турків і інших магометанів.

Але з цього приводу, їх не пронаслідують князі їхніх країн, а навпаки, їх заохочують і навіть піддержують провізіями та грішми. Так само, як піратів Барберії[13] піддержують турки проти християн.

Козаки, загально беручи, знаходяться в різних країнах та живуть у відмінних згромадженнях. У краях Росії чи Московії — що означає те саме — вони перебувають коло Каспійського моря або коло ріки Волги, як також в середині країни. Їх знаходимо аж коло Тари

---

[13] Розходиться про піратів з території сьогоднішнього Алжіру, які, хоч не були офіційно підданими Туреччини, то безперечно помагали їй своїми морськими рейдами.

і в мочарах Меотідських та частинно коло Чорного моря.[14] Але козаки, як такі, також перебувають у багатьох південних краях Коронної Польщі.

Я ніколи не мав на думці злучити російських козаків з персами, — бо, мимо того, що вони всі є еретиками або схизматиками, живучи в московській державі, що наслідує грецькі єресі й дуже погано дивиться на нас латинян,[15] — вони живуть далеко від турків і тому не можуть спричинити їм більшої шкоди. Крім того, вони не є в найкращих відношеннях з персами, бо на Каспійському морі та на Волзі деколи обрабовують торговельні кораблі персів і хоч московський володар каже, що живе в приятельстві з перським шахом та часто посилають одні до одних амбасадорів, то мимо того, це приятельство є тільки вдаване, а правдою є, що вони тайно не зносять один одного й то задля різних неприємностей, що спричинене близькістю та торговельним рухом між тими двома народами.

Моя думка була, щоб поєднати персів з козаками Польщі, а головно з тими, що мають свій осідок на гирлі ріки Бористена над Чорним морем, де без вибудованого міста вони частинно живуть в шатрах, частинно в куріиях, хоронені водами та мочаристим тереном, що вони, коли хочуть, можуть заводнити зо всіх сторін, так, що ні із суші, ні з моря на них не можна напасти й не можна їх вигнати з їхньої фортеці.[16]

В цій місцевості постійно живе більше ніж 2 000 добрих вояків, які під час зими сторожать водяні судна та зброю, а при тім роблять рейди на суші як кіннота проти европейських татар, що з ними сусідують. А в літі, в кожній годині, як кажеться, є час на морські імпрези. Приїжджає багато інших козаків зо всіх сусідних країн і зо всіх усюдів Польщі, приманені бажанням добичі. Вибирають з-поміж себе найкращих провідників і стільки їх, щоб вистарчало на всі заплановані імпрези.[17] Вирушають — від трьох до п'ятисот — озброєними чайками, що везуть деколи чотири тисячі, деколи шість тисяч, а навіть і сім чи вісім тисяч вибраних вояків, які в дійсності не тільки вояки, але також і гребці та моряки, бо немає між ними таких людей, які не розумілися б на багатьох речах.

---

[14] Lantzeff V. G. — Pierce R. A., *Eastward to Empire*, Montreal, McGill, 1973, p. 73—107; Longworth Ph., *The Cossacks*, New York, Holt-Rinehart, 1969, p. 47—75.

[15] Не забуваймо, що Пієтро Делла Валле пише це напередодні найгірших релігійних міжусобиць, тобто тридцятьлітньої війни, в часі найгіршої релігійної нетолеранції.

[16] Інформації автора відзеркалюють турецькі погляди на Запорозьку Січ.

[17] Сьогодні немає точних зазначень про всі морські походи козаків, бо козаки не привозили добичі додому, а збували її у Грузії, щоб польські власті не сконфіскували її. Тому за роки 1616—20 більше морських походів згадується у венецьких повідомленнях, ніж в польських архівах. Гляди: Welykyj A., *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes*, Romae, 1959, v. III, p. 105—260.

З тими силами вони їдуть проти турків. Все, що знаходять на морі, грабують. І вже так багато награбували, що турецькі «карамусалі» та інші торговельні судна в літі бояться їздити по морю. Незадоволені з морської добичі, козаки виходять також і на сушу і вже немає таких турецьких міст навколо Чорного моря, які ними не були б зайняті та пограбовані. Сіноп, велике місто і знане через античну особу Мітридата,[18] між іншим, також скуштувало їхнього гніву. Кафа,[19] яка має бути осідком европейського татарського ханату, не могла освободитися з їхніх рук. І сам Трапезунд[20] був кілька раз в небезпеці і якщо вратувався в минулому, то це ще не означає, що уникне її в майбутньому. Турки кожного разу посилають проти них з Константинополю одну спеціяльну фльоту. Ця фльота спочатку складалася з гребців та ґалер, бо, скажучи правду, тільки такого типу судна можуть бути активними на тому морі, де немає більших пристаней. Пристаней взагалі є дуже мало і вони всі малі, а що більше, всі вони знаходяться в гирлі рік. Крім того, на багатьох місцях, куди козаки спеціяльно заїжджають, води є такі плиткі, що більші кораблі не можуть туди заплисти. Останніми часами, одначе, турки, бачучи, що їхні фреґати не робили нічого, а тільки побільшили добичу козаків, зрушені обуренням, збільшили свою фльоту не тільки квантитативно, тобто, побільшили число гребців і ґалер, але наслали також і більші воєнні кораблі, щоб їх супроводили. В 1616 році, коли я був у Сирії, їм післали також і генерала Могамед Башу, сина Ціцала і шваґра того, що був тоді великим везіром. Він мав під собою не тільки велике число малих суден, але і десять великих кораблів (ґалер), найкращих з-поміж тих, що тоді мали при собі в Константинополі. Але навіть з такою сильною фльотою він не мав більше щастя ніж його попередники. Навпаки, йому пішло гірше, бо козаки розбили цілу його фльоту і він стратив, між іншим, два великі кораблі. А його самого, пораненого і голодного, примусили до втечі.[21] До чого стремлять у майбутньому козаки, захоплені і горді своїми осягненнями, зали-

---

[18] Тут розходиться про останнього понтійського короля перед римською окупацією. — Це був: Мітридат VI Еупатор (121—63 до Хр.), який підняв жорстоку війну проти римлян, в якій і сам загинув. Його переможець, римський генерал, Помпей, поховав його тіло в місті Сінопі.

[19] Каффа, кримське торговельне місто, яке, одначе, було вийняте з-під юрисдикції кримського хана, а підлягало прямо турецькій порті.

[20] Требізонд (по-українському Трапезунд) був не тільки найбільшим містом північного побережжа Малої Азії, але також і найславнішим. Звідти почали візантійці свої контр-офензиви проти інвазій Малої Азії й при упадку Візантії це місто стало столицею окремої імперії південного побережжа Чорного моря. Для Пієтра Делла Валле Требізонд символізував християнську волю Малої Азії.

[21] Ось як описує цю поразку венецька примітка: „Scrivono di Constantinopoli di 8 Agosto, che li Cosacchi in grosso numero habbiano dato una gagliarda rotta a Turchi alle boche di Mar Negro, con haverne tagliati questi appezzi da m/X et levatoli 3 galere, perilchè in Constantinopoli si facevano provigioni

шаю уяві Вашої Милости. Я тільки скажу те, що сам від них чув: — Вони надіються одного дня взяти Константинопіль. — Вони кажуть, що для них було зарезервовано освободження цієї країни й існують пророцтва, які це ясно пророчать.

Якби не було, вони сьогодні є дуже сильними на Чорнім морі й ще щоб трохи позмагалися, будуть його абсолютними панами. Вони почали свою активність не від тепер, але вже від часів султана Мурада[22] вони в такий самий спосіб провадили війну проти турків як сьогодні. А ті турки за тридцять і кілька літ, що ці на них наскакують, не могли їх знищити. Противно, козаки сьогодні є сильнішими, ніж були і можна сміло сподіватися, що ще будуть рости в майбутньому.

Я, студіюючи їхній стан та їхній спосіб життя,[23] думаю направду, що вони одного дня створять для себе одну могутню республіку, бо з такими самими принципами почали славні спартанці, лакедемонійці, як також і сицилійці, картаґенці і навіть самі римляни, а в модерних часах голляндці.

Не перешкоджує їм і те, що не мають приватних домів та жінок і в наслідок того не можуть множитися; бо мимо всього, як ми бачили, вони вже від багатьох літ чисельно все побільшувалися. А, може, вони поволі запровадять також і одруження. Вже ті, що постійно перебувають в гирлі ріки, не живуть без жінок, а багато з них є жонаті. Так само, багато з-поміж них свою добич, здобуту в різних місцях, задержує для себе й продає її, коли схоче, або вимінює її за викуп.

Ті знову, що мешкають в середині країни, безперечно мусять бути жонатими і (в уяві) я їх вже бачу організовано осілих у великих князівствах. Польський король, пан їхньої країни, хоч звичайно живе в згоді з турками, мимо того тримає тих козаків для своєї евентуальної оборони й помагає їм грішми та всім тим, чим може. Але також перепрошує турків, коли вони скаржаться на козаків, виправдуючись тим, що то є розбійники, яких він ніяк не може покарати. Цей король робить так само, як робить архикнязь Австрії з венеціянцями в справі ускоків.[24]

---

di genti et vascelli per inviar controli, et veder in tutti modi di repremerli . . ." Welykyj, *op. cit.*, p. 134. — Як ця нотатка каже, козаки знищили три кораблі та порізали 10.000 турків, так, що порта мусіла підготовити нову експедицію проти них, щоб їх застановити та покарати,

[22] Розходиться про султана Мурата III (1574—1595). Крім перекладеного тексту автор доложив ще таку замітку: «Я читав і перестудіював власноручні писання цього султана, щодо цієї справи».

[23] Замітка автора: «Ще в християнських студіях, а потім більше в Константинополі, я все вивчав, шукав і пильно стежив за всім, що відносилося до них».

[24] «Ускоки» це були колишні сербські втікачі, які перед турецькими інвазіями перейшли на службу австрійського імператора. Тут їх уживано як пограничне військо з спеціяльними привілеями. Cfr. Darby H. C. and others, *A Short History of Yugoslavia,* Cambridge Univ. Press, 1968, p. 48.

Тепер, знаючи те все (про козаків), я також довідався, що держава перського короля доходить майже до Чорного моря й між морем та його країною немає нічого крім території Колхіди,[25] або її частини, званої князівством Дадіянів, чи по-турецькому Менґрелії,[26] і ще якоїсь то грузинської провінції, що є останньою над Чорним морем.[27] Зрештою, (там більше грузинських провінцій) кожна з них має свого окремого князя і ширина їх не перевищує від чотирьох до шістьох днів їзди. Знаючи також, що всі ті князі між персами та морем є християни, я дійшов до висновку, що для них було б приємним і практичним приятельство з козаками. Вони за плечима козаків могли б забезпечитися проти сусідніх турків.

Туреччина, якщо тим часом їх не напастує, то тільки тому,, що не може задля суворости та недоступности цих країн, хоч вона не перестає від деяких зпоміж них збирати великі податки, звані «трибути», з якими грузини, можна сказати, забезпечують собі мирні зв'язки та торговельний рух з Трапезундом та з рештою турецької держави.

Так само нам відомо, що ці (грузинські) князі, або з симпатії, або зі страху, є приятелями також і перського володаря,[28] який, щоб дати можливість переходу й торгівлі для своїх підданих і козаків, та щоб запевнити волю тих (грузинських) народів і безпечність їхніх земель, може їх легко наклонити до себе через приятельство, чи, як потрібно нагнати їм страху.

Тепер, якщо козаки мали б у тих сторонах — що для них є другою стороною моря — обезпечений осідок, то не тільки сильніше і зручніше могли б нищити турецьку державу, але, маючи сусідніх персів за плечима, задержали б і боронили б всі території, які могли б відвоювати від турків. Вони самі того не могли б зробити, бо їх є мало і з другої сторони моря вони не були б в силі себе утримати. Тому я старався за всяку ціну осягнути те поєднання та приятельство (між Персією та козаками). Наслідки цього поєднання та поєднання з Польщею, яка напевно прилучилася б до нього, мусіли б дати дуже сильне і цінне майбутнє. Це вже не означало б (для козаків) тільки зграбувати й втекти, як це бувало дотепер, але затримати з перською поміччю певну територію, а найголовніше околицю Трапезунду, яка гра-

---

[25] Колхіда, чи по-грецьки Колхіс, це старинна назва західного Закавказзя, що лежить на березі Чорного моря та долини ріки Ріоні. В історії згадується про Колхіду вже 1 000 років до Христа. Гляди: Инадзе М. П., *Причерноморские города древней Колхиды*, Тибилиси, 1968.

[26] В XV столітті поділено Колхіду на менші князівства, з яких Мінґрелія в долині ріки Ріоні була під владою княжої династії «Дадіяні». Гляди: Allen W. E. D., *A History of the Georgian People*, London (Routledge), 1971, p. 137.

[27] Ось такі князівства є в XVI і XVII століттях на території старинної Колхіди: Мінґрелія, Гурія, Абхазія, Сванитія і Самцхе. А позаду їх находилося Імеретійське царство. *Там же*, стор. 131—140.

[28] Якщо йде про Аббаса Великого, або про його сина, то вони не все поводилися так, як приятелі грузинів. *Там же*, стор. 165—173.

ничить на суші з перською державою, а для козаків є вигідною, бо лежить на побережжі моря. Я це все мав мав на меті, коли думав, як багато можна б там осягнути.

В цій справі навіть кожний засліплений інтелект має добачувати християнську чесноту і корисність; крім того, вона є легкою і високо оціненою. Перський король не хоче нічого іншого тільки це, він же ж ніколи не омине жадної можливости для нищення турків; а приятельство кожного князя та християнського народу за цим шукає, цього добивається й добивалася вже довгі роки. А щодо козаків, то навіть не можна подумати, щоб їм було неприємним одержання такої сильної підтримки, хоч би від князя іншого закону.

Щодо мене, то мені виглядало, що я гідний посередник для їхніх переговорів. Насамперед, я християнин, якими є теж козаки Польщі. Вони є християнами і у великій мірі католиками[29] й тим самим мали б мені довіряти. Дальше, я римський підданий папи, кого перський король дуже шанує, а крім того я є людина добре поінформована, яка може говорити про речі на основі певних підстав, тому то я мушу викликати у перського шаха, якому пропоную тільки його добро, велику віру та довір'я.

Деякі труднощі, одначе, могли б постати з того приводу, що я не ходив по країні Колхіди, не відвідував і не бачив її й тому не знав би ні моря ні побережжя тих околиць й не міг би сказати, які проходи і місця треба укріплювати й де треба побудувати пристані. Трудність могла б постати з того приводу, що мені, перебуваючому в Персії, важко було б переписуватися з козаками, які є від нас далеко, відлучені морем. Але я постарався б здолати цю трудність. Я не пощадив би муки, щоб поїхати на другий бік Чорного моря, якщо б можна переговорювати з козаками і вернувся б до Персії з їхньою відповіддю та їхніми заявами.

З такими то думками йшов я до перського (королівського) Двору у Ферагабаді.

(Далі буде)

29 Пієтро Делла Валле не знав зблизька запорожців, а в Римі чув про Берестейську Унію й тому думав, що козаки є католиками.

Наукові установи

М. Антонович

ДО 15-ТИРІЧЧЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА»

(Декілька міркувань)

Нашою статтею ми зовсім не хочемо збільшити повені ювілеїв, які і так в українському житті у вільному світі, на жаль, займають надто важливе місце. Про саму історію постання «Українського Історичного Товариства» та журнала «Український Історик» писалося у поточній пресі взагалі та в «УІ» вже не раз. Тут вистачить на цю тему сказати лише декілька слів.

Наприкінці 1963 року вийшло перше число «Українського Історика». Видала його Історична Комісія Українських Академічних Товариств «ЗАРЕВО». Завдяки прихильности старішої ґенерації істориків, а зокрема О. Оглоблина, постала можливість закріпити цей журнал і перетворити його в осередок праці українських істориків у вільному світі.

Очевидна річ, що це виходило поза рамки і можливости «ЗАРЕВА», а тому, після короткого перехідного періоду, spiritus movens цілого цього задуму Л. Винар вийшов із проєктом заснувати окреме «Українське Історичне Товариство», яке могло б узяти на свої плечі видання журнала «Український Історик».

У зв'язку із фактичним станом членів товариства і співробітників журнала, розкиданих по цілому світі, воно було примушене вести свою діяльність здебільшого кореспонденційним шляхом, хоч при нагоді наукових конференцій керівні члени УІТ з'їздилися і нараджувалися в питаннях праці щодо здійснення різних задумів і плянів. В основному ця метода праці лишається незмінною, при чому всі настійні важливі питання і далі полагоджується кореспонденційним шляхом або телефоном.

Як і праця кожної української організації на еміґрації, так і діяльність «Українського Історичного Товариства» спирається на «одержимості» декількох його діячів. На превелике щастя громадськість зрозуміла вагу цієї праці і дала свою підтримку, без якої «Українське Історичне Товариство» не змогло б виконувати свого завдання і видати стільки томів українського історичного журнала з тематикою, яка не може потрапляти на сторінки українських совєтських науко-

вих журналів. А тому, відзначаючи цей ювілей товариства, треба зокрема подякувати широким колам громадськости, яка відгукується на всі позитивні заклики діячів української культури і відгукнулася також на потреби «Українського Історичного Товариства», уможливлюючи йому в таких важких умовах видавати ось уже 16 років безперебійно журнал вільної української історичної науки. Звичайно, ця допомога могла б бути трохи більшою, тоді «Українське Історичне Товариство» могло б виконати повніше і краще свої завданння. Постійне збільшення коштів друку і непевний стан американської валюти й далі висить Дамоклевим мечем над нашими головами, але УІТ рішене й далі виконувати свої завдання, поки буде змога і поки вистачить наших сил.

Адже ж можемо з певною гордістю похвалитися тим, що порівняно мізерними фінансовими засобами ось уже кільканадцять років видаємо «Українського Історика» і заповнюємо, хоч і неповно, ті прогалини, яких не можуть і не сміють заповнювати українські історики «на нашій не своїй землі». Свідомі зобов'язань, які несуть з собою видатки громадського гроша, ми стараємося у відповідності із тим вкладом давати результати, щоб на практиці довести, що жодна копійка, яка прийшла від громади, не пішла надармо.

У порівнянні із вкладом гроша «Українське Історичне Товариство» може вказати на не абияку ефективність праці. Було б дуже добре, як би усі інші українські наукові установи і ті неукраїнські, які займаються українознавчою працею, могли похвалитися результатами, які відповідали б фінансовій підтримці нашої громади. Могли ми це виконувати лише завдяки безплатній щирій і всебічній допомозі, яку ми отримуємо зокрема від невеличкої кількости дійсно відданих громадян, що належно зрозуміли і оцінили потреби «Українського Історика» та іншої видавничої діяльности «Українського Історичного Товариства». На цьому місці ми їм складаємо ще раз нашу якнайсердечнішу подяку за їхню безкорисливу і віддану допомогу.

*

* *

У зв'язку з нашою працею приходять різні думки і проблеми, які варто покласти на папір і обміркувати. У першу чергу проблема координації та співпраці: маємо з десяток різних осередків, які трудяться на царині української історичної науки. Усі вони такою або іншою мірою виконують свої завдання і намагаються дійти до читача. Усі вони мають певний успіх, хоче немає сумніву, що завдання української історичної науки у вільному світі можна було б багато краще виконати як би координація і співпраця між різними осередками була краще налагоджена.

Можна було б багато краще організувати працю, звертати увагу на важливіші питання і випрацювати певну ієрархію вартостей у історичному досліджуванні, обговорювати і плянувати доцільніше працю

українських істориків поза кордонами батьківщини, уникати паралельної праці, скеровувати увагу істориків на занедбані ділянки тощо. Усе це дало б не абияку користь усім працівникам на царині української історії.

Ми свідомі також різних труднощів у зв'язку з цим. Можуть же поставати конфлікти інтересів наукових, особистих, концепційних тощо. Так, наприклад, дуже ускладнює це питання той факт, що українські історики у вільному світі силою обставин працюють на двох нерівних нивах — українській і чужомовній. Іноді це однозначне з працею на двох різних рівнях. У минулому це навіть викликало дебати на сторінках нашої преси, при чому висловлювалися у зв'язку з цим різні крайні і ледве чи правильні погляди.

Одні, переважно старші українські учені, уважали, що українознавчі праці треба писати і друкувати лише українською мовою, а в той час деякі молодші наші учені хотіли нас переконати, що варто зовсім облишити писання наукових статтей українською мовою, а всю свою увагу звернути на чужомовний світ. Тепер уже ледве чи й варто дебатувати над цим питанням, оскільки воно само на практиці розв'язалося.

Необхідно працювати на обох ділянках, бо якщо ми занехали б одну з них, то від цього буде шкода в першу чергу науці. Якщо б ми працювали лише українською мовою, то ми стримали б розвиток українознавчих дисциплін чужими мовами — англійською, французькою, німецькою тощо. Світ повинен шанувати не лише наші гарні пісні й танці, але й наукове та взагалі культурне життя. Якщо ми почали б науково працювати лише чужими мовами, то ми віддали б на ласку ворога українознавчі дисципліни і Москва дуже скоро затиснула б ще більше свої лещата насильства над українськими ученими там. Це відразу відбилося б на рівні українського наукового життя, а могло б довести і до його цілковитої атрофії.

У вільному світі, який для нашої молоді уже перестав бути чужиною, треба зберігати свідомість того, що без знання українськоої мови не можна займатися українознавчими дисциплінами, зокрема на високому науковому рівні. Тому важливо, щоб процес повного переходу на чужу мову стримати і знайти певну рівновагу між вживанням неукраїнських і української мов. На сьогоднішній день ці питання для декого ще дуже дразливі, однак, ми віримо, що з часом і тут українці знайдуть золоту середину, щоб не попасти в одну або другу крайність.

На цьому місці мусимо висловити похвалу на адресу деяких українських учених молодшої ґенерації, які вже тепер часом краще опанували українську мову ніж деякі старші, а це дає запоруку сподіватися, що молодь з належною пошаною, солідно і свідомо підійшла до питання української мови, доказуючи, що й поза межами України можна належно розвивати усі ділянки українознавства рідною мовою.

Категорично треба запротестувати проти насильного накидування лише якоїсь одної мови на різних наукових з'їздах чи в спеціяльних журналах. Серйозна наукова праця не втрачає свого значення від того, чи вона писана українською, чи англійською чи якоюбудь іншою мовою. Хто так думає, той живе або в фальшивому світі, або ж терпить від снобізму, чи якогось комплексу неповноцінности. З другого боку невисокого рівня наукова розвідка буде поганою, чи вона писана українською, чи якоюсь іншою мовою. Знаємо, що і українською, і іншими мовами писані і добрі, і пересічні, і погані наукові праці. Важить не мова, а рівень! Всякий інший підхід до цього питання є ретроградством!

Ось чому на сторінках «Українського Історика» ми з принципу не нехтуємо жодною мовою, зокрема, коли авторові з тих, або інших причин важливо, щоб дана праця появилася такою, а не іншою мовою. Звичайно, «Український Історик» — це український науковий журнал, а тому ми уважаємо, що було б недоцільно, коли на його сторінках переважали б праці іншими мовами. У випадках, коли історикові важко належно висловитися українською мовою, однак він принципово не має нічого проти друкування цією мовою, редакція готова його розвідку перекласти по-українському.

Інша проблема — це справа джерел, документації. Не маючи доступу, або маючи лише дуже обмежений доступ до безпосередніх історичних джерел в Україні, ми все ж таки маємо цілий ряд цікавих і цінних архівів, які є поза засягом Москви. На цьому місці треба в першу чергу віддати належне оо. Василіянам та працівникам «Українського Католицького Університету» в Римі, які протягом років публікують документи римських архівів. В цій галузі з ними рівнятися ніхто не зможе. Інші чужоземні архіви або ж майже зовсім недосліджені, або ж досліджувалися несистематично, випадково.

Свого часу в пресі можна було багато прочитати про те, що в одному осередкові підготовляють молодих істориків, які здобувають водночас знання арабської та турецької мов для того, щоб мати змогу працювати в Туреччині в архівах. Минуло з того часу декілька років, згадані учені викладають в американських університетах і напевно не можуть повністю використати свого набутого знання, а голосні, повні захоплення статті лишилися свідоцтвом поганого плянування наукової праці. Звичайно, висилка молодого ученого в Туреччину пов'язана з не абияким вкладом грошей, але ж з другого боку гріх не використати нагоди і знання молодих учених.

Та існують і суто українські архіви, використання яких проходить незадовільно. Після кільканадцятирічної праці над архівом В. Винниченка, щойно один том його «Щоденника» готовий до друку, а, може, вже й друкується. Дай то Боже! Трохи краще йде використання архіву В. Липинського, але й тут, ні до 50-річчя з дня смерти історика, яке припадає незабаром, ні до століття з дня його народження, яке припадає на 1982 рік, ми, мабуть, не побачимо всієї його спадщи-

ни в друкові. Незадовільно використовують також інші українські архіви та приватні збірки документів і архівних матеріялів. Цікаво, чи є вони всі принаймні під обліком?

Щодо чужоземних архівів, то ми мусіли б систематично вивчити принаймні архіви Брітанії, Франції, Німеччини, Австрії, Швеції, згаданої вже Туреччини, Італії поза Римом та деяких інших країн, де зберігається багато документів з різних часів історії України. Французькі архіви свого часу вивчав пок. Ілько Борщак та, на жаль, його наукові методи не були бездоганні. Німецькі архіви свого часу вивчали Д. Олянчин, І. Лоський і Мих. Антонович, у шведських архівах працювали Б. Крупницький і Б. Кентржинський. Трохи більше українські учені працювали в віденських архівах, але й тут до систематичного вивчення архівів ще дуже далеко. Лише визвольні змагання задокументовані завдяки чотиритомнику, підготованому Т. Горникевичем і виданому Інститутом ім. В. Липинського.

Брак координації і плянування проявляється також у тому, що фахівці української історії розділяються дуже нерівномірно: найбільша кількість цікавиться найновішою історією, оскільки в цій ділянці працюють не лише історики, але й фахівці політичних і соціяльних наук, а також літературознавства. Менше зацікавлення 19 стол. і козаччиною, а княжою добою і протоісторією зовсім мало. Фахівців, що цікавляться археологією, між молодими взагалі немає. Ясно, що це пов'язане також з деякими умовами, оскільки археологія наука дуже практична і поза Україною українською передісторією майже неможливо займатися.

Українські історики у вільному світі повинні також подумати над продовженням Історії України-Руси, яку такою наполегливою працею М. Грушевський довів до часів гетьмана Виговського. Археологічно перший його том доповнив пок. Я. Пастернак (Археологія України, Торонто 1961 р.). Продовжувачами праці Грушевського виступали Д. Дорошенко, який опрацював період гетьмана П. Дорошенка, однак цей том дотепер, на жаль, не вийшов (автор цих рядків мав змогу переслухати курс цього періоду, будучи студентом в Празі). Далі до 1710 року довів історію України О. Оглоблин (Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк, Париж, Торонто 1960), а до середини 1730-их років Б. Крипницький (Гетьман Данило Апостол і його доба, Авґсбурґ 1948) та дальшого систематичного продовження немає, хоч є цінні окремі монографії, праці та розвідки різних істориків. Опісля є прогалина аж до часів визвольних змагань, які порівняно добре задокументовані.

Поминаємо тут історичні праці наших дослідників в Україні. Як знаємо, під большевицьким терором історія належить до найбільше спотворених ділянок. Там усе не так! Під примусом всесильної цензури та самоцензури тамтешні історики один спільний потік української історії ділять за клясовими принципами на ворожі і несполучні, нібито, табори, історію підпорядковують марксистській теорії та ідеології, а все це разом підфарбовують «нерозривною дружбою на-

родів», російським шовінізмом і патріотизмом, першістю і вищістю «старшобратнього російського народу». Як можна історію України очистити від усього українського, показує нова восьмитомна (в десятьох книжках) «Історія Української РСР», що її видано справді «стахановськими» темпами 1977—79 рр.

Все ж таки українські історики у вільному світі не сидять, склавши рук, і якщо порівняти їхню нескоординовану діяльність закордоном, то вона витримає гідно порівняння з «творчістю в квітучій Україні». Саме це порівняння найкраще виявляє колоніяльний статус України. А це примушує істориків у вільному світі серйозно призадуматися над раціоналізацією їхньої праці, щоб добиватися ще кращих успіхів. «Українське Історичне Товариство», яке тепер відзначає 15-річчя своєї діяльности, готове до дальшої посиленої праці і співпраці для досягнення ще кращих результатів української історичної науки у вільному світі.

У зв'язку з розбудовою Видавничого Фонду У.І.Т. просимо читачів журналу про слідуюче:

1. Зложити одноразовий даток на Видавничий Фонд У.І.
2. Приєднати одного мецената для «Українського Історика».
3. Приєднати бодай одного нового передплатника У.І.
4. Перевести збірку на Видавничий Фонд У.І.Т.

Дальша розбудова «Українського Історика» повністю залежить від допомоги українського громадянства.

Спогади

Євген Онацький

ПІД ОМОФОРОМ БАРОНА М. ВАСИЛЬКА*

(Записки журналіста й дипломата від 3. 8. 1920 до 31. 12. 1921)

4 вересня 1920.

На українську справу офіціяльна соціялістична партія завжди дивилася очима російських большевиків, чи точніше їхнього представника Водовозова, а італійський уряд, ставлячись до неї, загально кажучи, з спочуттям, ніколи в українській справі офіційно не виступав.

Натомість Народна Партія, друга в Італії по чисельности і силі, завжди активно виступала на користь української справи (пригадати хоча б промову Коріса). А її погляди являються у деякій мірі і поглядами уряду, бо до нього народна партія післала своїх дуже впливових представників — Меда і Міккелі. 4-го вересня «Іль Кор'єре д'Італія» вмістив інтерв'ю з секретарем парляментарної фракції Народної Партії, п. Товіні.

Висловлюючись також за нав'язанням комерційних зносин із Росією, що, на його думку, являються для Італії просто «необхідністю, моральною і політичною», Товіні зауважив:

«Між т. зв. Росією — Росією Півночі, Росією Москви — і Росією Півдня, хочу сказати — Україною, існує глибша різниця в мові, в звичаях, суспільній структурі, ніж між Францією та Італією.

Україна, як і Польща, вимагає для себе абсолютної незалежности, політичної і національної. І історія цих двох з половиною років ясно виказує, — аж занадто ясно, — що тоді, як в Північній Росії населення сприйняло большевицьке панування, в Україні лютує досі війна аґресивна і оборонна. Київ і Одеса були взяті і втрачені росіянами безконечну кількість разів. Гадаю, що це фактичне спостереження варте зазначення, як відповідь на другу частину питання щодо обмежень визнання совєтської республіки».

На запит, чи гадає партія скористатися з якоїсь нагоди, щоб виявити своє відношення до цієї справи, то він відповів:

«Партіто Пополяре (Народна Партія) вже виявила свою думку, хоча, правда, в загальниках, — Ви очевидячки, пригадуєте мені відомі промови Коріса і Джентілі. Та маю підстави думати, що партія під-

---

* Початок спогадів бл. п. проф. О. Онацького видруковано в «Українському Історику», ч. 4 (60), 1978.

готовить під час вакацій важливі вияви своїх поглядів чи то на з'їздах, чи то в публікаціях інтернаціонально-політичного характеру».

Щодо інших, дрібніших, партій, то партія соціялістів-реформістів, яка знаходилася під ферулою покійного Біссолаті, — смерть якого була непоправною для нас втратою, висловлювалася в своєму органі «Джорнале дель Попольо» завжди за Українську Народну Республіку. В кабінеті Джолітті цю партію представляє близький друг покійника Біссолаті — Бономі.

Життя вкупі з Єремієвою і Чеховським виказало, що вони значно кращі від того, як ми, внаслідок наговорів Мазуренок, собі уявляли. Головне, обидва вони дуже добрячі, сердечні люди. Не маючи й самі великих грошей, вони все ж охоче допомагають тим, що мають ще менше. Так, Єремієва вислала комусь до Парижу 200 лір, позичила (безповоротно!) 300 лір Пескарцолі, що після звільнення з нашого пресового бюро, ніяк не може влаштуватися: приймає і завжди підгодовує маленького Люїджі, нашого колишнього посильного, що приходить бавитися з Юрком ... Крім того, Єремієва дуже тактовна, і це особливо важне в спільному житті. Ми з Ніною прийшли до переконання, що ми з ними чудово зживемося ...

Живемо ми, як справжня богема. Перші ночі спали просто на підлозі. Потім купили у нашого двірника розкладачку, на якій спала Ніна, а потім розжилися нарешті на диван, в якому за спинку служить матрац, оббитий тою самою тканиною, що і ввесь диван. Отже, тепер почуваємо себе цілком добре: Ніна спить на дивані, а я розкладаю той матрац на стільцях, і спимо прекрасно. Повітря з Віли Борґезе чудове. В пансіоні Жірардет ми іноді по ночах просто задихалися — мури і дах за день страшенно розігрівалися, а в ночі починали випускати накопичену спеку, — і від того ночі були не менш душні й гарячі, як дні. А тут — від дерев віли Борґезе йде така чудова прохолода і запах піній! Ніна, під керівництвом Прасковії Киріяківни, вправляється на кухні, але ми, із ощадности, та із охоти, налягаємо більше на макарони, чи, як тут кажуть, на «пасташуту», якої тут аж 22 різних форм і назв ...

Я далі перекладаю Жюля Верна і маю надію одержати за нього добрий гонорар, хоч і не знаю ще — де. Але Жюля Верна, напевно, кожне видавництво з охотою видрукує ... Ждемо тим часом розв'язки справи нашої місії.

Єреміїв писав усім нам дуже мало, і це всіх хвилювало, бо часописи («Воля») приносили й далі все не дуже приємні вістки. Нарешті, 27 одержали ми телеграму від Василька, що Єреміїв із грошима для місії приїде в середу 1-го вересня. Ми розрахували, що це не можливо, бо поїзд із Відня приходить тільки по вівтірках, четвергах і суботах. Тому ми всі пішли в вівторок 31 серпня на двірець і дійсно зустріли там Єремієва ... і д-ра Т. Галіпа!

А позавчора прийшла вістка від С. Пащенка з 28 серпня:

«Вельмиповажаний Пане Євгене!

Не турбуйтеся так, бо я гадаю, що зараз змін у місії не буде, а то була тільки фраза міністра. Була нарада послів у Відні. Загальні висновки: грошей нема, але можливо, що в середині вересня будуть; потім зліквідовано чимало місій: в Голляндії, Греції, Угорщині, Данії, Латвії, Фінляндії.

Бачив я п. Єремієва. Він каже, ніби догляд над місією в Римі передано Василькові, який покищо й дає для місії, не знаю з яких грошей, можливо, що і власних 15 тисяч. Ці гроші він точно зазначив, скільки кому дати. Сплатити за помешкання, п. Чехівському 1800, Вам щось 1200, потім п. Галіпові і п. Єремієву. З розмов з іншими робиться враження, що Василько буде, а може його вже і призначено до Риму, головою місії. Василько зве п. Галіпа заштатним радником місії.

Як тепер у Римі? Тут у Відні страшенний холод і дощ ввесь час. Думають виїздити на днях пп. Єреміїв і Галіп до Риму.

Щиро вітаю Вас, дружину і знайомих.

Ваш С. Пащенко»

Відписав йому:

«Вельмиповажаний Пане Сергію!

Дуже Вам вдячний за Ваші інформації, і, хоча вони прийшли трохи пізно, але то не Ваша вина, а пошти. Вношу маленьку поправку до Ваших цифр: Чехівському покладено всього 1000 лір на місяць, а мені, як жонатому, 1500. Всі, включно з Чехівським, визнали це справедливим, і то тим більше, що місії приходиться таки частенько шукати помочі Ніни, як машиністки. Загалом кажучи, з такими грошима не розживешся, але й за те спасибі! За старе ж, — що ми три місяці вели канцелярію (одній місії Окопенка скільки понаписували!), що держали помешкання і взагалі, наскільки могли, несли службу, не згадується... «Знайомим» — себто Чехівському я передав Ваш привіт, і він дивується, що Ви йому нічого не пишете. Єреміїв же каже, що, коли ми гроші одержимо, то вже якось і Вам Вашу тисячу вишлемо, бо Вам же таки трудніше, ніж нам.

Ніна Вас вітає. Привіт. Ваш Є. Онацький»

Одержав листівку і від Миколи Шрага:

«Шановний п. Євгене!

Дуже радий був отримати від Вас вістку, хоч нічого доброго Ви не пишете. Я, напр., сподівався, що у Вас там більше закидається на «нове життя». Невже Італія не виправдає надій на її революційність? Напишіть мені подробніше, як іде соціялістичний рух в Італії.

Ваші гіркі рефлексії мені зрозумілі. Вони пройдуть... Але лише, коли ми всі повернемося. Я і дехто з товаришів збираємося, але чи вдасться це зробити до зими, Бог знає, а як уже вона прийде, тоді ледве чи до весни виберемося.

Хорошого і в мене мало. Хіба що ми тут виробили проєкт парт. програми, дуже серйозно і багато над ним попрацювавши. Жаль, що Ваші рефлексії примусили Вас у свій час вийти з Української Партії Соціялістів-Революціонерів. Здається мені, що Ви по духу будете завжди з нею. Скоро вийде кілька праць наших товаришів по партійних питаннях. Вони різнитимуться, звичайно, трохи від поглядів т. Толмачева, але і у нас не менш ясні погляди і віра в будуче.

Що ж у Вас нового в місії? Чи довго ще будете «патлюрівствувати»? Невже Ви, товаришу, з усіма ними будете держати курс на нового «союзника», славетного отамана генерала барона Врангеля?

У нас тут перебуває тепер М. Ф. Чечіль. Він вітає Вашу шановну Пані і Вас.

Будьте, товаришу, за революцію, і шлях буде і для Вас ясний. Коли переможе революція, переможе і самостійність українського трудящого люду. Ну, живіть здорові.

Дружина і я щиро вітаємо шановну пані Ніну і Вас.

З щирим серцем Мик. Шраг»

Відписав йому довгого листа:

«Вельмишановний т. Миколо!

Був би душевно радий, коли б дійсно мої погляди відповідали поглядам моїх бувших товаришів... Тільки боюся, що цього у нас ще не має. Можливо, що в цьому листуванні, що, як сподіваюся, між нами зав'яжеться, ця справа вияснится і для Вас і для мене.

А покищо, в першу чергу, поспішуся зауважити, що ніколи не «петлюрствував» і не «петлюрствую», і ні на кого, загалом, курсу не держу, — і то хоча б уже через те, що з того часу, як Центральна Рада закінчила свої дні, я перервав, разом з нею, свою політичну діяльність і став звичайним лише технічним робітником, який не займає, і не хоче займати, ніяких відповідальних постів, — але продає свою працю, щоб мати можливість жити.

Отже я тепер — політичний нуль. Проте, я дбаю й про те, щоб колись цей нуль перетворився в якусь більш поважну цифру і для того студіюю і приглядаюся... Коли це буде? Коли цей нуль перетвориться в більш поважну цифру? — Можливо, що вже не в такому довгому часі...

Вся річ у тому, що моє перебування в партії есерів принесло мені свого часу досить неприємних, — просто кажу — принизливих хвилин.

З дитинства в мені було викликано почуття відповідальности, і коли я ввійшов до партії, що почала фактично кермувати долею країни, я став відчувати страшну відповідальність, що впала на мої плечі. Я бачив, що партія не багата на інтелектуальні сили; я бачив, що і ті інтелектуальні сили, які в ній були, робили політику якось «напомацки», або — ще гірше! — «на пропалую», або на «якось то буде!» Я часто не погоджувався з багатьма промовцями, — дуже часто саме з тими, що брали гору, — але не мав сили, ні можливости проти них виступати, бо знав, що і мої виступи будуть також основані на «мені здається», «я думаю» і тому подібне. І коли у тих іноді, — не знаю чому, — почувалася певність у їх висловах, можливо, що й натягнута, нещира, — то я відчував, що у мене тої певности не має, і що було б нечесно її удавати. Я відчував, що мені бракує політичного знання, і взагалі всякого знання. Але я корився постановам партії, переводив у життя ті резолюції, що з ними не завжди був згодний, і це вносило, певна річ, розлад у мою душу. Особливо, коли виходило врешті по-моєму «мені здається»... (І таке бувало!).

Тому, я вирішив, що я розпічну свою політичну діяльність і «тримання курсу» тільки тоді, коли для мене самого справа буде ясна.

Бо нечесно і негарно, з туманом у власних очах, намагатися іншим світло показувати...

Ви пишете: «Будьте, товаришу, за революцію, і шлях буде і для Вас ясний».

Невже ж так, товаришу?

Невже ж саме слово «революція» не викликає найрізніших зрозумінь і тлумачень?

Ні, бути «за революцію», ще не значить мати «ясний шлях».

Тижнів два тому, я написав великого листа до Толмачева, відповіді на якого ще не маю, і боюся, що й мати не буду.

Мав я необережність йому написати, що я «не революціонер», і ще більшу необережність — не досить, як тепер мені здається, цей вираз йому виснити.

І хоча цей мій лист до Вас помітно розтягується, все ж я хочу тепер зупинитися трохи на цьому виразі, тим більше, що і партія носить назву «соціялістів-революціонерів», — отже, якщо я не революціонер, то і не «соціяліст-революціонер». Таким чином справа, яку Ви зачепили в Вашій листівці, вияснится.

Давніше партія (я говорю про минуле, бо теперішнього не знаю) стояла за принцип — «воля народу» — і розуміла цей принцип, як волю більшости народу. Революційність розумілося не в тому, що хочеш чи не хочеш, треба чи не треба, а роби революцію, — а в тому, що при визнаванні еволюційного ходу історії, вазнавалась і потреба коли-не-коли приспішувати цю еволюцію революцією, що мала більш рішуче нищити старе й віджиле, що занадто заважало. З такого розуміння революції випливало й відношення до самого моменту революції: революція була потрібна тоді, коли вона мала шанс поліпшити (не погіршити!) соціяльно-економічне становище більшости народу. Коли ж така революція приводить до покращання соціяльно-економічних умов життя меншости народу за кошт більшости, то це ... можливо теж «революція», але така, проти якої справжні соціялісти-революціонери повинні повставати і боротися всіма своїми силами. Якими б революційними назвами не прикривалися ті «революціонери» і якими б ганебними і «контрреволюційними» назвами не обкидали вони своїх ворогів!

Тепер, в силу різних обставин, революційність розуміється (візьміть у Толмачева!) зовсім інакше. І тому я — не революціонер, бо визнаю революцію тільки, як крайній, хоча й іноді необхідний, засіб боротьби за права більшости, — проти тиранії меншости.

Це — перша точка. Чи сходимося ми на ній?

Буває ще розходження і в розумінні «визрівання революції», — чи революція вже «визріла», чи ще не «визріла». Як відомо, на цій точці едеки поділилися на «меншевиків» і «большевиків». А Ви кажете — «будьте за революцію і все буде ясно!».

Я став на тій точці, що революція визріває тоді і постільки, коли і поскільки бодай велика кількість народу, якщо не його більшість, розуміє **ідейний** зміст революції, — і доти та революція служить людському поступові, доки вона виконує те все, що в ній зрозуміли народні маси. Все ж дальше — це деспотія, тиранія, терор, насильство, які калічать душу народу, бо він їх не розуміє, і, якщо і кориться насильству та теророві, то ці насильство і терор відкидають

нас на сотки років назад, — і то не лише економічно та господарськи, але й особливо морально і ідейно.

Отже «бути за революцію» — чи це значить допомагати каліченню наших народніх мас чи боротися проти нього?

Я став на тій точці, що треба проти нього боротися.

Я став на тому, що коли навіть ніби ідейні провідники комунізму до нього рішуче не доросли, — і я говорю це, знаючи особисто поважну кількість «комуністів», і то провідних, — то чого вже вимагати від неписьменного невігласа селянина чи робітника?!

А ми ж всі аж надто добре знаємо, що народня московська, а тим більше й українська маса, там де вона прийняла «комунізм», вона його так зрозуміла, що від нього залишилися... тільки рожки та ножки! А це значить, що ті маси не на десятки, а на сотки літ поринають в найглибшу реакцію, в умови життя, що суперечать не тільки ідеалам справжнього комунізму, чи соціялізму, але й просто звичайного людського існування.

Правда, ті, що починали, вірили в загальну світову революцію. Вони сподівалися, що з перебудуванням усієї Европи і в відсталих країнах Росії та України можна буде зупинити природний розвиток економічної історії і завернути її на нові тори... Тепер же, це не секрет, як голосно вони не кричать про світову революцію, але й самі вже в неї не вірять. Та і для України вже було б запізно, — все знищено і зруйновано, що тільки можна було знищити...

Буває провокація свідома і несвідома. Але коли спровоковані бачать, до чого воно йдеться, вони повинні всі сили покласти, щоб порятувати те, що ще можна врятувати... Хоча б і офірою тих несвідомих провокаторів, які можуть бути і найідейнішими людьми...

Питання «зрілости революції» стоїть взагалі досить гостро, і коли його хтось ставить, то цього вистачає, щоб на нього дивилися з підозрінням.

Але для мене, яка б ідея не була гарна і принаблива, перше питання, що виникає — це: чи вона здійсненна, і коли саме. Якщо ж вона здійсненна, але в дуже далекій будуччині, то яка б не була вона гарна, не вважатиму своїм обов'язком силкуватися саме тепер її в життя завести, а навпаки, навіть ризикуючи отримати епітет «зрадника», вживатиму всіх засобів, щоб і інших від цього відтягнути на працю більш потрібну і актуальну. Як би, наприклад, не приваблива ідея побувати на місяці — ідея, між іншим, як тепер доведено, теоретично цілком здійсненна, треба лише для цього кілька пудів радію, якого покищо є тільки грами, але, хай перше винайдуть потрібну для цього кількість радію, себто в нашому випадку, освіченість і культурність народних мас, — і я тоді з дорогою душею просто в комуністичний рай... себто, хотів сказати, просто на місяць!

Партія українських есерів має, між іншим, ту величезну хибу, що запозичила своє ім'я, а почасти й ідеологію, у партії російських есерів. А та партія взагалі надавала занадто велике значення ідеям, а не фактам. А для мене тільки та ідея життєва, що рахується з фактами життя і знаходить своє фактичне втілення. Коли ж це втілення приймає вигляд якогось дивогляду — «чудища обла», то що робиться тоді з ідеєю?

Але досить. Пізніш Я Вам відповім і про італійську революцію, — відповім охоче, бо дещо знаю, а покищо хотів подати Вам кілька загальників, щоб потім перейти до окремих справ.

Не гнівайтеся, що одібрав багато часу і наговорив, може, на Ваш погляд, багато дурниць, — але пишу, що думаю. Буду дуже радий, якщо Ви мене на дурницях поб'єте. Також хотів би одержати щось із тих книжок, про які Ви писали, а в першу чергу — програму.

Вашій шановній дружині, Вам і т. Чечелеві, якщо він ще у Вас, засилаю сердечні привітання від моєї дружини і від мене.

З щирою пошаною Ваш Євген Онацький»

5 вересня 1920.

Отже маємо головою нашої місії, а також і швайцарської, і берлінської, барона Миколу Василька. Ереміїв — тільки радник, керуючий Місією, а д-р Т. Галіп — просто радник.

Я залишаюся аташе з платнею як жонатий 1500 лір, Чеховський — 1000, Єреміїв — 4000 (телеграми і все листування на його кошт), Галіп — 2500.

Єреміїв оповідав, що в Василька бувало денно по четверо люду, що запевняли, що Єреміїв ні нащо не здатний, і, що його не можна призначати на керівника Місії. Приїхав він до Риму в страшно пригнобленому стані. Говорив мені, що почуває себе цілковито психічно знищеним і розбитим. І дійсно виглядав він дуже погано, постарівся ніби на яких 20 років. Але вже на другий день одійшов і став виявляти енергію, якої у нього ніколи не бракувало . . .

За ці 5 днів, що ми тут разом прожили, з усіх тих оповідань, що він мені порозказував про українське життя, я побачив, яка глибока безодня відділяє його від Мазуренка та інших наших «дипломатів». Без сумніву, він глибоко порядна людина, за яку я його, з часів Центральної Ради, завжди і вважав. Він належить до того нашого покоління (лише кілька років старший від мене) студентської молоді, що виховалася у високо ідейній атмосфері наших дореволюційних українських організацій.

Єреміїв привіз документи, з яких ясно видно, що Мазуренко одержав 2000 дол. дійсно на всю місію, а не лише на самого себе. Як відповідальний за Місію, він перше повинен був з усіма нами розплатитися, а потім уже про себе дбати, а фактично вийшло, що він на власну користь загарбав усі наші гроші! Єреміїв казав, що Мазурениха проговорилася, що вони мають 80.000 лір.

І все ж у Мазуренка не вистачило досить гідности, щоб не обтирати порогів у Ніковського, коли той приїхав до Відня! Але Ніковський його не прийняв. Так-то . . .

Д-р Галіп перші дні по приїзді почував себе трохи ніяково, але потім «освоївся». З ним взагалі можна жити, бо, як він сам про себе каже, він — людина компромісів, і, коли з ним будуть добре, то і він буде добре. Попав він сюди на ультиматум М. Василька, того самого Василька, якого він минулого року так страшенно ганьбив, і який заявив, що він не знає, ані Єреміева, ані Онацького, ані Чехівського,

але повинен мати в Вимі свого чоловіка. Отже, або призначайте Т. Галіпа, або я не даю грошей...

Але й Єреміїв тієї ж гадки, що з Галіпом працювати можна.

Що ж до самого Т. Галіпа, то він певний, що хоч наша Місія одержала покищо гроші тільки на місяць, але за помешкання заплачено вже по січень 1921, — отже Василько присилати гроші буде.

Я ці дні багато працював. Написав два доклади: Один про внутрішню політику Італії за місяці травень-серпень, а другий — про відношення італійського уряду до Росії й України.

І Єреміїв, і Галіп знайшли, що в мене легкий стиль, і, що Василько, певно, буде задоволений...

Допіру заходив Єреміїв і повідомив, що прийшла телеграма від Сидоренка, що до нас має приїхати військовий представник ген. Юнаків. Треба йому дістати візу.

Єреміїв Юнакова знає і каже, що це дуже мила людина, з якою було б дуже приємно тут жити й працювати, але візу буде йому трудно дістати, бо він не може вжити інших заходів, як ті, яких ми з Чехівським вживали для Макаренкової-Слоньовської та Пасічинської — себто, написати до міністерства, а там скільки часу той папір буде лежати, Бог знає...

Позавчора я був у польському інформаційному бюрі, щоб передплатити для Місії, на доручення Єреміева, два польські часописи — краківський «Час» та львівський «Курієр Львівський». Познайомився з головою бюра п. Кульчицьким. Це молода ще людина, років 35. Чорнявий. Жвавий. Прийняв він мене дуже привітно й чемно і відразу зазначив, що українці в Римі тепер ніби припинили всяку працю, і, що на це вже й італійці звернули увагу...

Я пояснив, що в Місії довший час не було голови, і тому Місія не могла, як слід, працювати, але тепер обставини вже змінилися, має приїхати міністер барон М. Василько, який, правда, тут довго не залишиться, але його заміщатиме керівник справами п. М. Єреміїв, один із головних авторів варшавського договору, який і тепер уже тут знаходиться.

Кульчицький моїми інформаціями дуже зацікавився, і підкреслив, що тепер після американської ноти, треба нам особливо понатужитися. Декілька разів повторював, що він завжди стоїть до наших послуг і дуже ввічливо проводив мене до передпокою.

У розмові з ним виявилося, що він сам із Східньої Галичини і живо цікавився всім тим, що там діється. Але, на жаль, польське посольство жадного галицького часопису не передплачує. Не передплачує і краківського «Часу». Він міг би нам післати якісь інші часописи. «Час» передплачує один із членів військової місії, і він йому потелефонує, щоб прислав декілька останніх чисел. Якщо ж ми хочемо передплатити якісь часописи, то найкраще це зробити безпосередньо в редакціях тих часописів, бо інакше вони приходитимуть із великим запізненням.

На другий день, я, пригадавши, що він цікавиться галицькими часописами, післав йому кілька останніх чисел «Вперeду».

Розмовляли ми з ним по-французькому, але він французькі слова перевертав на італійський лад. Видно було, що йому було б легше говорити по-італійському. Але мені не хотілося говорити з ним тою мовою, якою він володіє краще за мене . . .

Д-р Т. Галіп був учора у відділі преси міністерства закордонних справ. Приймали його там дуже добре і теж зазначили, що «українці чомусь мовчать . . . »

Єреміїв ходив до депутата Корріса, але не застав його дома. Я порадив йому відвідати депутата Товіні, секретаря парляментарної групи католиків, який вмістив у «Кор'єре д'Італія» з 4 вересня, цікаве інтерв'ю. Єреміїв сказав, що він піде до нього, але чи ходив, не знаю. Взагалі він увесь час ходить до різних людей, але в кого саме був — це не знаю.

Чехівський до приїзду Єремієва сильно хвилювався, бо його гроші підходили вже до кінця. Він був помітно схуд, але тепер заспокоївся і за ці п'ять днів ніби вже погладшав. Та і ми всі стали далеко спокійніші, бо зрештою справа вияснилася і ми маємо певні завдання й працю. Тільки бідна Прасковія Киріяківна, що знаходиться на п'ятому місяці вагітности, зовсім розґвинтилася: Єреміїв привіз вістку про смерть її батька, і вчора їй було зовсім погано. Ми всі боялися, щоб не було аборту. Та все якось обійшлося . . .

6 вересня 1920.

Коли днів три тому у нас був розподіл праці, то Чехівському, згідно з його палким бажанням, було приділено канцелярію — виконування обов'язків секретаря Місії, а мені — пресу і чомусь спеціяльно «листування з полоненими». Хоча полонених, як здавалося, вже в Італії не залишилося, і творення окремого відділу здавалося цілком зайвим. Але сьогодні несподівано знайшов у себе на столі листівку і лист, заадресовані от. Коссакові.

— Що це? — питаю Чехівського.

— А це, мабуть, від полонених. Д-р Галіп казав, щоб я не відкривав, а просто Вам дав.

От тобі маєш! Дивлюся: якийсь недобиток з Азінарі, що своєчасно не захотів виїхати, коли всіх інших вивозили, просить тепер, щоб його «визволили з неволі». Такого ж змісту і листівка. Ну, і що з тим робити?

Пішов до Єремієва . . .

— Що з цим робити?

— Напишіть листівку, що заходів буде вжито, а покищо нехай жде. От приїде ген. Юнаків, то й займеться цією справою.

Д-р Т. Галіп дуже хвалив мій відчит про внутрішню ситуацію в Італії, але казав, посміхаючись, що добре було б перекласти його на

німецьку мову, бо Васильковi буде трудно його по-українському прочитати.

А Єреміїв мені теж казав, що відчитів у міністерстві, певно, ніхто не читає. Ну, і нащо ж його писати?!

Єреміїв студіював рахунки Мазуренка, в яких він виправдувався в своїх 2000 долярах, і знайшов, що Мазуренко перебрав, — себто не виправдався, — 10.000 лір-

Одержали сьогодні листа від Зінаїди Василівни Мирної. Які вона гарні листи пише! Симпатичні й милі...

За обідом Ніна питає Єремієва:

— Чи ви знаєте жінку Мартоса?

— Знаю... страшна мегера!

Але, потім, помітивши, що його відповідь зробила на нас неприємне враження, запитав у свою чергу:

— А хиба що?

— Та пані Мирна пише нам, що їздила з нею на море... А я й не знала, що Мартос жонатий.

— Так, так... мегера... Увесь Кам'янець у руках тримала.

Взагалі, Єреміїв щодо осудів про людей не дуже стриманий. Ніковський у нього — дурень. Де б пак, оточив себе шкільниками, взяв у радники Гармоніуса, і нікого з людей, дійсно вартих, не слухається...

Проте, про самого Мартоса Єреміїв висловлюється так:

— Нічого був би чоловік, коли б йому манію великости збити... Посадити б його на рік у бухгальтери та поганяти всякими відчитами, — золото був би, а не чоловік... А тепер — і не приступай!

Між іншим і в «Волі» з 28 серпня видруковано, що «редакція одержала від Вітика лист, в якому він, щоб не ширилось баламутство, заявляє, що він не є автором замітки про бувшого міністра фінансів Мартоса, що ця нотатка появилася під час його неприсутности у Відні, що він не годиться на такі особисті напади в формі лайок, тим більше, що т. Мартос — звісний довголітній діяч, і йому ніхто не може закинути особистої безхарактерности і жадоби зиску».

Вітикова «Боротьба» знову воскресла.

Єреміїв мені признався, що він співпрацює в «Волі», де пише фейлетони, під літерою «С». Це дуже дотепні і талановиті фейлетони. Особливо сподобався мені останній фейлетон у «Волі» з 28 серпня «Про старого Шейка і молодого купця. Старий Шейх — це М. Грушевський. Фігурують у ньому також Миколаус бен Ковалеві — Микола Ковалевський, Іскандер бен Жуковер — Жуковський, Миколаус бен Шраґер — Микола Шраг і Миколаус без Чечелер — Микола Чечіль. Приводом до фейлетону послужило виключення Миколи Ковалевського з партії есерів за нечисті справи з грошима та за службу ...Петлюрі. Фейлетон дуже дотепний, і, коли б не був такий довгий, я б його охоче сюди переписав... В ньому дуже тонко підмічені деякі характерні риси проф. М. Грушевського, і відмічено попередні гріхи теперішніх лідерів есерівської партії...

Мені здається, що у Єремієва дійсно небуденний талант фейлетоніста-сатирика.

Склали ми сьогодні з Т. Галіпом перший бюлетень для пресового бюра міністерства закордонних справ Італії. Виявляється, що Галіп добре знає французьку мову, це тільки у нього вимова цілком неможлива . . .

7 вересня 1920.

Сьогодні з нашим «Головою» трапився джером-джеромський випадок. Ще вчора, після вечері і Чехівський і Єреміїв скаржилися, що перець надто сердитий попався, а вночі як припекло п. Михайла, то він, схопившись із ліжка, перше побіг в одне містечко, куди й «царі пішки ходять», а потім, повернувшись до кімнати, замість лягати знову до ліжка, все бігає та й бігає по кімнаті. Зрештою Парасковія Киріяківна стурбувалася:

— Що тобі, Михайле?

— Та перець клятий! Поки ще в роті пекло, можна було витримати, хоч похукаєш, все легше стане, чи то рукою вітер поганяєш . . . А тепер . . . як воно там пече, де у звірин хвіст росте . . . ой, не видержу . . .

Так у бідолахи ніч пропала. Сьогодні зовсім не виспаний, і мені з Чехівським все про перець згадує.

Питав я його, чи був у Товіні. Каже, був. Приймав його Товіні дуже добре, тільки . . . перепелиця в нього — голова всіх українських кооператорів, Петлюра — так собі щось, а Бандрівський — представник українського уряду — і веде тепер з Паляц-готелю якусь акцію.

Оце так новини!

Єреміїв хоче з цього приводу вислати негайно до уряду рапорт . . . Та що з того рапорту! Поки уряд платив, був Бандрівський секретарем Місії Севрюка від У.Н.Р., а як перестав платити, став він представником уряду . . . якого? Певно, такого, що йому платить, або обіцяє заплатити . . . А може, й просто спекулює на своєму попередньому становищі для якихось комерційних цілей.

Ми говорили з цього приводу, що треба було б подати до італійського міністерства закордонних справ заяву, щоб видавано візи тільки на рекомендацію Місії. Такий проєкт подав Єреміїв, а Чехівський підтримав і казав, що це легко осягнути, бо той старий Марроне, що ставить візи, з Чехівським у дуже добрих відносинах і йому цілком вірить, бо Чехівський стоїть із ним у зв'язку з початку діяльности Місії, і досі ніякого прикрого випадку з візами у нього не трапилося . . .

Ніна тепер усі дні працює. То переписувала мої доповіді, то різні листи, а тепер прийшов лист із міністерства, щоб усі накази по Місії переписати й вислати. Вона цим трохи незадоволена, бо, хоч Єреміїв і обіцяв 200 лір на місяць, та при такій праці, це зовсім мало. Зрештою це знає й сам Єреміїв і казав, прохаючи вибачити, що, мовляв,

у Місії грошей немає (це ж ми й самі знаємо), а що Ніна хай вже нам допомагає «не в службу, а в дружбу», як добра знайома. І краще все ж таки 200 лір, як нічого. Крім того, і я з свого боку висловився, що фактично, мені, як і Андрієві Чехівському, іде 1000 лір, а 500 лір іде на неї, що я жонатий, та ще як додається двісті, то й маємо 700 — ніби її повна платня, за яку можна й цілий день працювати.

Цей мій арґумент цілковито Ніну заспокоїв і вона повеселішала, а то їй вже здавалося, що її всі починають занадто визискувати . . .

Сьогодні о 17-ій годині я піду до міністерства закордонних справ, до голови пресового відділу, віднесу наш перший бюлетень, для нього складений, ознайомлюся з ним і перебалакаю. Так вирішили Єреміїв і Галіп. Я, було, подумав, що це рішення походило від Єремієва і було воно скероване проти Галіпа, який вже там був, щоб не давати йому «монополії» на це знайомство, — бодай так було за Антоновича й Мазуренка в нашій Місії, коли різні «кар'єровичі» пильно дбали, щоб нікого не допускати до «своїх обов'язків». Але Єреміїв відкинув із обуренням цей мій здогад і запевнив мене, що сам Галіп стояв за тим, щоб цього разу я пішов, і, що взагалі при ньому ця система монополізації чи навпаки виривання зв'язків не буде можлива. Хай кожний знайомиться з ким може й хоче, і що більше зробить, тим краще. А коли треба буде якийсь зв'язок використати, кожний повинен свій зв'язок, кому треба, передати.

Це вже іншим духом тягне!

Взагалі праця у нас іде тепер дуже дружньо, і Єреміїв робить, як працівник і людина великої ініцятиви й енерґії прекрасне враження. Особливо після тої «роботи», яку я бачив при Мазуренку, коли вона, як висловлювалася Зінаїда Василівна, велетенськими кроками . . . на місці стояла . . .

Треба буде написати Мирним, щоб вони не залишилися при своїх помилкових гадках про Єремієва. У нього справді, завдяки його гострому язикові, і дотепності, що так виразно позначається на його фейлетонах, дуже багато ворогів, які йому його дотепів не прощають . . . і мстяться за них.

Того ж дня, увечорі.

Тількищо повернувся я від Амадео Джаніні, голови пресового відділу міністерства закордонних справ. Це — молода ще людина, літ 30—35, чорнявий, низенький, з глибокими довгими очима, довгим волоссям і високим чолом. У Римі недавно, а то все жив у Парижі. Прийняв мене дуже добре. Казав, що італійці взагалі симпатизують «російським аложенам», але «аложени», на жаль, занадто мало працюють, а загал публіки про їхні справи занадто мало знає . . . На італійській мові майже нічого не друкується . . . Виявилося, що він нічого не знав про наш «Ля воче дель Україна», — я обіцяв прислати йому завтра комплет. Він показував мені деякі книжки, що випускали росіяни, — бібліотека в нього добра, видно, що він таки справами

дійсно цікавиться і чимало читає... Загалом зробив на мене дуже гарне враження високо-інтеліґентної людини. Здається і я йому підійшов, — принаймні дуже ласкаво провожав мене до дверей передпокою і дуже мило посміхався... Тижнів через два треба буде знову до нього зайти...

М. Єреміїв студіює дуже пильно всі справи Місії. Сьогодні покликав мене... — бачите, пане Євгене, Ви, здається, ще досі не переконані, що я мав усі підстави боротися проти Антоновича, який сам почав робити всі можливі заходи, щоб усунути мене з Місії. Це ж почалося ще до вашого сюди приїзду. Ось дивіться — телеграма до міністра Темницького з 22 вересня минулого року... «Прошу призначити до нашої Місії Мирного, або адвоката Храпка. Антонович». І його ж телеграма з того самого дня до Храпка... «Ми просимо міністра Темницького, на випадок відмови Мирного, призначити вас секретарем нашої Місії». А я ж тоді ще був у Римі і вважався секретарем Місії! А ось лист Храпка з 1 жовтня:

«Високоповажаний Дмитре Володимировичу!

Одержав вашого ласкавого листа і щиро вам дякую за пропозицію. Міністер Темницький звільнений урядом, викликається на Україну, куди в цих днях і їде. Очевидно, тепер офіціяльне призначення зафіксувати потрібно в Кам'янці. Між іншим я гадаю їхати в ближчому часі, командирований віденським посольством, якого я зараз юрисконсультором.

Як би я мав від вас до міністра відношення про ваше бажання мати мене секретарем, то це було б достаточно. Моя дружина і я сердечно вітаємо Панну Наталію. Ще раз дуже дякую.

З щирою повагою І. Храпко»

— Як бачите, — сказав Михайло Михайлович, прочитавши мені листа, коли б Темницького не було несподівано звільнено з його посту міністра закордонних справ, то ви, мабуть, уже не знайшли б були мене в Римі, коли приїхали... І все це робиться поза спиною!

— А як же діло з секретарством Храпка закінчилося?

— Ніяк. З вашим приїздом я почав енерґійніше боронитись, бо то було моє право і мій обов'язок, і, як знаете, сам поїхав до уряду. Певно, дуже шкода, що стільки сил і енерґії пішло на цю боротьбу, але в тому — не моя вина...

8 вересня 1920.

Барон М. Василько, мій теперішній шеф, як Голова Місії в Італії, будучи ще першим послом у Берліні, відограв дуже велику ролю в тому зближенні уряду УНР з Польщею, що вилилося в зреченні від Східньої Галичини та в Варшавський договір. В архіві нашої Місії збереглося декілька важливих листів Василька, які він висилав різним нашим політичним діячам і, в відписах, до інших наших послів, в тому числі й до Антоновича, як голови нашої Місії:

«Пересилка копій, — інформував він спеціяльно в листі з 6 грудня 1919, — має на цілі інформування Панів Послів про все те, про що я довідуюся, — мої особисті погляди висказані лише в тих копіях, які мною підписані.»

З огляду на вагу особи Василька і цінність цих листів, я вирішив лиш повибирати з них головніше для нашої будучої історії, а особливо для вияснення генези українсько-польського зближення.

В цьому відношенні цікавий вже лист Василька до Вол. Сінгалевича, представника Захід. УНР у Відні, який, зібравши низку фактів про знущання поляків над українцями в Галичині, прислав їх Василькові з проханням перекласти матеріяли якнайскорше на англійську та французьку мови і вжити для преси. Василько відповів:

«5 листопада 1919 р.

Дорогий Пане Товаришу!

П. Ґроттер передав мені рукописи відносно знущань в Галичині з письмом, яке, мабуть, написали Ви до мене, але без жадного підпису!

Я держуся точно поданої мені нашим урядом лінії політичної, яка не дозволяє мені вести публіцистичну кампанію проти поляків у Швайцарії. — Це ж неможливо: шукати порозуміння й рівночасно вести публіцистичну боротьбу!

Рукописи задержу на евентуальний випадок, коли б ведені тепер переговори в Варшаві розбилися, і ми мусіли б мати (я казав би: на жаль) вільну руку до ділання.

Переведення цих рукописів на французьку й англійську мови вимагає великих коштів; це тепер не виплатиться, коли б моя Місія їх переховувала тільки задля вище згаданої евентуальности. Вкінці не так легко зробити тут у Швайцарії добрий переклад для Франції й Англії, це буде краще в Парижі, згл. у Лондоні. Рівночасно пишу в цій справі до п. гр. Тишкевича.

Відносно всіх інших питань, переданих мені п. Ґроттером, дам йому усно відповідь після мого знання й совісти.

З щирими поздоровлення.»

На другий день, себто 6 листопада, Василько писав до відомого галицького діяча д-ра Костя Левицького, радника Української Національної Ради:

«Хочу Вас коротко поінформувати про погляди, які я маю на нашу будуччину.

Не хочу, щоб ця війна, яка потягнула за собою такі великі жертви і між українцями, закінчилася без признання суверенної України. Як відомо, то жадна держава в початках своєї самостійности не розпоряджала своєю всією територією; то ж чому мають власне українці, які з бідою існували в давній Австрії, і самі стоять в своїй національній організації нижче персів, які в війні не належали також до побідників, — ставити жадання, збудувати зараз державу, яка обіймала б усі її етнографічні території?!

Через те доходжу до оточки погляду, що українці примушені все те віддати, що зараз перепиняє дорогу іти рука в руку з румунами

й поляками, які мають ті самі стремління, що і українці, перешкодити в утворенні давньої Росії. Чим скорше рішиться на це Україна, тим скорше буде дана їй можливість постаратися для своїх громадян, які останутья під румунським згл. під польським пануванням, про запевнення їм національної свободи. А, що Румунія і Польща цеї приобіцянки додержать, дає запоруку самостійна українська держава, що все ще буде більша, чим Румунія й Польща разом. Впрочім, буде вона мати міродайний голос в союзі народів задля своєї економічної вартости.

Відносно русофільської орієнтації: злучення всієї України, себто і Східньої Галичини, в нову могучу Росію доведе до того, до чого довела нас уже раз судьба по договорі Переяславськім.

Дорогий, Високоповажаний Пане Товаришу! Відкиньте від себе всі льокально-патріотичні й сентиментальні почування з гадкою, що немає побіди без особистих жертв, а тоді дійдете до таких поглядів, що й я.

З щирою приязню Вам відданий...»

14 листопада Василько писав до Голови нашої Місії в Румунії, п. Мацієвича:

«Поважаний Пане Міністре!

Сердечно Вам дякую за Ваше письмо від 23. X. Тішить мене вістка про Ваші добрі відносини до румунського уряду.

В моїх листах з 5 і 22 вересня поручив я Вам нав'язати зносини з пп. д-ром Комненом і Ґеорґом Поплом, які-то працювали тут для румунської преси і тепер живуть в Румунії. Вони можуть Вам багато допомогти, бо я знаю, що вони великі приклонники Українсько-румунського союза.

Я роблю, що можу, щоб піддержати наші зносини з Румунією. Жию з новим румунським послом Деруссі в найкращих приватних зносинах. Передучора давав я вечерю на честь від'їжджаючого бувшого румунського тут посла Пакліяно, в якій взяли участь і новий посол і радник посольства Марґарітеску зі своїми панями. Панове з румунського посольства помагають мені багато до нав'язання зносин з іншими дипломатами.

Бачу старання тут польського посольства, щоб увійти в зносини зі мною, дотепер я їх виминав, щоб тим не дати причин галицьким українцям до рекримінації, а вони з причин мойого консервативного притримування програми нашого уряду — «порозуміння з поляками» — і так із великим недовір'ям поглядають на мою працю. Польський військовий аташе в Берліні, майор Ґурка зістав перенесений до Букарешту і, як я напевно знаю, то лише тому, щоб вести дальше порозуміння з Україною. Під час свого тут урядування займав супроти українських справ дуже симпатичне становища. Та й його, як і інших панів із польського посольства мало знаю, але через треті, довір'я гідні особи зістав я, як вище, про нього поінформований. На всякий случай, було б добре, щоб Ви, Пане Міністре, не оминали тепор стрічі з ним.

Одинокою причиною, яка вздержує Румунію дати нам безмежну поміч, є обережність через її спільні інтереси з Польщею, боячись ослабити зносини з нею. Пан Деруссі вже кілька разів радив мені

вжити все можливе, щоб також між нами і Польщею прийшло до «антант кордіяль». Мені здається, що приділення до служби в Букарешті п. майора Ґурки має на цілі вжити румунських впливів в справі нашого спору з поляками.

З повищих моїх слів побачать, Пане Міністре, що я все ще держуся мети, якої і Ви держитесь, — і про яку я писав у докладі від 2, 8. ц. р. до пана Президента Петлюри. Я все ще переконаний, що ми самі не є в можності робити цю дипломатичну роботу, яка потрібна для поборення упередження всього світу до нас, завдяки добрим дипломатам давньої Росії. Тому мусять нашу справу заступати адвокати, які в світі добре заакредитовані. В першій мірі входять під увагу румунські дипломати, далі чехи і поляки.

Страх, який мас Румунія і Польща перед відновленням великана Росії, і економічні інтереси Чехії в утворенню української держави, піддержують симпатії тих трьох держав до української ідеї, але цілком природно жадають відповідної заплати. Це вже собі застерегла «Руска Країна» Чехословаччина. Бесарабія і Буковина є гонораром Румунії (гадаю, що головну частину української Буковини вдасться ще врятувати). Лишається ще Польща, яка добре знає, як то для нас потрібно, щоб польські дипломати заступилися за нашу справу перед Антантою, а також вона добре знає, що спеціяльно Румунія не буде з нами задалеко вдаватися без порозуміння з Польщею, і з тої причини буде певно жадати найбільшої заплати. Хоч, здається, будуть дорогі ці адвокати, я обстаю за уділенням тих гонорарів, бо не бачу іншої можливости осягнути нашу мету: суверенність і самостійність України.

Повищими словами сказав я Вам, Пане Міністре, також, як думаю про теперішні дані і завдання нашої дипломатії, і з того можете собі уявити, чому я не йду за Вашою доброю гадкою в справі поширення в будуччині великої світової політики. Ми можемо тільки тоді осягнути відродження нашого державного життя по такім довголітнім сні, коли ці держави, що мають довір'я Антанти та є ворогами большевиків і Німеччини, як Чехословаччина, Румунія і Польща приймуть нас між себе, в свої круги діяння. Мусимо покищо здержатися від самостійної орієнтації відносно котроїсь із держав Антанти, аж будемо визнані, як суверенна держава, тоді зможемо думати про закордонну політику в загальних зачерках. Через те, не маю наміру сказати, що непотрібно є на дальше впливати на опінію загалу і політичні круги в нашім дусі головно в Франції, Англії і в Америці. Ця робота буде підпирати працю наших адвокатів. Найважніше, що Румунія заступається і заступиться за нас, але тільки тоді, коли не будуть поляки держати румунів за руки.

Не можу закінчити писання, не висказавши Вам поглядів з приводу слів у Вашому листі з 23. X. — «соціялізм стався неможливим». Чи і як за глибоку підставу має соціялізм у нас на Україні, як підстава державної програми, не можу цього сказати, не знаючи відносин. Але на підставі спостережень, роблених тут, у Швайцарії, я переконаний, що тільки большевизм, згл. терор збанкрутував, та що в короткому часі будуть мати всі держави всього світу соціялістичні уряди! Поодиноко може прийти тут чи там до реакціонерської епізоди, але слідуючі літа належать до соціялізму! В противності до Вас уважаю об'явлення війни Денікіну за конечне, поминувши те, що він

сам її нам накинув, — ми мусіли показати «ад окулюм» світові, що ми також і з оружієм в руках протестуємо проти Всеросії і реакції. Через об'явлення війни має През. Петлюра великі симпатії серед тих, які не терплять обох цілей, себто більшість загалу в усьому світі признає рацію През. Петлюрі! Будучи вправним політиком гадаю, що забезпечення спокою в усьому світі не буде тільки «ін камера карітатіс», а ,що вкінці буде тільки розсуджувати сам загал. Прошу Вас, Пане Міністре, взяти під увагу ці мої слова.

З правдивим поважанням Вам відданий...»

24 листопада 1919 р. Василько знову писав до Мацієвича:

«На Ваше письмо від 14 ц. м., яке я получив зараз по відісланню Вам мого листа, я примушений сказати Вам, Пане Міністре, слідуюче в справі мого перенесення до Берліна, яке-то Ви запропонували:

На мою гадку, назначення мене послом у Берліні може мати дуже злі наслідки на наші старання з'єднати собі довір'я Антанти для закордонної політики України, і не принесе тим жадного пожитку в відношенні України до Німеччини.

Субвенціонований за час війни німецькою головною квартирою і закордонним урядом у Берліні «Союз Визволення України» хотів бути вождем на всю Україну; я тоді поборював його пруську орієнтацію і тому заденунціював він мене, як і багато його приклонників галичан, яких більшість мав він, завдяки високим гонорарам за їх глупі й безкорисні брошури — так в закордоннім уряді, як і в німецьких високих військових старшин у Берліні, що я — ворог Германії.

Коли німецька головна квартира скинула силою нашу Раду і встановила гетьманом Скоропадського, надрукував я, як одинокий український політик Австрії, вступну статтю в моїй черновецькій часописі «Буковина» проти глупого німецького насильства. Я підніс також енерґічно цю справу в австрійській делеґації, якої членом я був.

Позаяк ще не вимерла ґенерація тих німецьких дипломатів і військових старшин, які мали ухо для «Союза», а противно займають всі впливові становища в Берліні — це потвердив мені рівнож німецький тут посол п. Міллер — ввійшов би я в Берліні в круги цивільної і військової бюрократії таким чином між давніх ворогів. При чім не треба забувати, що власне ці панове є репрезентантами російської орієнтації в Берліні.

Вправді, мав я за час війни дуже добрих приятелів в парляментарних кругах Німеччини, — Сідекум (звісний проводир соціялістів) і Ерцберґер; перший тепер пруським міністром, а другий — державним міністром фінансів. Вони певно, не старались би лише удержувати зі мною добрі особисті зносини, але й допомагали б мені. Але супроти такого бюрократизму, як у Німеччині, безрадні й міністри. Зараз уся берлінська преса і увесь загал — русофільський, бо нема ніякої родини, яка б не мала жовніра, який повернувся з України, а які, оповідаючи про вигнання нами німецьких військ, піддержують ненависть до нас.

З повищого можете собі, Високоповажаний Пане Міністре, уявити, як малі вигляди на поправлення наших відносин в Німеччині через моє туди перенесення.

Моя участь в Берестю і мої приязні відносини до гр. Черніна, — що відомо було дипломатам закордоном, — зробили мені ворогів у

Антанти. За час моєї 6-місячної праці, я, як посол Зах. обл. УНР у Відні переконав англійців, американців, італійців і теперішнього чеського прем'єра Тузара, який зробився моїм приятелем, що я вів все лише українську політику, а мої симпатії, чи антипатії до чужинців керував після того, як вони ставилися до моєї нації. Як у квітні розійшлася вістка про назначення мене Директорією послом у Швайцарії, зачала проти мене рити кампанія денунціянтів, як: Крамарж у Парижі, — якого ворогом був я протягом 20 літ в австрійськім парляменті задля його ново-панслявійських плянів, — дальше пп. Галіп і Лукасевич у Берліні та деякі панове українці в Парижі й Празі. Від 5-ти місяців старався я збити ці клевети і зі спокоєм можу сказати, що поволі позискую ґрунт. Люди забувають, себто, я був ґерманофіл, хоч п. А. Галіп веде дальше кампанію проти мене.

Принаймні оцінюють мене всі круги дипломатичні, як одного з визначних дипломатів України.

Моє назначення до Берліна викличе в Антанти щонайменше підозріння, що Україна покладає знову велику вагу на свої відношення до Німеччини, коли вона туди посилає одного з своїх більших дипломатів. Вона собі тоді пригадає, — не лише за поміччю п. А. Галіпа, але й інших українських дипломатів, які мають зносини в антантських кругах, — що Василько все був германофіл! З того, що Петлюра посилає германофіла Василька до Берліна, будуть напевно висновувати, що *він хоче завести нову орієнтацію в закордонній політиці.*

З повищого предложення увидите, Пане Міністре, що моя вище наведена гадка уґрунтована, бо я можу дуже мало, або цілком нічого не допомогти до осягнення нашої цілі в Берліні. По-перше, зі взгляду на наступства, які б це викликало у Антанти, тільки справі пошкодять.

Ваша пропозиція, щоб, на случай, коли Марголін піде до Лондону, був зв'язок між Англією й Німеччиною, а тим самим мусить бути український посол у Берліні, є певно потягаюча, але — як то я вже писав в листі від 14 ц. м. — ще не настали для нас часи ведення такої широкої політики. Як довго наша Держава не визнана, мусимо бути дуже обережні, щоб цим не викликати недовір'я серед котрої з поодиноких груп Антанти, що ми беремо участь в якімсь надзвичайнім політичнім кроці котроїсь із тих поодиноких груп.

Мої особисті відносини до тутешнього румунського посла п. Деруссі спонукали мене поговорити з ним в цій справі, на що він мені відповів: — «Коли б я не мав особисто довір'я до Ваших слів, мусів би уважати Ваше перенесення також, як зміну закордонної політики Петлюри на німецьку орієнтацію. Наш румунський загал прийме певно як доказ цеї орієнтації, що дужо пошкодить відношенням Румунії до України.»

Через ненависть німців з поляками дістануся в Берліні між два огні!

Розуміється, що і в Празі потягне це за собою ті самі консеквенції, як і в Румунії, бо там переціднюють мої політичні впливи, так представив мене фальшиво Крамарж, як германофіла!

Відношу враження, що, ані Ви, Пане Міністре, ані наш Уряд не оцінюєте належно моєї тихої та дуже скрутної праці в Швайцарії.

Поминувши те, що вся швайцарська преса, не лише німецька, але і французька (між ними «Журналь де Женев», який зачисляється до перших часописів в Европі), відноситься до нас прихильно, що можу приписати моєму дуже спосібному референтові преси п. д-р Донцову і собі. Через Швайцарську Аґенцію Телеграфічну зістає інформований «Гавас» і «Ройтер». Зносини з Телеграфічною тутешньою Аґенцією мусять бути дуже тактовно ведені, бо швайцарська Телеграфічна Аґентура не кожному на послуги.

Мої приязні відносини до *румунського* посла допомагають Вам, Пане Міністре, у Вашій праці в Букарешті; моє тактовне поведення в спірних справах з *поляками*, — в яких не даюся збити всяким інспіраціям із Галичини, — підтримують міністра Лівицького у Варшаві; мої дуже гарні зносини з *чеським* заступником п. Барачком зміцняє становище п. Мін. Славінського, а вкінці спосіб мого відношення до *німецького* Мін. п. Міллера і *австро-німецького* посла певно, що не шкодять нашим зносинам з осередніми державами.

Удержуючи найкращі особисті зносини з усіма дипломатичними заступниками, з винятком Англії й Франції, завдяки інтриґам п. Галіпа, — дала мені можливість інформувати їх хоч індиректно. Я переконаний, що на мої інформації є серйозно покладана вага. Я рівнож переконаний, що, коли п. гр. Тишкевич зістане прийнятий Пішоном і Клемансо, та, що Марголін нав'яже зносини з англійським увядом зак. справ, буду міг також із заступниками цих країн порозуміватися безпосередньо.

Тоді настане час, де держави Антанти не будуть мені робити жадних перепон на в'їзд, і я, може, буду міг посередничити від нашого Уряду в Антанті.

Не поминаючи того, що за час мого тут побуту виробив я собі таке становище, що без жадних труднощів дістаю тепер дозвіл на в'їзд, переїзд чи перебування для наших державних делеґатів у Швайцарії.

Антанта вважає Порша германофілом, а через це, що він був тепер у Берліні, ця гадка позірно справджується. Швайцарські французькі часописи займуть щонайменше дуже обережне становище.

Департамент політичних зак. справ у Швайцарії веде дуже широку розвідчу працю і, певно, поінформований про наклепи, які поширено в Берліні про працю п. посла Порша. Сумніваюсь, чи згодиться на це департамент політичний; зрештою мають його за активного соц.-демократа, а швайцарський уряд — бюрократичний.

Думаю, що я Вас, Високоповажаний Пане Міністре, досить докладно поінформував в цій справі і тільки це хотів би додати, що, на мій погляд, скривджено при назначенні мого наслідника на посаду в Берліні мого заступцю п. Миколу Левицького, який працює разом зі мною від 5-ти місяців, і він один є в можності — при співробітництві такого доброго персоналу Місії — вести працю в тім же, що і я, напрямі. При цім мають до нього довір'я в департаменті політичнім, наколи новий голова мусить цього добиватися.

Реасумуючи, кінчу це письмо з проханням, щоб Ви, Високоповажаний Пане Міністре, вжили цих виводів на случай, коли б наш Уряд, — можливо, що прийняту Вашу пропозицію відносно мого перенесення до Берліна, хотів відкликати, яку-то посаду не повинні

мені давати з добре відомих Вам причин нашої спільної цілі: визнання самостійної України через Антанту, згл. піддержки цього зі сторони Румунії, Польщі й Чехословаччини.

Відданий Вам, Пане Міністре, з правдивою пошаною . . . »

27 листопада 1919 р. Василько писав Гол. Отаманові Сем. Петлюрі:

«Пане Президенте!

З листа п. Державного секретаря Бурачинського і усно від п. посла до Лондону Марголіна, відомо мені, що наші геройські війська нездібні до бою через пануючі там слабості та брак амуніції і одежі.

Пан Лозинський писав своїй дружині з Парижа, що має прийти до дефінітивного рішення в справі Східньої Галичини: «Автономія з ісвоїм військом і рід федерації з Польщею під назначеним з Варшави Намісником; по 25 роках остаточне рішення через Союз Народів, куди прилучити цей край.»

Віденське пресове бюро доносить про нечувану зраду Тарнавського і перенесення осідку Вашого уряду до Шепетівки чи Козятина. (Сю вістку зателеграфувало воно не лише посольствам, але також і телеграфічній тутейшій аґентурі, що було нерозважним кроком, майже рівнозначним зраді Тарнавського. З великим трудом вдалося мені відвести її від проголошення цеї телеграми).

Позвольте мені, Пане Президенте, предложити Вам мій погляд на ситуацію з причини повищих подій:

1. Треба старатися наклонити Румунію і Польщу, під претекстом оборони границь їхніх держав, щоб вони зайняли нашу територію і так, як це є на Угорщині, — зазначили лінію демаркаційну, внутрі якої могли б Ви, Пане Президенте, робити приготування до весни під охороною румунських і польських військ, розпустивши тим часом наші перемучені війська на зиму домів.

2. Поляки будуть напевно від нас жадати — за прилученням до цеї акції, чи лише за згоду на неї, відносно союзної їм Румунії — щонайменше цілковитої згоди на рішення в Парижі, евент. ще і концесій відносно Східньої Галичини, які приноситимуть пожиток полякам поза ризьким рішенням. Ми примушені сповнити всякі жадання поляків в інтересі нашої великої мети.

3. У фінансовій справі можемо собі лише так допомогти, відступаючи наші суми в Державнім Банку в Берліні — Румунії, а ця вже знайде способи, щоб їх зліквідувати, через що будемо мати чужу валюту — леї.

Коли Ви, Пане Президенте, згодитеся на мої пропозиції, я все готов стати до розпорядимости відповідно Вашому припорученню і нашої Держави, чи то в Букарешті п. Міністру Мацієвичу, чи в Варшаві п. А. Лівицькому.

По приватним вісткам зістав я поінформований, що мене мають перенести до Берліна, а на мою посаду має сюди прийти Товариш Порш.

Відносно цього прикладаю Вам, Пане Президенте, до Вашого ласкавого відома копію мого листа до п. Міністра Мацієвича з поясненням положення.

Назначення послом в Лондоні Марголіна відповідає цілковито, на мій погляд, вимогам цієї посади, тільки брак йому марки соціяліста, яка потрібна нам до таких важних для нас зносин з опозицією в

Англії. Поминувши це, він мусить держатися в усіх своїх ділах у Лондоні цеї ідеї при помочі якогось твердого в своїх самостійницьких переконаннях.

З цього приводу було б добре, щоб товаришив п. Марголіну до Лондону п. д-р Борис Матюшенко, який посідає повищі прикмети і знає мови; якщо це неможливо, то пропоную п. Шрага, якщо він знає французьку мову (з Будапешту).

На мою, мало міродайну гадку, повинен одержати посаду в Берліні зараз хтось із наших спосібних дипломатичних урядовців, який є певною людиною в своїх політичних орієнтаціях, а не жаден політик. Я пропоную д-ра Залозецького, радника посольства Зах. Обл. У.Н.Р. у Відні. Наколи б наші політичні партії наставали на обсадженні цеї посади одним із активних політиків, то д-р Матюшенко є одиноким, якому не робитиме Антанта таких закидів, як би це мені на посаді в Берліні.

В виду такої тяжкої для нас хвилі дозволю собі висказати мій сумнів, чи може заступити в Римі п. Антоновича, — про якого я чув приватно від італійського посла п. маркіза Паолюччі, що він тішиться симпатіями італійського уряду не лише через знання мови, а особливо через своє незвичайно тактовне поведення, — п. Дорошенко, який був скомпромітований, як міністер зак. справ при гетьмані, якому впрочім признаю його незвичайні спосібності.

Праця голови Місії у Відні обмежилась на ліквідацію, яку веде дуже добре теперішній посол Зах. Обл. У.Н.Р. п. Сінгалевич. Удержування двох посольств у Відні, поминувши великі кошти, не мають причин існування. Знаючи тамошні відносини, пропоную на обсадження посади у Відні п. Сінгалевича.

Не беріть, Пане Президенте, цих моїх слів за переступлення моеї компетенції, — лише прошу бути переконаним, що тільки тому прикладаю Вам це до відома, бо вважаю своїм патріотичним обов'язком у такім тяжкім для нас часі, без огляду на формальності й компетенції, піддержувати радою і ділом нашого Голову.

Кінчу цей лист, жадаючи, щоб Вас Бог і судьба не покидали, — а коли здійсниться це бажання, тоді буде урятована наша ідея!

Відданий Вам, Пане Президенте, з пошаною...»

1-го грудня 1919 Василько писав знову Мін. Мацієвичеві в Букарешті:

«Високоповажаний Пане После!

Сердечно дякую Вам, за Ваш лист від 23-го листопада ц. р. ч. 688, якого передав мені п. Невмаркт.

Віденське пресове бюро, в якому, на жаль, провадиться спеціяльно галицька політика, подавало систематично, за останні два тижні, такі критичні для нас, що найчорніші відомості, так, що я дійсно почав боятися, що на нашій Україні нема вже взагалі ніякої української влади. В той час, як я боявся, що це так, певні елементи, яких, на жаль, у нас так багато, вже знайшли в тому надію на те, що нам прийдеться утворити закордоном новий український уряд!

Ваш лист мене заспокоїв і рівночасно відібрав від цих елементів надію на такі експерименти!

Як Ви це, Пане После, побачите з мого листа від 24 листопада, я ні на один мент не думаю про те, щоб залишити свою теперішню

орієнтацію, особливо позаяк я бачу, що її визнає й наш Президент Петлюра, так само, як і Ви. Якраз через те я Вас знову прошу не призначати мене на такий пост (Берлін), де я не міг би надалі працювати згідно з моєю орієнтацією для поглиблення близьких відносин із Польщею, і Румунією, а також із Чехословакією.

У Вашому листі від 23 листопада ч. 688 пропонується мені передати всі справи пану Поршові.

Долучаю до цього моє телеграфне листування з ним. І тепер буду чекати рішення уряду в тій справі. Коли цей останній потвердить постанову (Порш до Берна, а я до Берліна) то звичайно я зроблю все, щоб пан Порш був тут прийнятий і передам йому урядування.

Але я сам не можу їхати і не поїду до Берліна, бо моє сумління не дозволяє мені згодитись на перекір моєму переконанню на таке доручення уряду, яке напевно мусить пошкодити нашій справі.

Але будьте певні, Пане После, в тому, що навіть коли я відійду, я в ніякім разі не зійду з моєї коректної лінії найвищої льояльности відносно нашого Президента Петлюри, і, що моя теперішня орієнтація від того теж зовсім не зміниться: я хочу суверенної України і перед цею метою всі спеціяльні інтереси (Галичина, Буковина, Бесарабія) відступають назад.

При цьому пересилаю Вам копію листа пана Лозинського, одержаного мною з Парижу; інтриґам усіх панів Галичан у Парижі треба один раз назавше покласти кінець. На мою думку, граф Тишкевич повинен би дістати вповноваження зараз же випровадити всіх тих панів із Парижу; зараз єсть тільки один Український Уряд: це уряд, що його Президент — Петлюра; граф Тишкевич повинен був би уповноваженим заявити це Міністерству зак. справ у Парижі. І коли пани Галичани не схотіли б виїхати добровільно, він повинен був би вислати їх за поміччю цього Міністерства. Переговори про Галичину могли б вести тепер тільки граф Тишкевич у Парижі і Андрій Лівицький в Варшаві, при чому, при потребі, обидва могли б взяти собі, як радників, галичан, гідних довір'я, але галицький Уряд існувати перестав, і цьому фактові мусять відповідати розпорядження нашої Директорії.

Те, що український диктатор Петрушевич перебуває поза межами краю, а також наступ поляків на Україну, — все це, без сумніву, викличе з боку галицьких українців спробу виступити закордоном, яко самостійний західньо-український національний організм; цей західньо-український уряд буде напевно конспірувати проти нашої польської орієнтації і надалі закликати Денікіна, як освободителя Східньої Галичини, Буковини і Руської Країни; коли ми не будемо енерґійно протестувати проти цих галицьких інтриґ, то Польща, Румунія і Чехословакія легко побачать у цьому з нашого боку подвійну гру, і, відповідно тому, виведуть з того такі консеквенції, які будуть для нас тим більше небезпечні, що поляки стоять зараз з своєю армією в нашому краю.

Так само мусимо ми уникати якого-будь знаку большевицької орієнтації; те, що відомий швайцарський большевик Плятен перебуває зараз на Україні вже дуже денервує швайцарський Політичний Департамент; досі мені удавалося застерегти цей факт від опублікування в швайцарській пресі, але я боюся, що присутність Пла-

тена на Україні скоро іншими повідомленнями буде доведена до загального відома.

Зараз перебуває в Букарешті швайцарський майор Ледре з Інтернаціонального Червоного Хреста, і я маю автентичні інформації про те, що він, пробувши в справах Червоного Хреста кілька місяців на Україні, де наші офіцери, на жаль, здається, не зуміли встановити з ним необхідної згоди, готує нищівний доклад про відносини на Україні, в якому він, спеціяльно на присутність в нашому краю Платена, висловлює враження, що наш Президент Петлюра не досить сильний, щоб стримати течію большевизму, що на Україні все зростає. Було б дуже важно, Шановний Пане После, як би Вам удалося поговорити з тим чоловіком у Букарешті, і може, якнебудь заспокійливо вплинути на нього. Бо як він пришле вже сюди свій доклад до Червоного Хреста, то я нічого не могтиму зробити проти його опублікування.

Взагалі, мені здається, що в нашому Головному Штабі обходяться з чужими офіцерами не так уважно, як би це було слід.

Я маю інформації, що також румунський полковник Радолеску, що має бути українофілом, не раз скаржився, що з ним обходились в Кам'янці, як «кантіте неґліжабль». Завдяки старанням мого радника д-ра Райса, удалося заінтересувати Україною перебуваючого тут із спеціяльною місією в Швайцарії дуже компетентного англійського майора Ланґлея. Можливо, що він в короткім часі поїде до нашого президента Петлюри. Я прошу Вас, Пане После, звернути увагу нашого Уряду на те, що обходження з чужинцями, і особливо з офіцерами, береться на особливу увагу.

На щастя, не похитнувся в своїй симпатії до України Неймаркт через свою подорож туди; але, правда, ця симпатія обмежується дійсно захопленням Петлюрою і окремими нашими вищими военними старшинами, і дуже немногими цивільними урядовими особами, до яких, звичайно, належите і Ви, Високоповажаний Пане После! Він має намір опублікувати тут статтю, корисну для нас, і дати кілька відчитів, що тим більше важне для нас, що російська пропаґанда (Денікін) після евакуації нами Кам'янця починає вже орієнтувати проти нас деякі часописи.

Неймаркт привіз мені 20.000 гривень, але рівночасно рахунок на дорожні видатки, який я звичайно мушу оплатити, для чого я повинен, як виходить, доплатити ще йому 1.500—2.000 франків.

Тільки що одержав я від графа Тишкевича просьбу повідомити Матюшенка і Дідушка, що вони обидва відчисляються до розпорядження Міністерства зак. справ. З приводу того, що п. Матюшенко не міг вернутися до Франції, причини цього я вже докладав у попередніх повідомленнях, — я мав нагоду часто бачитись з ним і багато говорити, і я ціню його, як одного з наших найсерйозніших політиків; хоч він соціял-демократ, але він добре розуміє завдання потрібної тепер реальної політики, через те я вважав би дуже помилковим, як би він не знайшов більше поля діяльности в нашій зовнішній політиці. Я певний, що коли Ви, Високоповажаний Пане После, потрудитесь з ним поговорити, — що у всякім разі варто було б цього, — то Ви прийдцете до того самого висновку.

Всі Ваші листи, Високоповажаний Пане После, переконують мене ,що ми з Вами, не знаючи один одного в нашій політичній орієн-

тації, йдемо тою самою дорогою, — це підбадьорює мене, щоб щиро висловляти Вам мої погляди в усіх питаннях, навіть у тих, які переходять межі компетенції.

Відданий Вам, Високоповажаний Пане После, щиро і сердечно...»

(Продовження в наступному числі)

Дискусія

Панас Феденко

ТРІЮМФ І КАТАСТРОФА

(Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького)

«Мир душі твоїй, Богдане! Не так воно сталось», — цими сумними словами згадав Тарас Шевченко гетьмана Війська Запорізького, що, заваливши Польщу, зміцнив Московську державу.

Даремна річ — описувати перемоги війська під булавою Хмельницького, почавши баталією над Жовтою Водою на весні 1648 року. В війнах політичні результати дають не перші й дальші побіди, а перемога остання, як, приміром, бій під Полтавою 1709 року, або Ватерлоо 1815 р. У нашій «здичавілій Клю» (беру слова Панька Куліша), що втратила будь-яку пропорцію, деякі нерозсудні патріоти прославляють як велике досягнення бій козаків гетьмана Виговського під Конотопом 1659 року з московським військом і описують, як полковник Іван Богун укрив поле ворожим трупом ... Але ці патріоти забувають, що незабаром прийшла катастрофа політичних плянів Виговського, і сам гетьман мусів покинути владу. Під цим кутом — реалістичного погляду — спробую нарисувати розвиток подій в Україні від 1648 року.

Того року скінчилася в Европі 30-літня війна. Матеріяли з Ватиканських архівів, видані в Римі старанням Отців Василіян після другої світової війни, і теж свідоцтва інших сучасників Хмельниччини показують Україну того часу в буйному розвитку її господарських і демографічних сил. Багата країна над Дніпром була свіжо колонізована і там поспільство жило «обфито», як свідчить літописець, званий «Самовидцем». Біологічна енерґія людности була така велика, що озброєні ватаги, звані козаками, товклися в країнах Центральної Европи в час 30-літньої війни, заступивши цими походами наїзди на Крим і Туреччину, бо походи «за море» забороняв уряд Речі Посполитої. Пригадаймо, що й на Білій Горі коло Праги билися козаки під командою отамана Русиновського 1620 року на боці Католицької Ліґи проти протестантів.

Козацькі ватаги порядкували в країнах, охоплених 30-літньою війною, не гірше татарської орди, і це їх гостювання залишилося довго в пам'яті населення. Коли в час Російсько-Турецької Війни 1877—1878 р. провідник німецьких соціял-демократів Вільгельм Лібкнехт пе-

рестерігав перед Російською експансією в книжці «Чи має Европа покозачитись?», („Muß Europa kosakisch werden?“), — то, мабуть, виринуло в його пам'яті не короткотривале перебування Донських козаків в Европі за Наполеонських Війн (великої шкоди донці не наробили), а згадка про українських козаків, що в 17 віці ґрасували на просторах від Балтика аж до Чорного Моря. Запорозькі «чайки» плавали тоді й на хвилях Балтійського моря... Походи на море мали в мові козаків наших специфічну назву: «Добувати жупанів»... Очевидно, і учасники сухопутних походів не цуралися «добування жупанів».

Читаючи історичні джерела з доби перед «козацькою війною» („Bellum Cosacicum“) 1648 року, доводиться констатувати страшенну втрату людського життя в цих походах в чужі країни, без будь-якої користи для України. Тимто, коли кривда, якої завдала Хмельницькому маґнатська адміністрація, штовхнула Чигиринського сотника реєстрових козаків на шлях повстання, то він міг знайти на початку тільки кілька сот «десперадос» на Запоріжжі, що готові були рушити збройно на «Волость» проти маґнатського режиму.

6 000 реєстрових козаків були зовсім не такі 1648 року, як було козацьке військо, що 1635 року зруйнувало польську твердиню Койдак над Дніпром і три роки ставило чоло кварцяному війську та війську маґнатів польської великодержави. «Ординація» 1638 року, продиктована реєстровим козакам, не тільки поставила на чолі козацьких полків командирів польських, але до кожного полку включила вояків-поляків, щоб загальмувати всякий рух протесту між реєстровцями. Ідучи на бунт проти маґнатського режиму на Україні, Хмельницький не мав надії на перемогу власними українськими силами, хоч знав велике невдоволення режимом в народній масі. Але в той час Хмельницький думав про інтереси козацького стану, в якому пробув більше половини свого життя, не бувши ніколи в повстанні проти Речі Посполитої, як сам заявляв у листах до польського короля Володислава IV в 1648 році. В тій ситуації безнадійности, Хмельницький, «гнаний і голодний» в Рідному Краю, вирішив шукати допомоги у «царя Кримського». Плян союзу з Ордою не був новиною в Війську Запорізькому: знаменитий громитель Кримської Орди гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний був недалеко від союзу з татарами проти Речі Посполитої. Про це в праці Івана Каманіна: «Очерк гетманства П. Сагайдачнаго», Чтенія историческаго Общества им. Нестора Лѣтописца, Київ, 1901 р. Безперечно: без союзу з Ордою, повстання Хмельницького не мало шансів на успіх, бо на початку бунту сили «ребеллізантів» супроти сил польських були замалі.

Союз з Ордою був дуже небезпечний рухові Хмельницького з двох причин: татарське військо було відвічним ворогом українського народу, бо з України татари брали «ясир», яким торгували як худобою на східних ринках; з другого боку, союз козаків з Ордою міг викликати ворожу реакцію в Москві: адже московський уряд мав «віч-

ний мир» з Польщею і був зобов'язаний помагати полякам проти кримської аґресії. На цю поміч з Москви надіявся православний маґнат Адам Кисіль, повідомляючи московських воєвод, що «холоп» Хмельницький став союзником Криму. («Акты Южной и Западной Россіи», т. III). На щастя для бунту Хмельницького, Москва залишилася пасивною в той час, мабуть в надії, що заколот у Польщі ослабить Річ Посполиту.

Воєнне щастя послужило Хмельницькому в 1648 році: на Жовтій Воді і під Корсуном; паніку в польському війську коло Пиляви над річкою Іквою в вересні 1648 р. викликала чутка про прихід Орди на поміч козакам Хмельницького. Ці події та облога Замостя й Львова викликали у Хмельницького великі надії й пляни, хоч на початку руху на Волость весною та в літі 1648 р. вимоги гетьмана до польського уряду були дуже скромні: збільшення числа реєстрових козаків до 12 тисяч, самоуправа реєстрового війська, покарання винних за кривди, учинені козакам, і подібне. Не було й думки у Хмельницького в той час про «сепаратизм». Його ідея була — реформа устрою Речі Посполитої в дусі зміцнення влади короля і обмеження самоволі маґнатів-«королевят».

Однак події пішли іншим шляхом і Хмельницький та його штаб, що складався із «старинних козаків», ледве поспішав за бажаннями й вимогами народних мас, які пристали до «війни Хмельницького». Також противна сторона бачила нерішучість, поміркованість Хмельницького після великих воєнних успіхів: згадували сучасники, виховані в латинських школах, слова римлян про Ганнібала, що він умів перемагати, та не вмів використати своїх перемог („Vincere scis, Hannibal, victoria uti nescis").

Уважний спостережник бунту Хмельницького, сенатор Адам Кисіль, уже в першому році повстання передбачав, що цей рух дійде до створення окремої держави: „Nunc novus ab eo formatur Ducatus". («Памятники Кіевской Комиссіи для разбора древних актов», том 2, 1898). Сепаратистичні настрої в «черні», що пристала до козацького руху, помітили польські сучасники «хлопської війни» (Bellum Servile). Політична думка Хмельницького і його найближчих співробітників до ідеї державности і об'єднання в ній усіх українських земель в той час ще не доросла. Зовсім ясно зрозумів гетьман ситуацію, яка настала після перемог над польськими збройними силами, аж після свого повороту на Наддніпрянщину в кінці 1648 року.

Про це — пізніше, а тепер дещо про соціяльні сили, що діяли в той час в Україні. Найчисленнішу групу творили селяни-хлібороби, так звана «чернь». Приставши до повстання під командою своїх місцевих отаманів, озброєне селянство примусило Хмельницького, з його бувшими реєстровцями на польській службі, почати дальший похід на Захід. Не можемо легковажити боєвої здатности селянських імпровізованих ватаг: адже людність Наддніпрянщини віддавна володіла зброєю, «козакувала»: «Що хлоп, то козак». Цей факт стверджує в

своїх листах Адам Кисіль. У селян-хліборобів Наддніпрянщини й Поділля, країн свіжо заселених, було особливе завзяття й охота до війни з «ляхами», бо вони хотіли позбутися загрози попасти в «послушенство» до панів-землевласників, на землі яких вони сиділи на правах «слободи»: були вільні від обов'язку виконувати різні повинності шляхті, яка тільки й мала право володіти землею. Саме перед 1648 роком в многих «слободах» (селах) минали роки умовленої вільности хліборобів. Щоб не шукати собі іншого пана, який міг ґарантувати їм дальші роки «слободи» на його землі, українські хлібороби охоче взялися до зброї, щоб назавжди збутися «підданства» чи загрози панщини. Цей рух поширився майже на всю територію українського розселення: «Бо там козацтво звалося, аж поза Дністром коло Галича, — и замков доставали, межи иними и Пневского замку за Надворною доставали», — писав так званий Самовидець, («Літопис Самовидця», Київ, 1971 р., ст. 57). Автор зазначає, що до участи в повстанні приставали також і міщани: «И присягліе бурмистрове, й райци свої уряди покидали, и бороди голили, и до того войска ишли». Можна сказати, що величезна більшість людности тодішньої України хотіла бути козацьким озброєним народом. Невелика група православної шляхти (були теж деякі католики між ними), що прилучилася до Війська Запорізького, потонула в морі «Козацької Нації» (Natio Cosacorum): так називав українців сучасник Хмельниччини чеський еміґрант Ян Амос Коменський.

Дослідниця соціяльної історії України другої половини 17 століття, О. С. Компан, оптимістично оцінює вагу населення міст України того часу аж до 46%. Коли б це було так, то повстання Хмельницького могло б стати «буржуазною революцією». Однак сама авторка книги — «Міста України в другій половині XVII ст.», (Київ, 1963), визнає, що ті «міста» мало чим відрізнялися своєю господарською структурою від побуту села. Позатим, коли б міщанство в Україні творило значну частину в суспільстві й господарстві України, то його вплив на політичні відносини був би загальмований через різноманітний національний склад міського населення і неоднакове суспільно-юридичне положення кожної національної групи: польська адміністрація ставила українську православну частину міської людности в положення «паріїв». Більші права мали греки, вірмени й жиди. В тих обставинах міщанство не могло виступати одностайно, з своїми домаганнями, як окрема суспільна група.

Натомість шляхта, що прилучилася до Війська Запорізького, хоч і не була численна, однак вибилася на високі місця в адміністрації і виступила з своєю програмою устрою в державі. Ця шляхта привабила своєю програмою до себе також негербованих людей на верхах козацької адміністрації, так званих «значних». Ці люди, мавши досвід і освіту, здобули вплив на політику в державі гетьмана Хмельницького.

Якими ідеями жив Хмельницький після перемог над польським військом 1648 року та після тріюмфальної зустрічі, якою його привітав Київ і вся Україна? На щастя маємо запис його промов пером поляка Войцеха Мясковського, члена королівського посольства, що вело переговори з Хмельницьким в Переяславі в лютому 1649 року. Запис Мясковського передає слова Хмельницького почасти українською мовою, як він чув від гетьмана.

У заявах Хмельницького вже не було й сліду від попередньої вірности до Речі Посполитої. Не було в словах Хмельницького обітниці відновити попереднє послушенство селян-хліборобів людям шляхетського стану. Гетьман казав послам короля Яна Казимира, що «або йому з усім Військом Запорізьким пропасти, або Землі Лядській, всім сенаторам, дукам, католикам і шляхті загинути».

Дальші погрози з уст гетьмана на адресу Речі Посполитої викликають у мене сумніви, чи годилося такі слова говорити, бо вони були сказані напідпитку: «В тих трьох або чотирьох тижнях виверну вас усіх ляхів догори ногами і потопчу вас так, що будете під моїми ногами, а наостанок вас цареві турецькому віддам у неволю!»

Гордовиті слова. Але в дальшій зустрічі з послами Речі Посполитої вирвалося у Хмельницького признання, що він, хоч мав багато українського війська за собою, найбільше надіявся на татарську орду, особливо ж на мурзу Перекопського Тугай-бея:

«Тугай-бей недалеко від мене, на Саврані, мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі! Готовий все учинити зараз, що я схочу: вічна наша козацька приязнь, що й світ її не розірве!» Це компліменти на адресу татар, що в час походу в Україну не дуже розбирали, хто якої віри, і брали в неволю католиків і православних, хоч був у Хмельницького з татарами договір, щоб орда не зачіпала українців. Але не таке було кримське військо, щоб додержувати договорів. Самовидець згадує, як Орда «на Волині городи значнії повиймали: Острог Великий, Заслав, Луцьк, Володимер, Кобрин, аж і Берестя Литовскоє». «І хто може зраховати так неоціненну шкоду в людях, що орди позабирали?»

При згадці про діла татарських розбійників на Україні в той час, непереконливо звучать слова Хмельницького до послів Речі Посполитої в Переяславі:

«Виб'ю з лядської неволі нарід усієї Русі ... Поможе мені в тім вся чернь — по Люблин, по Краків ... Я її не відступлю, бо то права рука наша: щоб ви, знісши хлопів, і на козаків не вдарили».

Бо ту чернь Хмельницький віддавав на поталу Орді, в надії на цю непевну союзницю, та «посилав до плуга», щоб не лякати шляхти радикальною соціяльною революцією, за яку «все, що живо», (Самовидець) взялося до зброї в 1648 р.

Неприємно вражає нас дискрепанція між нахвалками гетьмана визволити «нарід усієї Русі» та його байдужістю до протипольських повстань в західних областях України, зокрема в Галичині, коли військо

Хмельницького облягало Львів і залишило місто в польських руках. Чи то був страх, щоб союзна орда не знищила в городі князя Льва й усього того, що було дороге й миле кожному русинові?

Ця байдужість Хмельницького до західних земель України погасила в великій мірі революційний запал української людности тих областей. Там почалися криваві репресії польської адміністрації супроти людности, що взялася до зброї, щоб скинути польське феодальне ярмо. В «Жерелах», виданих у Львові перед першою світовою війною, документи дають яскраве свідоцтво надій і трагічної недолі участників визвольного руху в «Руському Восвідстві».

Пізніше Хмельницький зрозумів свою помилку — невикористання масових рухів проти Речі Посполитої та її феодального режиму. Амброжи Ґрабовський опублікував у Кракові 1843 року „Ojczyste Spominki", де надруковано лист Хмельницького — «До Ляхув з намі пшиячельство тшимайонцих», („Do Lachów z nami przyjacielstwo trzymających"). То був заклик до повстання польської шляхти, що була під утиском режиму Речі Посполитої. Дійсно, на польськім Підгалю вибухло повстання на чолі з Косткою Наперським 1651 року. Але Хмельницький, змарнувавши дорогий час від перших успіхів 1648 року, вже не міг цьому польському рухові помогти.

1649 рік приніс Хмельницькому гірке розчарування союзом з Ордою, який Самовидець іронічно назвав спілкою «вовка з бараном». З великими надіями йшов гетьман з військом назустріч королеві Янові Казимирові, щоб розправитись з Річчю Посполитою назавжди. Ці надії зміцніли особливо тому, що й хан з Ордою прийшов на поміч козацькому війську під Зборів. Зрада хана перечеркнула пляни Хмельницького: кримський цар не хотів перемоги Хмельницького над поляками, уважав за вигідне для Орди, щоб між Польщею та Україною була рівновага сил, що дозволила б ханові мати під своїм впливом одну й другу сторону й шантажувати їх. Попавши в пастку, наставлену невірним союзником, Хмельницький мусів поклонитися Янові Казимирові і обіцяти бути «вірним підданим королівської милости». На довершення лиха, довелося погодитися з вимогою хана, яку він поставив королеві й гетьманові: щоб Орда, вертаючись в Крим, могла взяти собі нагороду за воєнні труди — людність на Волині й Поділлі. Московська реляція з того часу повідомляє, що Орда взяла з собою населення 70 городів «або й більше». (Акты Южной и Западной России», том III, стор. 347).

Найгірше сталося для політичної репутації Хмельницького в час цього «виводу» української людности в вічну неволю «в землю турецьку, віру бусурменську»: гетьман послав в цю татарську експедицію на землі українській, разом з кримськими мурзами, своїх полковників Нечая та Небабу. Вони були свідками забирання християнської людности татарами, своєю присутністю мов би стверджуючи леґальність «виводу».

Участь козаків у цьому погромі татарському згадує Самовидець: мовляв, Хмельницький приділяв до татар козаків: «так многіе тороди козаки позводили, и людей татаре в неволю побрали, и козаки маетность побрали, и міста значніе спустіли». (Стор. 59).

Цю байдужість до недолі людности, подарованої Орді, можна пояснити й тим, що провідники козацької держави, званої офіційно «Військом Запорізьким», уважали західні землі України за приналежні до Польщі і границею козацької держави називали річку Случ: «Знай, ляше, по Случ наше». Тільки пізніше усвідомили собі керівники держави «Війська Запорізького» ідею соборности України. 1656 р. поставлено шведському послові в Чигирині, Веллінґові, вимогу, що до України або Роксоланії (Русі) має належати територія аж до Висли: „Jus totius Ukrainae antiquae vel Roxolaniae ... bis an die Weichsel". (Архив Юго-Западной Россіи, част. III, том VI, стор. 205, Київ, 1908 р.)

Хоч трансакція про нагороду Орді живими українськими людьми була ділом хана кримського й короля польського, однак народна пам'ять вину за це зложила на Хмельницького. Панько Куліш записав пісню про ту подію від «древнього» мешканця Сміли на Київщині Кіндрата Таранухи:

> «Ой бодай Хмеля Хмельницького перва куля не минула,
> Що велів брати парубки й дівки й молодиї молодиці».
> (Записки о Южной Руси. Том I, С.-Петербурґ, 1856 р., стор. 322.)

Зрада хана під Зборовом врятувала короля й Річ Посполиту, однак Хмельницький і надалі тримався союзу з Ордою. Він хвалився, що піде з кримськими татарами війною на Донських козаків, на Московщину і навіть на Туреччину.

Уже в перших роках повстання мав надію Хмельницький на поміч з Москви, від одновірного царя православного. То були марні надії. В Москві використовували невдачі Війська Запорізького в війні з Польщею, що приводило українську людність тікати із свого краю на схід і північ, за московський «рубеж»: цим еміґрантам московський уряд давав «козацьку службу» на своїх «українах» для оборони від татарських наїздів.

Союз Хмельницького з Ордою ставив державу Війська Запорізького все більше в залежність від Криму. Татарам була дуже вигідна колотнеча між Польщею та Україною, бо участь Орди в цій завірюсі постачала Кримові новий ясир. Хан намовляв гетьмана учинити наїзд на Московщину в 1650 році, і Хмельницький сам ширив чутки про цей похід, мовляв, на те, щоб відплатити цареві за байдужість до «православної віри», за котру виступила Україна війною проти Польщі. Однак Хмельницький відмовився йти з Ордою на Москву, він вибрав іншу жертву для неситого хана: то була Волоська земля на чолі з господарем Василем Лупулом, турецьким васалом. Цей похід козаків з Ордою на Волощину був несподіванкою й для Війська Запорізького, і тогочасна Дума це відзначила в самому вступі:

«Як із низу із Дністра тихий вітер повіває,
Бог святий знає, Бог святий і відає,
Що Хмельницький думає-гадає.
Тогді-ж то не могли знати ні сотники, ні полковники,
Ні джури козацькії, ні мужі громадськії,
Що наш пан гетьман Хмельницький,
Батю Зінов Богдан Чигиринський,
У городі Чигрині задумав, вже й загадав» . . .

Дума оповідає про жалі господаря Лупула на руїну, що впала на його країну:

«Гетьман Хмельницький Русин всю мою землю Волоську обрушив,
все моє поле коп'єм ізорав, усім моїм волохам, як галкам,
з пліч головки познімав.
Де були в полі стежки, дорожки,
волоськими головками повимощував,
де були в полі глибокії долини,
волоською кров'ю повиповнював».

(Историческія Пѣсни малорусскаго народа с объясненіями
Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Том 2, Київ 1875, стор. 99—102).

Коментатори цієї думи пояснюли похід Хмельницького з Ордою на Волощину бажанням гетьмана примусити господаря віддати свою дочку за молодого Тимоша Хмельницького. Матримоніяльний проєкт виринув в час цього походу, але не був його причиною. Задля козацької «слави», Дума не згадує про участь Орди в поході на Волощину, тільки хвалиться здобиччю, яку мав гетьман від людности пограбованої, сплюндрованої християнської країни. Слова, вложені в уста Хмельницькому:

«Буду я з тебе великії скарби мати,
свою голоту наповняти,
по битому таляру на місяць жалования давати» . . .

Добре поінформований сучасник тієї події, Самовидець, осуджує козацько-татарську аґресію на Волощину і називає причини походу 1650 року. На перше місце він ставить неохоту козацького війська «порожнювати», але при тім додає другу причину: «А звлаща з таким поганином и ворогом віри християнской збратавшися» . . . «Хан кримскій з гетманом Хмелницким несподівано зо всіми потугами козацкими и татарскими, напавши на Волоскую землю, внівец усю обернули, завоевали по саміе гори, людей побрали в полон і набитки их» . . . (Стор. 59). Багата здобич і кривава «слава» закривала перед очима многих сучасників невтішний факт: фатальний союз гетьмана з Ордою, що була п'явкою, яка жила кров'ю нашого народу. Недарма автор книги, відомої під заголовком Михайло Литвин — Michalo Lithuanus, „De moribus Tartarorum, Lithuanorum et Moschorum", Базель, 1615 р., писав про кримський город Кафу, невільничий ринок, що то було «не місто, а жеретія нашої крови», (Non urbs, sed vorago sanguinis nostri).

Нема потреби довго описувати перипетії спілки «вовка з бараном» у нашій історії 17-го віку. Пробував Хмельницький збутися такого зрадливого союзника як Кримська Орда через підданство турецькому султанові в 1651 році, щоб падишах міг загнуздати свавільного свого васала — кримського хана. Гетьман одержав тоді від султана «кафтан» та інші інсиґнії васальної залежности. Однак хан знову зрадив Хмельницького під Берестечком в серпні 1651 року, і та поразка Війська Запорізького мала згубні наслідки для української державности: не мігши терпіти повороту польської адміністрації на Наддніпрянщину, людність українська кинулась масово за московський «рубеж», де оселялася на «слободах».

Поразка польського війська козацькими й татарськими силами над Батогом 1652 року вже не змінила ходу історії: Хмельницький почав шукати іншого «царя», як союзника й протектора в боротьбі проти Польщі. Союз з Ордою був розірваний, хан помирився з Польщею і став явним ворогом Війська Запорізького.

Можемо ствердити: Орда своїм грабіжництвом і зрадливістю, а Польща непримиренністю супроти української державности навіть на обмеженій козацькій території просто пхали Хмельницького шукати протекції московського царя. Цю ситуацію московський уряд уміло використав і в своїй пропаґанді висунув претенсію на панування над усією територією України, як споконвічної «вотчини» (батьківщини) володарів Москви.

Переяславська присяга цареві в січні 1654 року і відмова московського посольства присягати іменем царя на додержання Москвою вірности обітниці московського самодержця — шанувати вільності Війська Запорізького і їх «приумножити» — ці факти показують, що Україна попала формально в залежність від Москви. Після присяги в Переяславі посли з Московщини привели до присяги всю людність України, яка знаходилась під козацьким рейментом.

Були й пізніші спроби українських провідників спертися на поміч Орди проти Московщини й Польщі: гетьмани Іван Виговський, Петро Дорошенко, Петро Іваненко («Петрик»), «гетьман» з татарської руки, та Пилип Орлик (1711 р.). Але всі ці спроби не мали успіху: Орда використовувала Україну як постійне джерело «ясиру» і руйнувала українське господарство та полонила людність ще й у другій половині 18 століття. Останній наїзд Орди на Лівобережну Україну стався 1769, а на Правобережжя — р. 1773.

Виникає питання у дослідника трагічної історії народу, що йому судилося оселитися «при битій дорозі»: як могла Україна видержати такі біологічні втрати протягом століть і не загинути? Літописець згадує леґендарних аварів (обрів), що пропали без сліду: «Погыбоша акы обры»... Деяку відповідь на цю загадку знаходимо у літописі Самійла Величка. Він цитує слова з листа кошового отамана Січового Війська Івана Гусака до гетьмана Івана Самійловича, під датою 4 квітня

1684 року: «Силна есть и моцна Чернь Днѣпровая своими помочними потугами и плодна есть матка Козацкая». (Том II, стор. 543).

Не сама плодючість «козацької матері», але також її жертвенна любов до своїх дітей, її праця невсипуща коло господарства, коли козак був у походах і часто залишав жінку й дітей сиротами, — ці якості української жінки врятували біологічну й моральну субстанцію народу, в його многостолітніх мандрівках. Без цього було б зовсім неможливе заселення нашим народом раз-у-раз пустошених областей України. Київський літописець згадує, що в 9—10 віках наша людність доходила «оле до моря», однак під натиском номадських орд мусіла кількакратно відступати на північ і на Захід. Довелося пережити «згін» людности з Правобережжя на «Тогобочну Україну» за гетьмана Самійловича і договори між Москвою, Туреччиною й Польщею 1681 і 1686, що вирішили зробити Правобічну Україну диким, незаселеним полем. Надміру невигідне геополітичне положення України не давало зміцніти, вкорінитися прямуванню свідомішої частини суспільства до державної незалежности. Але свідомість політична не була чужа й широкій масі людности України, що хотіла збутися польського панування. Поляк, сучасник повстання Хмельницького, суддя Подільський, на ім'я Мясковський, записав слова «запеклого хлопа», що був у полку Кривоноса і попав у полон до поляків: «Держава перейшла від вас, ляхів, до нас, козаків». (K. Szajnocha, Dwa lata dziejów naszych, 1646—1648. Львів, том II, 1848.).

Ці настрої мас народних після перших перемог Хмельницького над польським військом були змарновані кунктаторством гетьмана: він надіявся дійти до згоди з Річчю Посполитою, забезпечивши інтереси козацького стану. Тільки після повороту від Замостя й Львова в зимі 1648—1649 р. зрозумів гетьман ситуацію і проголосив в розмовах з послами короля Яна Казимира в Переяславі в лютому 1649 р., що він має владу «в землі й князівстві моїм — по Львів, по Холм і Галич». Про силу козацького війська Хмельницький казав, що його буде над сто тисяч і більше: «Буде стільки, скільки схочу». (Памятники Кіевской Комиссіи і т. д.). В революційних подіях вибір відповідного моменту для удару на противника може дати атакуючому рішальну перевагу. Забара, вагання, стояння на місці творить небезпеку: „Periculum in mora“.

Цю помилку зробив Хмельницький після блискучих перемог 1648 року, коли вернувся з військом до Дніпра й Тясмина в надії на замирення з Річчю Посполитою. То був час, коли Польща не мала короля, не мала уряду, ні війська, а командири польські — Потоцький і Калиновський були в татарській неволі. Хмельницький не використав бойового запалу народних мас, готових на найбільші жертви, щоб вибитися на волю.

І тут приходимо до інших проблем, що не були розв'язані людьми, яких доля поставила на чолі всенародного руху від 1648 року. Невміння чи небажання козацької старшини, «значних», створити такий лад

в Україні, за який величезна більшість народу готова була боротись і за нього своє життя жертвувати, — це був той «страшний вузол соціяльних, економічних, культурних, цивілізаційних і політичних супротилежностей», про який писав Вячеслав Липинський у своїй книзі «Україна на переломі» (Відень, 1920, стор. 131). Липинський складає вину за руїну української козацької держави на «зрадливу чернь», що не розуміла, мовляв, плянів гетьмана Хмельницького та його генеральних старшин.

Погляньмо на той «страшний вузол», що його згадує Липинський, і подивимось, чи його пробували розв'язати провідники козацької держави. Історія революцій у різних епохах і в різних країнах показує, що переможці, захопивши владу, стараються використати її для своїх матеріяльних інтересів. Бачимо це саме і в нашій добі в тих країнах, де ті, що захопили владу під кличем «безклясового суспільства», створили режим безоглядного панування своєї «нової кляси».

В козацькій державі Богдана Хмельницького створився на початку такий сильний рух до суспільного еґалітаризму, що гетьман до смерти своєї не рішився учинити справжній реєстр у своєму війську: ні після Зборівської катастрофи 1649 р., коли зобов'язався вписати до реєстру 40.000 козаків, ні пізніше, після Переяславської присяги московському цареві 1654 року. Хоч цар прислав свою «казну» на плату 60 тисячам козаків, що мали б належати до реєстру, однак гетьман гроші задержав у себе, бо інакше довелось би виключати з війська козаків, котрі не могли ввійти в число 60 тисяч. Виписані з реєстру пристали б до невдоволених владою гетьмана і «значних» і учинили б бунт.

Трудно нам, через 300 років після тих подій, що знищили архіви наші, виходити з певними оцінками й рецептами для зрозуміння, що сталося і чому так сталося, а не інакше. Можемо тільки ставити гіпотези такого роду: Чи мав Хмельницький з своїм штабом іншу альтернативу соціяльної політики, ніж та, що розділила суспільство на два ворожі табори, привела його до громадянської війни, яку використали для себе Польща і Московщина для ліквідації української державности? Скептик на це питання дасть готову відповідь: Хмельницький і його «значні» були виховані в поглядах своєї доби, які панували в суспільстві Речі Посполитої. В цій державі тільки шляхта була суб'єктом права й політики. Селянство й міщанство були трактовані як безправна „misera contribuens plebs".

Козацька верхівка, «значні», мріяли здобути для козацького стану привілеї, які мала шляхта в Польщі чи дворянство на Московщині. Без селянства, зобов'язаного відбувати панщину на «лицарський стан», Хмельницький і його «значні» (між ними були й родовиті шляхтичі) не уявляли суспільного ладу. Тому універсали Хмельницького до шляхти, що пристала до Війська Запорізького, якими гетьман підтверджував права покозачених шляхтичів на їх землі і велів «підданим» віддавати їм «звикле послушенство», «під строгим військовим каранням».

Гетьман розумів, що його універсали викличуть велике невдоволення у посполитих селян, тому деколи писав, щоб хлібороби давали власникам землі небагато: десятий сніп з урожаю. Але й цю легку повинність хлібороби уважали за порушення своєї свіжо здобутої вільности. В надії на поворот до своїх маєтностей на Україні Адам Кисіль радив шляхтичам-землевласникам (після Зборова 1649 р.) лагідно трактувати «підданих». Однак це не помогло, і людність Києва не пустила Кисіля, якого король призначив на уряд Київського воєводи, до Київського замку.

Відомо, що антифеодальна «фурія» бувших «підданих», що засмакували волі від початку козацької війни, не спинилася й перед манастирями, які мали підданих на своїх землях. Хмельницький не велів приймати до козацького війська манастирських селян і це ствердив універсалом 2 липня 1648 р., виданим Густинському манастиреві біля Прилуки на Лівобережній Україні:

> «Господинове отцове монастыра общежительного Густинского... просили нас, аби з их кгрунтов и футоров до войска подданых их не приймовали... Што мы на их прозбу, яко богомольцов своих, без жадного нарушеня заховуемо под ласкою нашею. А хто бы мѣл оным през сей наш лист перешкоду и кривду чинити, теди мы таковового яко незбожного и непріятеля церкви Божія карати росказуем. На што мы сей лист наш под печатю войсковою и с подписом руки нашое власное даем. Писан в Чегеринѣ, дня 2 іюля року 1648. Богдан Хмелницкій гетман рукою власною». (Цит. В. Мякотин, Очерки социальной истории Украины, Прага, 1924).

В цьому й інших універсалах, виданих манастирям, вказується на суспільну функцію духовного стану, котрий повинен «за Войско Запорозкое Господа Бога благати». Однак піддані манастирські до повинностей, яких від них вимагали богомольці за Військо Запорізьке, ставилися вороже, як і до «звиклого послушенства» для козацьких старшин; вони не вважали навіть на загрозу смертної кари.

Наказний гетьман Іван Золотаренко писав «обывателям Бабским и посторонним»...

> ...ижбы господином отцем законником монастира Макошинского жадной найменшой кривди в кгрунтах монастирских чинить не важилися под горлом на каждого таковового противного тому писанію нашому, гдиж таковое имѣем росказаніе от его милости пана гетмана Богдана Хмелницкого»... (Мякотін, цит. праця). Дата Золотаренкового листа — 14 червня 1654 р.

Старшини Війська Запорізького не мали певної надії закріпити собі земельну власність на Україні універсалами гетьмана. Тому шукали сильнішого протектора в Москві. Цар давав охоче «грамоти» таким «вічним підданим», що хотіли мати право на земельні маєтності «опріч козаків», бо знали, що й маса козацького війська була вороже настроєна проти відновлення чи творення приватних маєтностей в ру-

ках окремих осіб. І батько генерального писаря Війська Запорізького Івана Виговського хотів дістати від царя московського грамоту на маєтність на Литві (Білій Русі), бо, мовляв, в козацькій Україні «ничтоже успію» (нічого не придбаю).

В Москві реально оцінили вигоду для політики царського уряду від соціяльних противенств в Україні. Там, з одного боку, давали грамоти на земельні маєтності «значним», а, з другого боку, приймали скарги на старшинство від простих козаків і їхніх провідників, як полтавський полковник Мартин Пушкар. Гостра опозиція проти «значних» виросла особливо на Січі, яку запорожці, що там перебували, вважали за «столицю» і висували своїх кандидатів на гетьманський титул і владу проти Богдана Хмельницького.

Криводушної тактики Москви щодо соціяльних «супротилежностей» в Україні деякий час не помічали «значні», теж і Хмельницький та Виговський. Тому не робили заходів, щоб ту інтервенцію з Москви невтралізувати. Само собою, виникає питання, чи могли б вони ефективно поставитись проти прямування Москви «Малую Россію к рукам прибрать», як казав пізніше один із фаворитів царя Петра І. Старшинська нова кляса використовувала свою позицію в державі Війська Запорізького, не оглядаючись на протести низів. Учасник польського посольства до гетьмана Хмельницького в січні 1649 року чув по дорозі у Зв'ягелі (Новгород Волинський) від жінки полковника Тиші слова здивування, що «Хмельницький непишно живеть», коли «Бог дав усього много». (Памятники Кіевской комиссіи і т. д.).

Може гетьман хотів своїм скромним modo vivendi дати приклад старшинам, що хотіли жити «пишно»? Африканська «еліта» в нових державах Чорного континенту уміє задовольнити свої апетити для збагачення і для пишного життя... У думі про Ганжу Андибера, що її записав П. Куліш, ворожнеча простих козаків до старшин, «дуків-срібляників», виразно показана:

> «Ей дуки, ви, дуки, за вами всі луги й луки, — нігде нашому брату, козаку-нетязі, стати і коня попасти!» (Записки о Южной Руси, том I, стор. 209).

Звичайно, цей варіянт думи мав реальний ґрунт у дальшому процесі стабілізації станового устрою в Україні, але початки його бачимо вже в перших роках держави Війська Запорізького на чолі з гетьманом Хмельницьким.

Перед Хмельницьким і клясою «значних» був єдиний добре їм відомий устрій суспільний — Річ Посполита Польська. Порядки в тих країнах Західної Европи, де не було панщини (Швеція, Голляндія, Швайцарія, Англія), козацьким провідникам не був знаний. Бачивши, як Москва через своїх аґентів підбурювала «чернь» проти українського уряду, провідники держави Війська Запорізького повинні були зробити все можливе для того, щоб погасити іскру громадянської війни в Україні. Сталося протилежне: наступник Хмельницького гетьман

Виговський найняв «затяжне військо» для знищення повстання на Лівобережній Україні і доручив команду Юрієві Немиричу. Після смерти Хмельницького Виговський дозволив цьому високоосвіченому бувшому маґнатові їхати в його колишні маєтності в Полтавськім полку, і він розсилав бувшим своїм підданим листи з певними вимогами. То були сухі дрова до огню, що вже почав горіти, на втіху сусідам.

Виговський шукав союзу з Польщею через Гадяцький Трактат у вересні 1658 року і покликав Орду на поміч проти московського війська в р. 1659. Але в Варшаві були рецепти на приборкання збунтованої України: дати можливість Орді вивезти в Крим якомога більше людей із України, бо як буде Україна малолюдна, то буде покірна королеві його милости... (Так писав 1660 року Анджей Потоцький, коронний обозний, до свого уряду: «Памятники Кіевской комиссіи» і т. д., том III, 1659 р.). Так чинники сторонні з одного боку, і внутрішня невпорядкованість, з другого боку, вели українську молоду державність до катастрофи. Не було замирення на кордонах, і внутрі країни росло напруження між суспільними, остаточно несформованими верствами.

До внутрішніх конфліктів українських втручалися аґенти московські й польські. Царські аґітатори ширили серед козацтва відомості про гроші, прислані з Москви на плату Війську, але гетьман задержав ту «казну» у себе. Невдоволення на гетьмана й «значних» росло й з причини оподаткування хліборобів і міщан для державного скарбу, і доходило до повстань проти уряду Хмельницького. В квітні 1657 р. московський воєвода Бутурлін доносив із Києва цареві про рух «козаків-своєвільників» на Запоріжжі, як йому оповідала ігуменя Михайлівського дівочого манастиря Олександра, тітка писаря Івана Виговського: козаки з Запоріжжя збиралися йти на Чигрин, на гетьмана, на писаря, на полковників і на всяку іншу старшину, щоб їх побити за те, що вони збирають великі доходи з городів, із сіл, з оранд (з шинків) і тим багатіють, а козакам нічого не дають. Гетьман звелів послати на Низ військо проти козаків-своєвільників. (М. Грушевський, Історія України-Руси, тому дев'ятого друга половина, стор. 1367).

Коли в конфлікти між «значними» й «черню» успішно могли мішатися на користь царському урядові і на шкоду козацькій державі московські аґенти, то не можна складати вину на «зрадливу чернь», що слухала підшептів з Москви, мовляв, цар хоче добра «православним вірним підданим». Більшу відповідальність за дальшу руїну мали «значні», люди освічені, бувалі й досвідчені організатори війська й адміністративного апарату. Вони наївно вірили, що цар буде помагати їм побороти своєвільників в Україні. Розчарування настало незабаром і було таке велике, що «значні» піймалися на принаду з Варшави: вернутися під протекцію «володаря природженого», короля Яна Казимира. «Маю я свого пана прирожоного», — казав Виговський в присутності польського посла Перетятковича в Чигрині на весні 1659 року. (Памятники Кіевской Комиссіи, т. IV, стор. 351).

Неохота «значних» обмежити свої апетити до збагачення, до «пишного життя», їх клясовий егоїзм викопав прірву між ними й черню, і це повело до руїни Українську Республіку (Rem publicam Ukrainensem). Так писав Перетяткович у своєму звідомленні про подорож до Чигрина в 1659 році.

Зробимо підсумок сказаного: Недодуманість провідника революційного руху — Хмельницького в першому році повстання, його поміркованість супроти розгромленої Польщі загальмувала розмах озброєного народу, що хотів остаточної перемоги над зненавидженим режимом. Сам Хмельницький признався в переговорах з польським посольством в Переяславі в лютому 1649 р., що він починав рух без пляну, а тепер буде робити так, як «намислив». Упущеного часу (rara est temporum felicitas) уже не вдалося догнати: Хмельницький зостався в союзі з грабіжницькою, зрадливою Ордою, а щоб збутися залежности від хана, присягнув цареві московському в Переяславі 1654 року. «Страшний вузол супротилежностей», головним чином — соціяльних— не був розв'язаний і не розрубаний шаблею. Він висів як меч Дамокла над козацькою державою далі.

З програмою боротьби проти «дуків», що визискували чернь, виступив в кінці 17 століття нещасливий «гетьман» Петро Іваненко (Петрик), з допомогою Орди. Яке сильне було прямування козацької старшини зрівнятися з шляхтою, показує історія Січі Запорізької в другій половині 18 віку. До Комісії, яку скликала Катерина II для вироблення конституції імперії, була прислана депутація від Війська Запорізького, і до Комісії писали з Коша, що в Війську «старшина и козаки во всяких расправах в равенствѣ из шляхтою и ни единаго здѣсь служилаго человѣка, чтобы он не равен шляхтѣ был, не имѣется». (А. Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи, т. II, стор. 300. Одеса, 1886).

Дослідників подій доби української історії, що почалися рухом січовиків з Ордою на Волость на весні 1648 року, можуть інтересувати державницькі прямуванння уряду гетьмана Хмельницького і його генеральних старшин, їх широкі пляни в міжнародній політиці, щоб Україна була «народом вільним, нікому не підлеглим», (gens libera, nulli subiecta). (Архив Юго-Западной Россіи, ч. III, т. VI, Київ 1908 р.). Подив викликає в нас фанатична впертість гетьмана Петра Дорошенка, що вів завзяту боротьбу проти Андрусівського договору Москви з Польщею, добивався, щоб не була Україна «роздрана» і хотів вибороти для рідного краю незалежність від короля і царя: «Неутралистою» називає Самійло Величко Петра Дорошенка, що відповідає сучасному — «самостійник».

Ці пляни все більше втрачали реальний ґрунт під собою. Москва і Польща, від Віленської Комісії 1656 року, при всіх пізніших контроверсіях, не хотіли визнати Козацької України за рівнорядного партнера і мали в інтересі своєму поділ української території. Татарські наїзди на Україну не вгавали і всякі спроби на союз з Ордою приносили нову руїну. Туреччина в другій половині 17 віку була на шляху

упадку великодержавности, і орієнтація на Царгород була безвиглядна. П. Куліш цитує в «Записках о Южной Русі» пісню, яку записав Едуард Руліковський у Васильківському повіті про наїзд Орди:

«Да не славнійший город Медведівка із своїми городами,
Як славнійший Пилип Орлив з двома козаками:

Один Грицько, другий Андрій, на віру гонитель,
Всім городам українським він був розоритель».
(Том I, стор. 315).

Це згадка про гетьмана Орлика, що з Ордою прийшов на Правобережжя після поразки царя Петра I над Прутом 1711 року. Алексей Соболевський цитує інший варіянт пісні:

«Славний гетьман Феликорнис, на віру гонитель»...

Так наміри патріотів України визволити край приносили нову руїну в Україну і приносили неславу союзникам Орди і Туреччини.

Про розмір руїни свідчить С. Величко, що писав про господарювання турецького війська на Україні 1674 р.:

«Еще турчин под Уманю з полтори недели забавивши, так в Уманском, яко и Ладожинском и инных повѣтах тамошних вибрал дань человѣческую молодиками и дѣвками, хлопцами и дѣвчатами... Отходячи турчин от Умани восвояси, повидирал и разорил еще городи тамошніи: Тростянец, Бершадь, Манковку, Тулчин, Полонное Малое и инних сѣм, яких не вспомнѣлося». (Том II, стор. 355).

Україна не могла вийти із своєї трагічної геополітичної ситуації і руїна державности була так би мовити «запрограмована».

Бачивши колосальний розмах енерґії народу, що хотів на своїй землі «лучшої жизні» («Історія Русов или Малой Россіи») і боровся завзято за своє право жити вільно, до Хмельниччини і в дальшій добі, хочеться вірити, що могло статися інакше в Україні, напоєній людською кров'ю, як писав автор «Історії Русів». Однак цей антифеодальний ентузіязм не був використаний, він розсіявся в окремих боях, бо вузол соціяльних суперечностей не був розв'язаний. Сучасник гетьмана Мазепи, С. Величко, писав про роздори в українському суспільстві:

«Сомко, Бруховецкій, Суховій и теперѣшній Многогрѣшній гетман — старое право козацкое и порадок Украино-Малороссійскій... для своих власних приват и амбицій, а не для ползы всенароднои и отчизнои скасовали и весма отринули, и многому междоусобствію и кровопролитію начальниками явилися». (Том II, стор. 296, Київ 1851).

Марні були надії «значних» — створити незалежну українську козацьку державу на зразок Польської Речі Посполитої: тому й називали вони цю державу Республікою. Навіть в обмежених кордонах

така держава була б поступом, порівняно з польським пануваннням, або «вічним підданством» Москві, яке називав Виговський «залізною неволею». Зовнішні обставини цьому не сприяли.

Шляхта українська, старинна і нова, що вийшла із старшинства козацького, знайшла заспокоєння своїх станових інтересів в обох частинах розірваної України. Правобережна православна шляхта, що вимандрувала була на Захід після 1648 року, вернулася в свої давні маєтності, окатоличена і зпольщена. Навіть рід гетьмана Виговського потонув в польському суспільстві.

На Лівобережжі козацький автономізм дожив з різними перипетіями до кінця 18 віку, але «страсть к чинам и особливо к жалованью» (Слова Катерини II) зробили навіть потомків мазепинців вірними підданими й «підніжками» царського трону. Культурні сили народу пішли в великім числі на Московщину, помагали цивілізувати Російську імперію царя Петра I. (К. Харлампович, Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь». Казань, 1912).

М. Гоголь писав на початку 19-го віку, як малоросіяни наповняли «мов сарана» канцелярії російські («присутственныя мѣста») і, щоб показати свою асимільованість, додавали до свого імени, що кінчалося на «о», въ. (Старосвітські поміщики). Так створилася в українському суспільстві освічена верства «тоже малоросів», котра й досі діє на шкоду народові, з якого вийшла.

Чи була революція Хмельницького необхідна, потрібна, корисна для розвитку українського народу? Так питання ставив і пробував на нього дати відповідь Панько Куліш. Його, як історика й поета, вражала руїна господарських і культурних цінностей, якої зазнала Україна від часу Хмельниччини. «Гарячий Куліш» вину за руїну приписує Хмельницькому. Рубаними сокирою віршами поет посилав Козацького Батька в пекло:

> «На лоні в Сатани з Іудою єхидним сидиш ти, псе,
> мов брат єхида з братом рідним» . . . («Дзвін», 1892).

Деякі польські письменники (Г. Сенькевич, Ф. Равіта-Ґавронський та інші) без усякої об'єктивности писали про Козацьку революцію і Богдана Хмельницького. Равіта, щоб «знеславити» гетьмана, приписав Хмельницькому жидівських предків . . .

Російська історіографія, царського часу і сучасна «партійна наука», вихваляє Хмельницького, бо він, мовляв, був патріотом єдиної неділимої Росії. Переяславську присягу і дальші події московська історіографія описує як єдиний рятунок для українського народу, якому, мовляв, грозила загибіль в Речі Посполитій, фізична й національна.

З цим поглядом об'єктивний історик не може погодитись. Навіть коли б після баталії під Берестечком 1651 р. Польща опанувала всю Україну, то чи хотіла б шляхта нищити фізично своїх селян-підданих, робочу силу, що забезпечувала добробут «лицарського стану» — шляхти? Після гіркого досвіду, війни українського народу під кличем «за

віру», польська адміністрація мусіла б шукати згоди з православною ієрархією і спинити запал тих, що хотіли б навернути православних на лоно «єдиної святої» Римської Церкви. В той час православний Київ був єдиним світилом культури «благочестя» для всього православного світу, і знищити цей центр ніякий польський уряд не міг би осмілитися. Навіть Військо Запорізьке з новою «ординацією» було б потрібне переможній Речі Посполитій, де оживали пляни розправи з Кримом і Туреччиною, яка дійшла кульмінації під Віднем 1683 року. Навернути всю Україну на унію з Римом Річ Посполита не могла б, щоб не викликати нових масових рухів. Але, навіть коли б це сталося, то це не повело б українців до спольщення: Галичина була під владою польською від кінця 14-го століття як «Руське Воєвідство», але українська людність жила ще перед другою світовою війною на Заході від Сяну й на Холмщині.

Була загроза втрати на користь Польщі нашої шляхти. Таку втрату пережила чеська нація після катастрофи на Білій Горі 1620 р. Але селянства в минулих віках неможливо було денаціоналізувати. У чехів і у нас почалося національне відродження від сільського ґрунту, де збереглася мова і національна традиція, хоч і в примітивній формі.

Само собою, в разі поразки бунту Хмельницького ми б не мали надхненної поезії Шевченка і російська література не могла б пишатися іменами Гоголя, Достоєвського та інших талановитих «фізичних українців». Але яких ґеніїв народила б «Матка Козацька», коли б її не взяла в неволю кримська орда й турецьке військо і не обернула її в оспівану в Думі «дівку бранку Марусю попівну Богуславку»!

Трагічними словами описав Самійло Величко руїну Правобережжя, де він бачив кости людські в безлюдній пустелі: «Проходячи Малоросійську Україну від Корсуня й Білої Церкви на Волинь і в Руські Воєвідства аж до Львова, Замостя й Бродів, я бачив багато городів і замків порожніх і покинутих і вали, збудовані колись людьми на подобу холмів, служачі тепер як житло і сховище диким звірам». Подібну руїну бачив Величко в Чолганському Камені, в Костянтинові, Бердичеві, Збаражі й Сокалі. Трудно собі уявити, скільки енерґії народу пішло, щоб ці втрати відбудувати і спустошену землю наново заселити.

Опис руїни пером С. Величка контрастує з описом України, яку бачив сирійський араб Павло з Алеппа в роках 1654 і 1656: «Який це благословенний нарід! Яка благословенна країна!» Архидиякон Павло був захоплений добробутом людности української і високим рівнем культури народу, бо бачив поширену письменність і серед жіноцтва. І саме та область, якою він проїздив, — Уманщина й Брацлавщина — пішли незабаром з порохом та димом . . . (Путешествіе антіохійскаго патріарха Макарія в Россію» і т. д., Москва, 1896—1900 р.).

Руйнована ордами й внутрішніми усобицями козацька держава «хиталася» — («черкасская шатость» — слова часто уживані в московських документах 17-го віку) — між різними орієнтаціями. Ослаблена

Україна вже не могла творити таких широких плянів як ліквідація Речі Посполитої: «Чтоб коруна полская не бывала». Довелося обмежитися скромними надіями на автономію з ласки короля й сойму Речі Посполитої (Гадяцька Унія) та вірою, що цар православний додержить слова, даного Богданові Хмельницькому і «вольностей не порушить». Ті надії були марні. Козацькі старшини, що дістали шляхецькі права («нобілітація»), задовольнили свої станові інтереси в обох частинах розідраної України.

Історичне завдання, що стояло перед Річчю Посполитою і Козацькою Україною, — ліквідація грабіжницького Кримського Ханства, і турецького панування на північному побережжі Чорного моря, — виконала імперія Романових, яка поглинула Україну і Польщу.

Народні маси України, що на короткий час після 1648 року стали вільними людьми, попали знову в «неключиме рабство». Лиш мала частина козаків, примушених до «послушенства», врятувала свою вільність від «сильних панів» після довгих судових процесів («Доказующіе козачество»).

Леґенди, пісні й перекази, що жили в народній масі, нагадували про давню боротьбу за «козацьку волю», за великі перемоги й болючі поразки.

Любомир Винар

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ — ЧЕСНІСТЬ З НАЦІЄЮ
(1894—1979)

«Якщо В. Винниченко — символ чесности з собою, М. Грушевський — символ чесности з народом, а Т. Шевченко — символ чесности з Богом, то С. Петлюра — безсумнівний символ чесности з ідеєю, якій витривало й завзято служив . . . »

Є. Онацький, *Портрети в профіль*, стор. 253.

Рідшають ряди членів-основників Українського Історичного Товариства. 27-го жовтня 1979 року відійшов у вічність професор Євген Онацький — видатний український учений, здібний дипломат і журналіст, один з провідних політичних і суспільних діячів. Євген Онацький — клясичний зразок людини енциклопедичного знання, творця нових культурних вартостей, а заразом людини — суспільного активіста і політичного діяча, якому ціле життя присвічувала провідна ідея боротьби за самобутність і державність української нації, за визнання її державних атрибутів на міжнародному політичному форумі. Євген Онацький є символом чесности з нацією, якій присвятив усе своє трудолюбиве життя.

Належав він до тих, які справи своєї нації ставили вище за свої приватні інтереси, за вигоди спокійного, подружнього життя.

Коли у 1964 році творилося Українське Історичне Товариство, я звернувся до проф. Є. Онацького з проханням вступити в члени Ініціятивної Груги У.І.Т. Він з ентузіязмом приступив до нашого гурта і від того часу між нами нав'язалося листування, яке тривало майже до кінця його життя.

Нашою скромною статтею хочемо відзначити життєвий шлях і творчу спадщину Покійного з надією, що в майбутньому появиться обширніша студія про його діяльність і творчість.

I

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І ДІЯЛЬНІСТЬ

Євген Дометійович Онацький походив з козацького роду Онацьких, що осів на Полтавщині у XVIII ст. Його батько, Дометій Григорович Онацький († 1921), був учителем у міській школі у Глухові, а від 1904

року директором міської школи в Кам'янці Подільському. Також був він громадським діячем і співпрацював у різних українських періодичних виданнях («Світло», «Київська старина», щоденник «Рада»). Мати Євгена, Тетяна походила з роду Сисоєнків — відомих глухівських міщан.

Народився Євген Онацький 1-го січня (ст. ст.) 1894 року в Глухові, на Чернігівщині. У 13-му столітті Глухів був столицею окремого князівства, а в 1708 році, по зруйнуванні Батурина, став резиденцією гетьманів Лівобережної України. На одинадцятому році життя Євген переїхав з батьками до Кам'янця Подільського — старовинного українського міста, в якому збереглося чимало історичних пам'яток.

Отже вже з ранніх років Євген був оточений пам'ятками української старовини і це мало безпосередний вплив на формування його молодечого світогляду і на замилування славним минулим України.

Важливі дані про гімназійні часи Є. Онацького знаходимо в його спогаді «Кам'янець моїх юних днів».[1] Любов до українського минулого одідичив молодий Євген від свого батька Дометія, який «знав добре українську історію, любив усе українське і почував себе українцем, але своє українство старанно ховав від сторонього ока».[2] Кристалізація національного світогляду молодого Євгена безпосередньо пов'язана із революційними подіями 1905 року. У своєму спогаді Є. Онацький згадує про вплив його далекого родича Миколи Онацького (1878 —?), який був депутатом від Полтавщини до І-ої Державної Думи в Росії і також підкреслює вплив Никифора Яковича Григорієва, пізнішого члена Центральної Ради і одного з провідників українських соціялістів-революціонерів, який короткий час учив в Кам'янецькій гімназії. У 1912 році Євген закінчив гімназію зі срібною медалею і в тому самому році вписався на Історично-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. Тут треба згадати, що в Києві проживав його старший брат Олександер Онацький, активний студентський діяч. Євген став відразу членом нелеґальної Української Студентської Громади, куди впровадив його брат Олександер. Від того часу він активно включився в українське суспільно-політичне життя. Євген Онацький також присвятив свою увагу розбудові українського студентського руху: спершу він став членом Ради Університетської Громади, а згодом членом Головної Студентської Ради.

Євген був великим любителем української пісні і хорового мистецтва. Під час університетських студій він став членом київського студентського хору під дириґентурою Ол. Кошиця і часто виступав на концертах, як соліст. У 1915 році Є. Онацький одружився з Ніною Йосипівною Кукулевською, дочкою священика села Нових Петрівців біля Києва і курсанткою Вищих Жіночих Курсів у Києві. Пані Ніна

---

[1] Євген Онацький, «Кам'янець моїх юних днів», *Календар-Альманах* «Відродження», Буенос Айрес, 1956, стор. 39—50.

[2] *Цит. пр.*, стор. 48

стала не лише вірною подругою життя Євгена Онацького, але також його головним дорадником у реалізації різних творчих задумів і в громадському житті.

У Києві, пише Є. Онацький, «я почав активно цікавитися українською історією та культурою. Ходячи по київських букіністах та вчащаючи що-неділі на київську „толкучку”, я зібрав досить таки поважну бібліотеку з українознавства, в якій я мав не тільки всі козацькі літописи, а навіть такі рідкісні книжки, як „Історія Русов” та „Права по котрым судится малор. народ”, 1743».[3] Вже в ранньому віці Є. О. вирішив присвятитися науковим дослідам української історії і історії культури.

У 1917 році він закінчив університет. У тому році зачинається новий період діяльности Є. Онацького, пов'язаний безпосередньо з державно-визвольною боротьбою. Він бере активну участь у Всеукраїнськім Національнім Конґресі (квітень 1917) і повністю віддається праці в Українській Центральній Раді. В тому часі молодий Євген перейшов добру школу будівництва української держави. Він був свідком її народження і упадку.

В автобіографії Є. Онацького з 1919 року знаходимо короткий опис його діяльности в тому часі: «На Всеукраїнському Конґресі мене було обрано членом Центральної Ради від Чернігівщини і потім переобрано на губерніяльному національному з'їзді. Виконував обов'язки секретаря Центральної Ради до (з невеличкою перервою) большевицького перевороту, при чому на мені лежали функції Завідуючого Канцелярією. З Доручення Президії Центральної Ради та Генерального Секретаріяту їздив тричі до Катеринодару і Новопечерську: перше з Тележинським та Вротновським, вдруге — сам, а третє з М. Галаганом. По повороті Ради до Києва, не погоджуючись більше з політикою партії українських соц. революціонерів, я вийшов із неї і з президії Центральної Ради, до якої був від неї делеґований».[4]

З вищенаведеної інформації бачимо, що Євген Онацький започаткував свою дипломатичну діяльність, маючи всього 23 роки. Треба згадати, що в 1917 році він стояв близько до проф. М. Грушевського, який запросив Є. Онацького на секретаря Української Центральної Ради. Це був надзвичайно важливий і відповідальний пост в парляменті молодої української держави. Про цей період діяльности Є. О. згадував у листі до автора цих рядків (гляди додаток ч. 3), а також залишив цікаву статтю-спомин «Михайло Грушевський — чесність з народом» (*Портрети в профіль*, Чікаґо, 1965). У Центральній Раді Євген Онацький був також членом Президії Малої Ради, яка рівночасно була Президією Центральної Ради. Він брав безпосередню участь в оформлен-

---

[3] Є. Онацький, «Післяслово», *Українська мала енциклопедія*, кн. XVII, стор. 2143.

[4] Є. Онацький, «У Римі в жовтні 1919 року», *Календар-Альманах*, «Відродження», Буенос Айрес, 1959, стор. 31

ню і проголошенню 4-го Універсалу[5] і разом з Головою Центральної Ради підписував важливі закони українського уряду. Призначення Онацького для переговорів з урядами донських і кубанських козаків започатковує його дипломатичну діяльність в уряді У.Н.Р.

У березні 1918 Є. Онацький виступив з Української Партії Соціялістів-Революціонерів (УПСР) і склав свій мандат в Центральній Раді. Виринає питання про причину такого драстичного вчинку Є. Онацького, яке було рівнозначне із «зірванням мостів» дружби зі своїми партійними товаришами і з його світоглядовим переломом. Відповідь на дане питання — вийнятково важливе і безпосередньо пояснює його політичний світогляд і настанову до української революції у 1917—18 роках. На нашу думку Є. Онацький приступив до УПРС безпосередньо під впливом свого учителя Никифора Григоріїва (1883—1953), видатного політичного діяча, одного з організаторів УПРС і члена Центральної Ради. УПРС постала під час революції у 1917 році і була одною з найчисленніших і найвпливовіших українських політичних партій під час діяльности Центральної Ради. Спершу Онацький вірив, що згадана партія відповідає вимогам часу і відзеркалює політичні аспірації українського народу, української національної революції. У відносно короткому часі він змінив свою думку. У листі Є. Онацького до Миколи Шрага від 4 вересня 1920 року знаходимо відповідь на вище видвигнене питання. Він пише:

> «З дитинства в мені було виплекане почуття відповідальности, а коли я ввійшов до партії, що почала фактично кермувати долею країни, я став відчувати страшну відповідальність, що впала на мої плечі. Я бачив, що партія не багата на інтелектуальні сили, які робили в ній політику якось «напомацки», або — ще гірше! — «на пропалую», або на «якось воно буде»! Я часто не погоджувався з багатьма промовцями, — дуже часто з тими, що брали гору, — але не мав ні сили, ні можливости проти них виступати... Я відчував, що мені бракує політичного знання, і взагалі всякого знання. Але я корився постановам партії, переводив в життя ті резолюції, що з ними не завжди був згоден, і це вносило, певна річ, розлад в мою душу... Тому, я вирішив, що почну свою політичну діяльність і «тримання курсу» тільки тоді, коли для мене самого справа буде ясна. Бо не чесно і не гарно з туманом у власних очах, намагатися іншим світло показувати...
>
> ... Партія Укр. Есерів має між іншим ту величезну хибу, що запозичила своє ім'я, а почасти й ідеологію, у партії Рос. Есерів. А та партія взагалі навала занадто велике значення ідеям, а не фактам. А для мене тільки та ідея життєва, що рахується з фактами життя і знаходить своє фактичне втілення. Коли ж це втілення приймає вигляд якогось дивогляду — «чудища обла», то що робиться толі з ідеєю?».[6]

---

[5] *Велика українська революція.* Нью-Йорк, УВАН, 1967, стор. 47. Про діяльність Центральної Ради гляди Є. Онацький, «Свято української державности», *Календар-Альманах,* «Відродження», 1949, стор. 47—54.

[6] Є. Онацький, *Під омофором бар. М. Василька,* (рукопис), стор. 20.

Отже розходження між Онацьким і УПРС базувалося на політичній плятформі партії. Він відкрито признається, що не має відповідного політичного досвіду і заразом не погоджується з настановою УП СР. Тому вирішив вийти з партії і діяти самостійно. Це також відносилося до розуміння завдання революції.

У тому самому листі Онацький писав: «Я став на тій точці, що революція визріває тоді і постільки, коли і поскільки бодай велика кількість народу, якщо не його більшість, розуміє *ідейний* зміст революції, — і доки та революція служить людському поступові, доки вона виконує те, що в ній зрозуміли народні маси. Все ж дальше — це деспотія, тиранія, терор, насильство, які калічать душу народу, бо він їх не розуміє, і, якщо й кориться насильству та теророві, то ці насильство і терор відкидають нас на сотки років назад, — і то не лише економічно та господарсько, але й особливо морально і ідейно».

Ми довше зупинилися над думками Є. Онацького про УПСР, природу революційного руху і його виразним невдоволенням із подібністю партійної програми українських Есерів з російськими Есерами. Роздумування Онацького вказують на кристалізацію його політичного світогляду і на глибоке розуміння рушійних сил української революції. Вже тоді він виразно бачив, що українська революція мусить опертися на широку народню базу, на націю, яка розуміє її ідейний зміст. Заразом він рішуче відкидав терор, насильство і деспотію. Цим засадам Є. Онацький був вірний ціле своє життя.

У 1917 році молодий історик також започатковував свою наукову і журналістичну працю. У зв'язку з відновленням діяльности Українського Наукового Товариства в Києві у 1917 році Є. Онацький бере участь у його засіданнях, а також виголошує на його форумі свою першу наукову доповідь.[7] Також друкує свої ранні наукові праці в трьохмісячнику «Україна» і місячнику «Наше Минуле». Не улягає сумніву, що перед молодим дослідником стояв відкритий шлях наукової праці. У листі від 21 вересня 1919 р. до Дмитра Антоновича, Є. Онацький писав: «Як ви знаєте, перші два роки, я як секретар Центральної Ради, брав найжвавішу участь у політично-національній боротьбі в Україні, але мушу зазначити, що мене завжди тягнуло до зовсім іншої діяльности — діяльности наукової і лише почуття обов'язку перед Батьківщиною примушувало мене віддати ввесь час і всі сили діяльності політичній».[8] У 1917 і 1918-их роках не було часу на кабінетну працю здібного історика. Проте, не зважаючи на ці обставини, Є. Онацький все ж таки зумів дебютувати своїми першими історичними студіями в поважних наукових журналах. Не сумніваюся, що його заохочував до наукової праці Михайло Грушевський, який мав тоді домінуючий вплив на наукову і політичну діяльність Онацького .

---

[7] «Хроніка», *Наше минуле,* ч. 2, 1918, стор. 188. Назва доповіді історика: «Справа за село Аксютинці».

[8] Є. Онацький, «У Римі в жовтні 1919 р.», цит. пр., стор. 30.

У 1917 році Є. Онацький був співробітником «Вістей з Центральної Ради — офіційного видання Української Центральної Ради, а в 1918 р. став членом редакційної колегії тижневика Київської Губерніяльної Народньої Управи — «Народна справа», який появився за головною редакцією Б. Дорошкевича. Там містить численні праці з історичною і суспільно-політичною проблематикою. Це був початок журналістичної праці Є. Онацького, який згодом став одним із видатних українських журналістів.

Після виходу з Президії Центральної Ради Є. Онацький став бібліотекарем Київського Міського Музею (від березня 1918 до січня 1919 року). Тоді, як згадував у «Післяслові» до *Української малої енциклопедії*, увійшов «в гурток людей, які, як Ю. Нарбут, П. Зайців, живо цікавилися українською культурою і створили журнал «*Наше минуле*». Ще раніше Онацький познайомився з Вад. Л. Модзалевським, який саме впровадив його в гурток українських вчених.

У січні 1919 року починається новий етап життя Є. Онацького. Того місяця він виїжджає в складі Української Делеґації на Мирову Конференцію в Парижі. Проте до Парижу він не доїхав, а залишився на шість місяців у Швайцарії у Льозанні, де працює в багатій бібліотеці В. Степанківського і рівночасно друкує публіцистичні статті у журналі «Л'Юкрен», що появлявся за редакцією Степанківського. Завдяки допомозі Дмитра Антоновича, голови Української Дипломатичної Місії в Італії, Є. Онацький у жовтні 1919 року переїжджає до Риму і включається в працю Української Дипломатичної Місії, в якій спершу був директором пресового бюра, опісля секретарем, а від червня 1920 р. став аташе і фактичним керівником місії до закінчення її діяльности в 1922 році. Цей період діяльности молодого дипломата цікаво описаний в його спогадах *По похилій площі* (2 томи, Мюнхен 1964, 1969) і в записках *Під омофором бар. М. Василька,* які друкуємо у нашому журналі.

У Римі Є. Онацький зав'язав широкі зв'язки з італійськими дипломатами і журналістами і це улегшувало його політичну діяльність. Він також відповідав за видання «Ля воче дель Украіна» (Голос України), яке появлялося в італійській і французькій мовах з рамені Пресового Бюра Місії.

Під кінець 1920-их років Є. Онацький зав'язує співпрацю з полковником Є. Коновальцем і у відносно короткому часі стає провідним членом ОУН. Він містить статті на міжнародні теми в «Розбудові нації», «Самостійній думці», а також співпрацює в «Українському Голосі» (політичний тижневик, Перемишль), «Ділі», «Літературно-науковому віснику», «Свободі» і в інших часописах і журналах. В роках 1928—1939 Є. Онацький вибився на одного з видатніших українських журналістів, спеціяліст в міжнародній політиці.

До 1938 року Є. Онацький належав до кола найближчих співробітників Є. Коновальця і був представником ОУН на Італію. Він разом з Дмитром Андрієвським унапрямлював закордонну політику ОУН і

розбудовував міжнародні зв'язки організації. Був здібним політиком і людиною високої товариської культури і це сприяло зв'язкам Онацького з чужинецькими політичними діячами.

Листування Онацького з Коновальцем та з іншими провідними діячами націоналістичного руху є одним із важливих джерел для дослідження закордонної політики ОУН і взагалі українського визвольного руху.[9] Приступлення молодого, здібного політика до ОУН треба уважати закономірним явищем. По довголітніх світоглядових шуканнях Є. Онацький себе «віднайшов» і прийняв ідеологію українського націоналізму.

Український організований націоналізм у 1920-их роках народився, як реакція на втрату української державности, що творилася під еґідою різних українських соціялістичних партій. Онацький був співучасником і свідком цих подій і бачив багато помилок різних соціялістичних діячів, різних соціялістичних партій. ОУН він уважав за реальну, політичну силу в новому етапі боротьби за українську державність. Проте Є. Онацький ніколи не був політичним доґматиком або партійним доктринером. У листі до З. Пеленського він писав, що пірвав з табором УНР через їхню «хліборобську політику», яка привела до пониження національної чести, — але також зазначив, що не можна неґувати позитивної діяльности УНР, мовляв, «не можемо — з точки погляду інтересів нації — не відзначити і в них того доброго, що вони, скажім, вийнятково роблять, бо інакше ми втрачаємо, а головніше! — примушуємо і наших читачів втрачати почуття добра і зла, розуміння, що нашій нації на користь, а що на шкоду».[10]

Євген Онацький був глибоко моральною людиною і заразом політиком-реалістом, який усю свою діяльність розглядав під кутом інтересів і добра української нації. У його розумінні націоналізм — «це власне вища понадпартійність, а ніяк не нова партія, що служить партикулярним інтересам і кар'єрам» (У *вічному місті,* стор. 118).

На окрему увагу заслуговує розгляд діяльности Є. Онацького на форумі Ліґи Націй у зв'язку з польською пацифікацією, його політична діяльність під час закріплення державности в Карпатській Укрїні і взагалі численні його політичні меморіяли до італійського уряду, листування з чужинецькими політиками і розгорнення широкої дипломатичної діяльности в 1930-их роках. У нашій короткій статті не маємо змоги проаналізувати цю тематику. Тут лиш згадаємо, що Є. Онацький в 1930-их роках тісно співпрацював з єпископом Іваном Бучком, який надсилав йому матеріяли про польську пацифікацію і знущання поляків над українським населенням і установами в Галичині. Добрим зразком політичної діяльности Є. Онацького є роки 1938 і 1939, в яких народжувалася державність Карпатської України. Тоді роз-

---

[9] Є. Онацький, «У Вічному місті», *Організація Українських Націоналістів, 1929—1954.* Париж, 1955, стор. 167—168; його ж «Початок ОУН. Із листування з членами ПУН», *Самостійна Україна,* чч. 2, 3, 4, 1964.

[10] Є. Онацький, *У Вічному місті,* Буенос Айрес, 1954, стор. 171.

винув він широку дипломатичну діяльність, намагаючися паралізувати польсько-мадярську пропаґанду, звернену проти українського уряду і взагалі українського національного життя в Карпатській Україні. Зокрема поборював він концепцію т. зв. «русинського народу», який на думку мадярських і мадярофільських діячів, не мав жадного етнічного пов'язання з українським материком, з українською нацією. Спогади Є. Онацького з того періоду являються важливим джерельним матеріялом, і заслуговують на перевидання.[11]

Під час свого побуту в Італії Є. Онацький не обмежував своєї діяльности виключно політичною працею. Не менш труду він вложив в розбудову українознавства в навчальних програмах італійських університетів і спопуляризував українську тематику серед італійських вчених. Без перебільшення можна ствердити, що він зумів, без відповідних матеріяльних засобів, поставити тривалі основи під наукове вивчення україністики в Італії.

У листі від 4 вересня 1971 року до автора цих рядків, Є. Онацький писав, що завдяки його старанням у 1936 році створено катедру української мови і літератури у Вищому Східньому Інституті в Неаполі, а також було створено «лекторат української мови в Римському Державному Університеті, видрукування на державний кошт моєї великої Теоретично-практичної української граматики для італійців та Українсько -італійського словника, найбільшого з наших двомовних словників» (гляди додаток ч. 1.). Також завдяки старанням Онацького італійський уряд признав для українознавчих дослідів чотири університетські стипендії. У роках 1928 до 1938 він також помістив ряд українознавчих праць в італійських наукових журналах. Це було велике досягнення українського вченого, яке вимагало колосального вкладу праці українського історика в чужинецькому академічному оточенні. Ця праця проф. Є. Онацького може служити прикладом для українських професорів на американських і канадських університетах, які у деяких випадках, не зважаючи на поважну матеріяльну допомогу українського громадянства, не можуть належно розгорнути науково-видавничої діяльности в американських університетах і не мають ясно визначених пріоритетів в українській «високошкільній політиці».

У 1943 році проф. Є. Онацький був заарештований німецькою поліцією у Римі і вивезений до Німеччини. Його тримали у в'язницях Берліну і Оранієнбурґу аж до кінця 1944 року.[12]

Причиною арешту Є. О. була його протинімецька діяльність на форумі Асоціяції Чужинецьких Журналістів, а також його численні меморіяли до міністерства закордонних справ відносно німецької політики в Україні. У свої спогадах Онацький згадує, що часто передавав

---

[11] Євген Онацький, «Карпатська Україна. Сторінки з римського щоденника», *Календар-Альманах* «Відродження», 1952. Стор. 33—72

[12] Свої переживання з того часу цікаво описав Є. О. в спогадах *У вавилонському полоні.* Буенос Айрес, 1949.

чужинецьким журналістам матеріяли «про варварства німців, які вони чинили в Україні».

У травні 1945 року проф. Онацький повернувся до Риму і зразу ж включився в громадське життя. Він став заступником голови Українського Допомогового Комітету в Римі, який очолював архиепископ Іван Бучко. Треба згадати, що між двома війнами Є. Онацький був головою Української Громади в Римі, яка була осередком українського суспільного і культурного життя в Італії.

Весною 1947 року, через небезпеку видачі советам, проф. Є. Онацький на стало переїжджає до столиці Арґентіни Буенос Айресу. На новому місці поселення продовжує свою наукову, політичну і журналістичну працю. Він стає редактором тижневика «Наш Клич», редаґує календарі-альманахи «Відродження» і православний місячник «Дзвін». Дальше працює над капітальною *Українською малою енциклопедією* і співпрацює в різних журналах і часописах.

З приїздом проф. Онацького в Арґентіні оживляється українське культурне і суспільне життя. Він стає основником і першим головою «Спілки науковців, літераторів і мистців» (1949), а від 1953 року очолив Українську Центральну Репрезентацію (два терміни до 1960 р.). Також проф. Є. Онацький був обраний головою Головної Ради УЦР (1960—1963). На нашу думку Є. Онацький був найвидатнішим суспільно-громадським діячем української спільноти в Арґентіні і тому цей період його діяльности вимагає окремого дослідження.

У 1964 році проф. Є. Онацький стає членом Ініціятивної Групи Українського Історичного Товариства. Треба згадати, що ще в 1947 році його обрано дійсним членом НТШ, а в 1948 році дійсним членом УВАН. Поруч з політичною і журналістичною працею, наукова праця виповнювала життя Покійного від 1917 року аж до останніх днів його життя.

У 1964 році проф. Є. Онацький, через ослаблення зору, відійшов від активного громадського життя і як щиро писав до мене у листі від 24 вересня 1971 року, «читаю я очима моєї дружини і пишу її пальцями. Вона тримає мене в курсі подій нашої політики та культури, читаючи мені нашу пресу, і також полагоджує листування» (додаток ч. 2). Саме в тому часі ми почали переговори про видання чергового тому спогадів проф. Є. Онацького, який тепер друкується в Українському Історику і віримо, що пізніше появиться окремим виданням.

27 жовтня 1979 року в Буенос Айрес пересталося бити серце професора Євгена Онацького, людини шляхетного серця і передового члена української нації.

II

ТВОРЧА СПАДЩИНА Є. ОНАЦЬКОГО

Діяпазон творчости проф. Євгена Онацького доволі широкий і різноманітний. Він був і професійним істориком, і, рівночасно, займав-

ся етнографічними дослідженнями. Мемуаристика і біографія займають важливе місце у творчості історика. Це також відноситься до лексикографії і журналістики. Нашим завданням є хоч коротко з'ясувати друковану спадщину Є. Онацького з наголошенням його вкладу в українську історичну науку. Це також відноситься до його *Української малої енциклопедії*, яка являється синтезою історичних і етнографічних дослідів Покійного і займає унікальне місце в українській довідковій літературі.

Історичні праці, мемуаристика і біографія

Свою наукову працю започаткував Є. Онацький у 1916 році у зв'язку з опрацюванням його дипломної роботи «Родина Полетик». Тоді він опрацьовував архівні матеріяли в музею Тарнавських у Чернігові, в якому знаходилися джерельні матеріяли до роду Полетик і взагалі деяких знатніших родів українського дворянства. Це була перша «архівна школа» молодого історика, яка залишила тривалий слід на його творчості. Тут маємо на увазі вийняткову увагу дослідника до джерельної документації, яка відноситься не лише до його історичних праць, але також виявляється в мемуаристиці.

У 1917 році в науковому місячнику «Україна» видруковано перші праці дослідника — «Походження Полетик» (кн. I—II) і «Справа за село Оксютинці» (1918, кн. II—IV). Майже рівночасно в «Нашому минулому» появляється його праця «Ще про автора історії Русов» (1918, кн. I) і «Сторінки з історії Генерального Суду та Прокуратури на Україні в XVIII ст.» (1918, кн. II). Всі ці праці базувалися на архівних матеріялах і відносилися до української політичної і соціяльної історії у другій половині XVIII ст., а також до української історіографії. На основі фамілійного листування Полетик Онацький висунув гіпотезу про написання «Історії Русов» Григорієм Полетикою. В розвідці про село Аксютинці Є. Онацький подає цінні джерельні матеріяли про взаємини Полетик з гетьманом К. Розумовським і про судові процеси в тому часі. Матеріял цінний для дослідження соціяльно-економічної і юридичної історії України.

Італійською мовою появляються його нариси Russia e Ucraina (1929) і Україна і межі Европи (L'Ucraina ed limiti del Europa), також на кладом Вищого Східнього Інституту в Неаполі виходить праця *Етнічна термінологія Східньої Европи* (La terminologia etnica dell Europa Orientale, 1936) та інші менші статті, присвячені історичній проблематиці України. У 1939 році проф. Є. Онацький видав в італійській мові обширну працю *Студії української історії і культури* (Studi di Storia e di Cultura Ucraina, Рим, 1939, 176 стор.). Завдяки його італійським науковим працям предмет української історії був належно спопуляризований серед італійських дослідників і студентів. У тому відношенні Є. Онацький був піонером історичної україністики в Італії.

Мемуаристика історика становить тривалий вклад в українську історичну літературу. У листі від 24 вересня 1971 року він писав до автора цих рядків, що «не треба забувати, що мої записки — не спогади, де дивиться людина з далекої перспективи і робить висновки з усього баченого та пережитого, а власне *тогочасні* записки, що віддають саме тогочасні думку і настрої» (додаток ч. 2). І справді — записки Є. Онацького мають непроминальну джерельну вартість і написані не «з перспективи часу», а по гарячих слідах подій. Автор подає в них свої спостереження, а заразом містить численні листи і документи, які відносяться до описаної доби. Є. Онацький писав, що він «не вважав потрібним будьщо прикривати, — включно з власними помилками і недотягненнями. Бо він дивиться на свої Записки, як на документовану правдиву історію».[13]

Так пише справжній історик, який не боїться правди історичних документів. Він подавав факти і події так, як вони відбувалися, без тенденційного насвітлення або інтерпретації з «перспективи часу». У тому є велика цінність мемуаристики Є. Онацького, яку можна уважати за «документовану» біжучу історію і за надзвичайно важливий джерельний матеріял до найновішого періоду української історії.

У хронологічному порядку згадаємо важливіші видання історика: *По похилій площі. Записки журналіста і дипломата* (Мюнхен, «Дніпрова Хвиля», 2 томи, 1964 і 1969); «Під омофором бар. Василька» («Український Історик», в друку); *Сторінки з римського щоденника. Італія і фашизм.* том. І. (Прага «Пробоєм», 1942); том. II. *Навкруги Ватикану* (Прага, «Пробоєм», 1943); *У Вічному місті. Записки українського журналіста. Рік 1930.* (Буенос Айрес, В-во М. Денисюка, 1954); «Сторінки з римського щоденника. Карпатська Україна». *Календар-Альманах* «Відродження», 1952; *У вавилонському полоні.* (Буенос Айрес, 1949). У записках історика знаходимо тексти листів М. Грушевського, С. Петлюри, Дм. Антоновича, Є. Коновальця, Дм. Андрієвського, Єп. І. Бучка і цілого ряду інших діячів з часів Визвольних Змагань і підпільної боротьби. Також Є. Онацький містив у записках повні тексти різних меморіялів і документів урядів УНР і ОУН. Для дослідника найновішого періоду української історії — записки історика є «копальнею золота» архівних матеріялів.

Різні історичні статті Є. Онацького друкувалися в «Розбудові нації», «Літературно-науковому віснику», «Пробоєм», «Записках НТШ», «Самостійній Україні» та інших журналах і українських та італійських часописах. Ці праці переважно відносяться до історії України в XIX і XX століттях і містять важний архівний матеріял. Також треба згадати популярно-наукову розвідку історика *Наше національне імя. Наш національний герб*, (Буенос Айрес, 1949), в якій автор досліджує назву Україна і питання української історичної термінології і гербознавства.

---

13 Є. Онацький, *У Вічному місті*, стор. 9.

Є. Онацький також досліджував історію українського поселення в Південній Америці і помістив на цю тему гасла в українській і англомовній Енциклопедії Українознавства та інших виданнях.

Біографічні праці проф. Є. Онацького становлять окрему ділянку в його творчій спадщині. Біографія, як допоміжна дисципліна, завжди займала важливе місце в творчості історика. Біографічні праці Є. Онацького друковані в різних українських періодиках. У 1965 році появилася накладом Української Американської Видавничої Спілки збірка його біографічних нарисів *Портрети в профіль* (Чікаґо, 1965. 197 стор.). З цікавіших нарисів згадаємо: «Симон Петлюра — чесність з ідеєю», «М. Грушевський — чесність з народом», «Іван Франко — дух, що тіло рве до бою», «Олена Теліга — поетка героїчного життя», «Євген Коновалець — уроджений провідник», «Джузеппе Мацціні — апостол припнічених націй», «Оскар Вайлд — ґеній парадоксу» і цілий ряд інших біографічних статтей, які тематично охоплювали українських і неукраїнських діячів, політиків, письменників і інших творців культури. За нашими підрахунками Є. Онацький написав біля 200 біографічних статтей. Тут треба зокрема згадати його енциклопедичні статті, поміщені в італійському «Літературному словнику творів і персонажів усіх часів і літератур» (Рим, 1941—1943), в якому дослідник помістив біля 50 біографічних енциклопедичних гасел.

Біографія була улюбленим жанром проф. Є. Онацького, який у приступній формі цікаво відтворював життя різних діячів і творців культури.

Проф. Є. Онацький був істориком з широким діяпазоном зацікавлень. Своїми працями він здобув тривале місце в українській історіографії.

Українська Мала Енциклопедія (УМЕ)

Майже кожний творець культурних вартостей має задушевне бажання створти бодай один монументальний твір, який збагатить світову скарбницю культури. Професор Є. Онацький не був вийнятком і понад тридцять років збирав матеріяли до опрацювання енциклопедії української культури. Цей задум він зреалізував і в роках 1957 до 1967 появилася в 16-ох книжках капітальна *Українська мала енциклопедія* (Буенос Айрес, Накладом Адміністратури УАПЦеркви в Арґентіні, 1957—1967. 2147 стор.).

Цей фундаментальний твір має свою цікаву історію. «Думка написання Словника Української Культури», пише Є. Онацький, «зародилася в мене аж в березні 1918 р., коли я, вийшовши з партії укр. соц. революціонерів, а одночасно і з президії Укр. Центр. Ради, поступив бібліотекарем в Історичний Міський Музей Києва, де директором був М. Біляшевський, а його заступником Дан. Щербаківський, археологічним відділом керувала В. Козловська. Приходили туди часто такі ентузіясти української культури як К. Шероцький, В. Прокопович, Ф.

Ернст... І от в цьому незвичайно культурному оточенні людей, що цілковито і з захопленням віддавалися студіям над українською культурою й історією, я, працюючи далі над збиранням цікавих мені матеріялів, наскочив на гарне видання двотомової «Енциклопедії Польських Стародавностей» Зиґмунда Ґловера. От тоді, в мене й зародилася вперше думка: чому б не скласти подібну Енциклопедію Української давньої Культури. Цю мою думку підтримав дуже гаряче Дан. Щербаківський, який проте, заважив, що такий твір повинен прийти як наслідок дуже довгої й пильної праці».[14]

У Римі Онацький систематично збирав матеріяли до енциклопедії і вже в 1932 році виготовив деякі гасла. У 1945 році, по повороті з німецької в'язниці, історик опрацював *Енциклопедію українських символів, вірувань і звичаїв* (871 стор. машинопису), яку згодом використав в УМЕ.

Енциклопедія Є. Онацького — це унікальне видання, праця одної людини, яке відзеркалює енциклопедичне знання і світогляд її автора. «Моя енциклопедія», писав Є. О., «відзначається суб'єктивним характером, — нема в ній нічого догматичного, не накидаю я в ній нікому свої поглядів, але все ж звертаю якнайбільшу увагу на те, щоб підходити до трактованих тем із точки погляду християнської етики, подаючи при цьому багато гасел з суспільної психології, філософії, релігії та історії Церкви, що взагалі не були трактовані в попередніх двох Енциклопедіях (*Українська Загальна Енциклопедія* і *Енциклопедія Українознавства* — Л. В.)».[15]

На 2142 сторінках тексту проф. Є. Онацький зумів у популярно-науковій формі висвітлити головніші події в розвитку українського народу і української культури. Зокрема вирізняються його етнографічні гасла і під тим оглядом УМЕ є багатша за *Енциклопедію Українознавства*, НТШ. Звичайно в УМЕ знайдуться деякі помилки (зокрема в істор. хронології), друкарські чортики і часами суб'єктивні насвітлення деяких подій, — але, не зважаючи на ці дрібні недотягнення, УМЕ є фундаментальним і наскрізь оригінальним твором, який зацікавить ученого і любителя української історії. Треба подивляти проф. Є. Онацького, який був перевантажений іншою науковою і політично-суспільною працею, що він зумів опрацювати цей капітальний твір.

Мовознавство і етнографія

У 1937 році Дирекція Італійського Вищого Східного Інституту в Неаполі запросила проф. Є. Онацького викладати українську мову. У зв'язку з відсутністю української граматики в італійськоій мові Є. О.

---

[14] Є. Онацький, «Післяслово», *Українська мала енциклопедія*, стор. 2143—44.

[15] *УМЕ*, стор. 3.

видав з рамені Інституту *Теоретично-практичну граматику української мови (Grammatica Ucraina teoretico-practica)*, призначену для італійських студентів. Рівночасно він вирішив опрацювати перший обширний двомовний українсько-італійський словник. Праця над цим проєктом тривала понад чотири роки і в 1941 появилася перша частина словника — *Vocabolario Ucraino Italiano*, Roma, Instituto Nazionale per le Relazioni con L'Estere, 1941. 1736 р. Словник включає біля сто тисяч слів. Другу частину словника (Італійсько-український словник) не видано з огляду на воєнні події. Лише в 1977 році заходами Блаженнішого Отця Йосифа Сліпого появилися накладом Українського Католицького Університету в Римі дві частини словника (*Італійсько-Український Словник*, стор. 631 і *Українсько-Італійський Словник*, стор. 1741).

Проф. Ярослав Рудницький високо оцінив лексикографічну працю Є. Онацького і назвав його «справжнім піонером у ділянці українсько-італійської лексикографії».[16]

Українсько-італійський словник проф. Є. Онацького належить до фундаментальних праць в українській і італійській лексикографіях і запевняє його авторові почесне місце в історії українського мовознавства.

Окрему ділянку творчости проф. Є. Онацького становлять його етнографічні праці. В українських і італійських журналах появилися його численні розвідки, присвячені українському фолкльорові, мітології, народним звичаям і обрядам.[17] Тут ще раз згадаємо, що проф. Онацький опрацював першу українську етнографічну енциклопедію п. н. *Енциклопедія українських символів, вірувань і звичаїв*, яка залишилася в рукописі.

У зв'язку з етнографічними й історичними дослідами проф. Є. Онацький написав численні статті, присвячені світоглядові української людини і українського народу. Ці праці межують з філософією, психологією і соціологією і у великій мірі віддзеркалюють світоглядову настанову їхнього автора. З цього циклю згадаємо дві збірки есеїв: *Спрага справедливости. Нариси з суспільного життя* (Буенос Айрес, 1950. 132 стор.) і *Завзяття чи спокуса самовиправдання* (Париж, 1956. 207 стор.).

У насвітленні різних аспектів суспільного життя історик ставить у центрі своїх виводів українську людину і український рід, як основ-

---

[16] Я. Рудницький, «Світлій пам'яті академіка Є. Онацького», *Свобода*, ч. 1/2 січня 1980.

[17] З важливіших етнографічних праць історика згадаємо: «Про чужу і нашу демонологію», *Літературно-Науковий Вісник*, кн. 3, 1929; «З приводу культурно-історичної постаті старо-українських свят Різдва і Щедрого Вечора», *ЛНВ*, кн. 4, 1929; «Дещо про наші етнологічні студії та деякі ритуальні символи», *ЛНВ*, кн. 7—8, 1931; *Чарівне коло та ритуальне оголення*. Париж. Накладом «Українського Слова», 1938, стор. 56; «Культ і символіка сонця у віруваннях українського народу», *Записки НТШ*, т. 119, 1962

Назви праць в італійській мові подані в М. Гаврилюка, *Бібліографія праць проф. Євгена Онацького*. Буенос Айрес, 1964, стор. 53—54.

ні рушійні сили історичного процесу. Критична аналіза вдачі і характеру української людини і української спільноти є представлена автором з точки зору християнської моралі і його ідеалістичного світогляду.

Журналістична праця й інші ділянки творчости Є. Онацького

Журналістична праця Є. Онацького зачалася ще в 1917 році і тривала майже до кінця його життя. Численні статті вченого містилися в різних українських часописах і журналах в Україні, Італії, Франції, Австрії, Німеччині, Америці, Канаді і в Арґентіні. Проф. Є. Онацький був одним з видатних українських публіцистів в 20-му столітті.

Тематично статті Є. О. охоплювали різні прояви українського і міжнародного життя. Він часто заторкував у своїй публіцистиці світоглядову тематику і різко виступав проти комплексу українського провінціялізму і партійного доктринерства.

Журналістична діяльність проф. Є. Онацького охоплює його редакторську працю і публіцистичну творчість.

Покійний започаткував свою редакторську працю в 1919 році, коли був відповідальний за зміст „La voce dell Ucraina" (Голос України) — офіційного органу Пресового Бюра при Українській Дипломатичній Місії в Італії (1919—1920). Проф. Я. Рудницький подав помилкову інформацію про «співредакторство» Є. Онацького українознавчого журналу «Україна».[18] Є. Онацький був співробітником даного видання, а не його «співтворцем» чи «співредактором».

В Арґентіні історик редаґував тижневик «Наш Клич» (1947—1963), Календар-Альманах «Відродження» (1949—1961), місячник УАПЦ «Дзвін» (1953—1957) і Альманах «Просвіта» за рік 1948. Є. Онацький був здібним редактором, а в часописах і календарях містив цінний українознавчий матеріял. Це зокрема відноситься до календаря «Відродження», який він редаґував понад десять років і в якому знаходимо цінні праці українських істориків, письменників, літературознавців й інших творців культурних вартостей. На нашу думку, під оглядом змісту, календар «Відродження» під редакторством Є. Онацького належав до найкраще редаґованих укр. календарів у вільному світі.

Немає змоги в короткій статті вичислити усі журнали і часописи, в яких знаходимо статті Покійного.[19] Тут лише згадаємо, що він був постійним кореспондентом львівського «Діла», тижневика «Українське Слово» (Париж), місячника «Розбудова Нації» (Прага) і «Самостійної Думки» (Чернівці). Багато статтей Є. Онацького видруковано в «Українському Голосі» (Перемишль), «Свободі» Джерзі Сіті), «Народній Спра-

[18] Я. Рудницький, цит. пр. *Свобода,* ч. 1. 1980.

[19] Такий список знаходимо в бібліографії М. Гаврилюка, *цит. пр.,* стор. 50—52.

ві» (Київ), «Овид» (Буенос Айрес), «Сучасність» (Мюнхен), «Самостійна Україна» (Чікаґо)) і інших періодиках.

Є. Онацький співпрацював в цілому ряді італійських журналів і часописів, з яких згадаємо „L'Europa Orientale", „Antieuropa", „Rivista di letterature slave", „La Antologia", „Gli Annali dell Istituto Superiore Orientale", „Il Testimonio", „Il Corriere Diplomatico e Consulare" та інших журналах. Публіцистична спадщина Є. Онацького обильна і ваговита і вимагає окремого дослідження.

З інших ділянок творчости Є. О. становлять його переклади літературних творів з італійської, французької та інших світових мов. У 1923 році появився його переклад «Пригоди Пінокія» К. Кльоді (Львів, «Світ Дитини», 1923. 211 стор.), вийнятково популярне видання серед української дітвори і молоді. У 1965 році появилася збірка перекладів автора *З чужого поля* (Чікаґо, Українська Видавнича Спілка, 1965. Стор. 143), в якій також знаходимо три його власні оповідання. У передмові до збірки Є. О. писав, що «всі вони (перекладені твори — Л. В.) мають ідеалістичну підоснову і літературно-естетичну форму і виховно-етичне спрямування». Видання містить переклади оповідань Люїджі Піранделльо, Фредеріко де Роберто, Джека Фостера, Е. Пінета та інших письменників. З української мови на італійську Є. Онацький переклав М. Хвильового «Я» Романтика і М. Коцюбинського «Поєдинок», які були видруковані в *Антології українських письменників* (Фльоренція, 1941 і Рим, 1949). Деякі переклади з італійської мови зберігаються в рукописах (Е. Амічіс, «Серце», Камілльо де Сольдато, «Пригоди Дрозда Шкандиби»).

* * *

Проф. Є. Онацький ще за життя передав свій архів для збереження в Іміґраційному Архіві при Міннесотському університеті. Також деякі його рукописи знаходяться в бібліотеках НТШ і УВАН в Нью-Йорку. Деякі його твори, зокрема записки за 1930-і роки, ще не друковані.

На думку автора цих рядків найкращим відзначення пам'яти Покійного буде видання його недрукованих творів і також опрацювання обширнішої студії про його діяльність. Наша стаття являється лише малим причинком до вивчення життя і творчости проф. Євгена Онацького — заслуженого вченого і суспільно-політичного діяча, який залишив тривалий слід в найновішому періоді української історії і вложив тривалий вклад в розбудову культури української нації.

ДОДАТКИ

Вибір листів Євгена Онацького до Любомира Винара

Ч. 1.

4 вересня 1971

Вельмишановний Колеґо!

Хочу подякувати Вам за прихильну бібліографічну замітку про мою другу частину «Записок журналіста і дипломата». На жаль, це покищо єдиний пресовий відгук на мою книжку.

Ви пишете: «треба надіятися, що дальші частини того цікавого видання появляться в короткому часі». Правду сказавши, надій на здійснення того Вашого побажання маю мало: видавець не має на те засобів, і треба було б, як він писав, шукати меценатів, а я цього робити не вмію. Залишається невидрукованою третя частина тих Записок під наголовком «Під омофором барона М. Василька», що був останнім Головою Дипломатичної Місії в Італії. Таким називає себе М. Єреміїв, про що я вислав відповідне спростовання «До історії нашої дипломатії», якої ще не було видруковано.

Ваше побажання про огляд моєї дипломатичної діяльности до побажаної третої книги моїх записок — трудне до здійснен ня, бо про неї мало хто знає. Головна моя дипломатична діяльність припадає на ще невидрукований рік 1921 та на роки 1931—38, описані мною в теж ще невидрукованих 8 томах Записок журналіста. Про ту мою діяльність крім полк. Є. Коновальця, дужо мало хто знав, а тим часом вона була дуже важна і дала в наслідках повне ознайомлення — через різні мемуари та особисті побачення — італійського уряду зі справжнім станом речей на українських землях, а це привело до признання нам 4-ох університетських стипендій, однорічної наукової стипендії (з неї скористав О. Ольжич), пропозиції стипендій у військових академіях (від неї прийшлося відмовити за браком кандидатів з відповідними належними документами), створення в 1936 році катедри української мови і літератури, обов'язкових для всіх студентів слов'янського відділу у Вищому Східньому Інституті в Неаполі (здається перший випадок визнання обов'язковости української мови і літератури у вищій школі), створення лекторату української мови в Римському Державному Університеті, видрукування на державний кошт моєї великої Теоретично-практичної Укр. Граматики для італійців та Українсько-італійського словника, найбільшого з наших двомовних словників (приготований до друку Італо-український Словник не був видрукований через фатальну для Італії і України другу світову війну). Проти встановлення катедри укр. мови і літератури протестували польське і совєтське посольства, але без наслідків. Совєтське посольство протестувало навіть і проти розпочатого тоді друку мого укр.-італійського словника, але теж без наслідків. Як бачите, наслідки моєї дипломатичної праці в Італії були досить значні, і українське громадянство колись довідається про неї докладно з моїх ще недрукованих Записок журналіста. Що до моєї діяльности в 1921 році, коли я завідував справами місії в Італії, «під омофором бар. М. Василька», що перебував у Відні і до Риму ні разу не приїдив, то вона, маючи своїм завданням не допустити до визнання права Київського Большевицького Уряду, а фактично Москви, провадити комерцію з Італією, заздалегідь була призначена на неуспіх, як і всіх дипломатів УНР.

Написав до Вас несподівано багато, але, надіюсь, Вам було цікаво дещо про те довідатися.

Щиро вітаю Вас і бажаю Вам всього доброго.

Ваш Євген Онацький

Ч. 2.

24 вересня 1971

Вельмишановний і Дорогий Колеґо!

Я радо співпрацював би в Українському Історику, але, на превеликий жаль, неможливо; я напівсліпий, моя Енциклопедія та редаґування в Нашому Кличі, де я також мусів правити коректу, з'їли значну частину мого зору, який від 1964 р. все погіршується. Читаю я очима моєї дружини і пишу її пальцями. Вона тримає мене в курсі подій нашої політики та культури, читаючи мені нашу пресу, і також полагоджує листування. Має вона до полагодження чимало й інших справ, приватних і громадських, і обтяжувати її ще чимсь — неможливо. Отже відпадає і моя, хоч яка бажана мені співпраця в Українському Історику. Про студії українознавства я видрукував свого часу статтю в пражському «Пробоєм» (1941). З огляду на те, що «Пробоєм» зробився бібліографічною рідкістю, і про ту мою статтю мало хто знає, її можна було б було передрукувати. Також в «Пробоєм» за 1942 р. вміщено було мою статтю «Україніку в італійських журналах» за р. 1941.

З проф. Ю. Полянським ми не бачимося, бо живемо далеко один від одного, я майже не виходжу з дому, і він також, крім університету, де викладає геологію, ніде не буває, бо його здоров'я теж недомагає. На всякий випадок подаю Вам його адресу, бо буде краще, якщо Ви до нього безпосередньо напишете.

Що до Єремієва, то я написа в про нього чимало, і то в приязному освітленні, в третій частині моїх Записок «Під омофором бар. М. Василька». Його вороже наставлення до мене виникло за т. зв. «Пацифікації», коли я мусів поборювати його антисоборницьку діяльність в Італії і Лізі Націй та також в нашій соборницькій пресі. Та це його пізніше польонофільство та ворожнеча до мене, що виробилася в хворобливу ненависть, яка триває ще досі, не могли вплинути на зміст моїх Записок в 1920 р. Не треба забувати, що мої Записки — не спогади, де дивиться людина з далекої перспективи і робить висновки з усього баченого та пережитого, а власне тогочасні записки, що віддають саме тогочасні думки і настрої.

Щиро Вам дякую за пропозицію видрукувати третю частину Записок в Українському Історику ... Можу ще тільки додати, що ця третя частина видається мені найцікавішою і найзмістовнішою, бо в ній вже нема тих неприємних грошевих справ, які перебрав на себе бар. М. Василько і йде мова про відносно дипломатичну працю. Тому я волів би заризикувати друкувати його, поклавшися на зміст двох попередних частин та на мій досвід письменника.

Щиро Вас вітаю і бажаю всього доброго.

Ваш Євген Онацький

Ч. 3.

2. XI. 1971

Вельмишановний і Дорогий Пане Професоре,

Насамперед прийміть від нас обох сердечні поздоровлення з примноженням Вашої Родини і щирі побажання, щоб мати і дитина (народження нашої доні Наталки — Л. В.), так і Ви з ними прожили багато років в доброму здоров'ї, щоб могли діждатися того, чого ми не діждемося — побачити нашу Україну вільною від московського ярма! Не відповідав на Вашого листа, бо ждав листа від д-ра Вінтоняка в справі друку третьої частини моїх Записок, але тому, що Ви ждете відповіді на деякі Ваші запити, то я вже не бачу можливости відкладати ті запити і пишу, так і недіждавшись листа від д-ра Вінтоняка. В суботу 6 листопада, якщо не одержу позитивної відповіді від д-ра Вінтоняка з приводу моїх Записок, вишлю рукопис порученою почтою, пароплавом. Одержите Ви його аж при кінці грудня, щоб могли розпочати друк відразу в 1972 році. Чи можете Ви зробити відбитку окремою книжкою бодай у 100 примірників?

Свою думку про М. Грушевського я висловив в моїй книжці «Портрети в профіль» в статті «М. Грушевський — чесність з народом», що доповнює серію статтей «Винниченко — чесність з собою», «Петлюра — чесність з ідеєю», і «Т. Шевченко — чесність з Богом». Цю книжку видала Укр. Амер. Вид. Спілка в Чікаґо («Самостійна Україна») в 1965 році. Листів від Грушевського я не маю. Ставився він до мене дуже прихильно і властиво він запросив мене на секретаря Укр. Центральної Ради і висилав тричі на переговори з урядами Дону і Кубані в справі спільного фронту проти московського імперіялізму. Проте його прихильність до мене зовсім охолола, коли я в березні 1918 року вийшов з партії Укр. Есерів і склав обов'язки Секретаря Укр. Центр. Ради. Опинившись закордоном, він був написав мені тільки одну картку, якої тепер знайти не можу, з запитом, що я зробив із першою книжкою протоколів Укр. Центр. Ради. (Другу незакінчену книжку протоколів я передав своєму наступникові Постоловському Ант., а перша залишилася в мене, і М. Грушевський про те знав). Я відповів, що, від'їжджаючи закордон, як думалося не надовго, я сховав ту книжку у міському Київському Музеї, де я був бібліотекарем, за книжками, в кімнаті, де працював Дан. Мих. Щербаківський. Не знаю, чи Грушевський, повернувшися до Києва, віднайшов ту книжку протоколів, чи вже її перед тим знайшли там чекісти, переводячи трус в Музеї. Більше мені Грушевський нічого не писав, бо надто був полівів, як і інші мої колишні товариші по партії, що оточували Грушевського у Відні. Їх наставлення, як, очевидно, і наставлення Грушевського, проглядає дуже ясно в листі до мене Миколи Шрага, що я оголошую в моїх Записках. Журнали «Пробоєм», як і інших журналів з моїми статтями я не маю. Що мав, вислав з частиною мого архіву та бібліотеки до Осередку Укр. Студій при Університеті в Міннесоті.

Це все минуле, що має безсумнівну вартість для нашої історії, але ми тепер захоплюємося сучасним, що матиме велике значення: маю на увазі ті події в лоні Укр. Катол. Церкви, що тепер відбуваються в Римі при ініціятиві Кардинала Сліпого. Нарешті наші Владики завдяки Йому знайшли гідний голос, що лунає в усій світовій пресі, а в тому і арґентинській. Ждемо з нетерпеливістю українських часописів з Европи, Америки та Канади, що певно принесуть багато цікавих подробиць тих подій. Думаю, що і Ви

там переживаєте ті події не менш інтенсивно, як ми тут. Взагалі останніми часами приходиться жити інтенсивно: ще ж у нас тут не закінчилося приготування до вельми урочистого відкриття пам'ятника Т. Шевченкові, з яким в'яжеться цілий тиждень української культури, з концертами, виставками, конференціями та ріжними приняттями.

Вітаю Вас з Родиною ще раз від нас обох і бажаю всього найкращого.

Ваш Євген Онацький

Ч. 4.

24. XI. 1971

Вельмишановний і Дорогий Пане Професоре,

Третя частина моїх Записок «Журналіста і Дипломата» десь пливе до Вас по хвилях океану, а я користуюся вільною хвилиною моєї Дружини, щоб переслати Вам витяг з листа до мене д-ра Вінтоняка:

> «... В Укр. Історику можна б друкувати, але цей друк буде тягнутися дуже довго. Журнал виходить з опізненням і вже є деякі статті, відложені, що чекають на решту. Коли б друкувати в Укр. Історику, то книжка могла б вийти знова під фірмою мого видавництва. Я радо видав би третю частину Ваших Записок, на жаль, фінансово не є спроможний».

Це для мене дуже важливе і, можна сказати, навіть вирішальне, тому-то оця третя частина і пливе вже до Укр. Історика.

Я одержав добре видану відбитку мого давнього репортажу «Їду до Арґентини», і, як тільки одержу більшу кількість тих відбиток з Нового Шляху, зараз Вам перешлю. Може знайдете там дещо цікаве.

У нас тут готується історична подія — відкриття пам'ятника Т. Шевченкові скульптора Молодожанина в найкращому місці Б. Айресу. Пам'ятник кращий від Вашинґтонського. Вже починає наїздити сила людей спеціяльно замовленими літаками з Канади і ЗСА, і відбудуться сподівані і несподівані зустрічі. Буде цілий тиждень української культури з ріжними концертами та іншими імпрезами, яких Арґентина ще не бачила.

Я з дружиною щиро вітаємо Вас з Родиною і бажаємо всього найкращого.

Ваш з пошаною Євген Онацький

Ч. 5.

23 жовтня 1978 р.

Вельмишановний і Дорогий Пане Професоре,

Дістав Вашого листа з 7. X. ц. р. і зрадів, довідавшись, що таки маєте намір друкувати мої Записки за 1921 р., які вже пролежали у Вас кілька років. Думаю, що вони мають бути цікаві і корисні не тільки для дослідників минулого, але і для загалу української інтеліґенції, що цікавляться життям і діяльністю наших імпровізованих і непідготованих до тої діяльности дипломатів. ... Що до проф. М. Грушевського, то я видрукував про нього статтю в книзі «Портрети в профіль». Її можна дістати в редакції «Самостійної України», яка видала цю книгу в 1965 році.

Моя дружина погодилася записати для Вас мою автобіографію, яку тут пересилаю, але не як статтю для друку, але як матеріял до використання.

«Вісті з Центральної Ради» редаґував Мих. Єреміїв при найтіснішій співпраці і контролі Мих. Грушевського. Дуже радий, що Ви могли зберігти майже усі числа того рідкісного видання.

Щиро вітаю від нас обох.

Євген Онацький (а за нього Ніна Он.)

Ч. 6.

Є. Онацький

До історії Українських Дипломатичних Місій[20]

В кількох українських часописах, як «Український Голос» у Вінніпеґу . 4. XI. 1970 р., «Українське Слово» в Буенос Айресі, з 22. XI. 1970 р. та інших видруковано статтю М. Єреміева «Пам'яті С. Пащенка» з підзаголовком «Сторінка історії». У тій «сторінці історії» видруковано декілька тверджень, що незгідні з історичною правдою. З огляду на це прошу ВШановну Редакцію «Українського Історика» видрукувати на своїх сторінках моє спростовання тих неправдивих тверджень.

По перше, М. Єремієв твердить, що Голова Дипломатичної Місії в Італії Дм. Антонович взяв до неї С. Мака «завзятого москаля» . . . Це твердження — просто наклеп на Дм. Антоновича і на С. Мака. Дм. Антонович був давнім випробованим патріотом, одним із засновників першої української революційної партії РУП-у, одним із членів першого українського уряду, і він ніколи не взяв би до Української Дипломатичної Місії не то «завзятого москаля», а і просто москаля. С. Мако був українським мистцем і, хоча походив з Сибіру (мабуть із українських переселенців, або засланців) і не володів українською мовою, вважав себе українцем і працював для українського мистецтва і культури. Був одружений із відомою діяльною українкою з Полтавщини. В своїй діяльності в Дипломатичній Місії в Італії він працював, як український патріот і не виявляв ніякого москвофільства. Пізніше в Празі він очолював Українську Студію Плястичного Мистецтва, з якої вийшли мистці, що сформували групу «Скіфів», европейського напрямку. Він був відомим портретистом, і його пензелеві належить портрет славного мецената Є. Чикаленка, що для «завзятого москаля» було б неможливо. Всі українські мистецтвознавці писали і пишуть про С. Мака, як про українського мистця, що збагачував українську культуру. Таким мистецтвознавцем був і Дм. Антонович, який саме за це і цінив С. Мака.

Далі М. Єремієв пише: «я приїхав до Риму як Голова Місії . . . С. Мако і Онацький були звільнені» . . . «Головою Української Місії в Італії, як титулує себе М. Єреміїв, він ніколи не був. Першим головою її був Дм. Анонович, потім короткий час Вас. Мазуренко, і нарешті від серпня 1920 р. і до кінця діяльности Місії 1923 р. барон М. Василько, призначений С. Петлюрою з правом призначити та звільнити інших членів Місії. Діяльність Місії за г оловства Дм. Антоновича та Вас. Мазуренка я описав в «Записках журналіста і дипломата» під назвою «По похилій площі» чч. I і II, а

---

20 Спростовання проф. Є. Онацького написане 26. 2. 1971 р.

діяльність Місії за головства бар. М. Василька у ще невидрукованій третій частині тих записок п. н. «Під омофором барона М. Василька».

Барон М. Василько, як голова Місії в серпні 1920 р., призначив М. Єремієва Керуючим справами Місії. На цьому пості М. Єреміїв залишився лише кілька місяців, до 7 грудня 1920 р., коли М. Василько, як голова Місії, якого титул привласнює собі М. Єреміїв, звільнив його з того посту і призначив на його місце д-ра Т. Галіпа. Листом з 11 жовтня 1921 р. барон М. Василько відкликав з Місії д-ра Т. Галіпа і призначив на його місце мене. На цьому пості керуючого справами Місії я залишився аж до ліквідації Місії в 1923 р. і брав участь разом з О. Шульгіном із Франції і Р. Смаль-Стоцьким із Німеччини в Українській Делеґації на Міжнародню Ґенуйську Конференцію в 1922 р. Ніхто мене з Місії не звільняв, я безперервно працював в ній перше, як аташе, а потім, як Секретар Леґації (такий був титул), Керуючим Справами Місії. Не одержуючи належної платні і не маючи можливости — в стані повного безгрошев'я — провадити будь-яку дипломатичну діяльність, я зрештою повідомив голову Місії бар. М. Василька, який перебував у Відні, що складаю з себе обов'язки Керуючого Справами Місії.

Барон М. Василько утримував довший час власним коштом Дипломатичну Місію в Італії, і навіть допомагав фінансово урядові УНР. В листі до Кедровського з 9. XI. 1924 р. С. Петлюра писав так: «Несподівано для себе, через смерть — теж несподівану — Бар. М. Василька, опинився я в дуже тяжкому матеріяльному становищі, а це і на моральний стан духа вплинуло дуже погано, бо виїхав за кордон, дякуючи допомозі грошевій М. Василька, який це зробив з мотивів патріотичних; на цю допомогу . . . я й жив до смерти М. Василька» (Збірник «Симон Петлюра», вид. УВАН, Ню Йорк, 1956, стор. 425).

Не можна дивуватися, що М. Єреміїв у своїй «Сторінці історії» навіть не згадує М. Василька, привласнюючи собі титул свого шефа.

Є. Онацький

АВТОБІОГРАФІЯ

Я народився 1-го січня 1894 року (старий стиль) у Глухові, у родині учителя міської школи Дометія Григоровича Онацького та його дружини Тетяни Іванівни Сисоєнко. В 1915-му році одружився з Ніною Йосипівною Кукулевською, курсанткою Вищих Жіночих Курсів у Києві, дочкою священика села Нових Петрівців коло Києва та його дружини Ксенії Всеволодівни Проценко. В 1912 році я закінчив Кам'янець-Подільську гімназію, а в 1917 році історично-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. Того ж року на Національному Конґресі у Києві мене було обрано до Української Центральної Ради, як представника Чернігівщини. Ті вибори були підтверджені Губерніяльним З'їздом Чернігівщини, в якому я взяв участь з доручення проф. М. Грушевського — голови Української Центральної Ради. Як член президії УЦР, я, з доручення проф. М. Грушевського, їздив на Кубань і на Дін, щоб зав'язати там приязні стосунки Української Центральної Ради з місцевою владою.

У січні 1919 року виїхав я з Києва у складі делеґації Української Народньої Республіки на Версальську мирову конференцію, але до Парижу

не доїхав і прожив шість місяців у Лютрі, на березі Женевського озера, удосконалюючись у французькій мові.

У жовтні 1919 року я увійшов у склад Української Дипломатичної Місії в Італії і був там спершу Директором Пресового Бюра Місії, яке видавало бюлетень італійською та французькою мовами та тижневик «Ля Воче дель Україна» («Голос України»). Опісля був секретарем та завідуючим справами Місії до закі нчення її діяльности 1922 року.

У 1922 році був делеґований, разом з Олександром Шильгином та Романом Смаль-Стоцьким на Міжнародню політичну конференцію в Ґенуї.

Після ліквідації Місії я поширив зв'язки з українською вільною пресою в діяспорі, головно з щоденниками «Ділом» у Львові та «Свободою» у Джерзі Сіті, що дало мені можливість увійти у впливову асоціяцію чужинецьких журналістів в Італії, що сприяло поширюванню та утримуванню моїх зв'язків з журналістичним та дипломатичним світом.

У 1937 році я одержав запрошення від італійського Вищого Східнього Інституту в Неаполі («Інстітуто Суперіоре Орієнтале ді Наполі») викладати в ньому українознавство з титулом асистент-професора, а 1941 року одержав запрошення від Римського Державного Університету на лектора української мови в тому університеті. Згаданий Вищий Інститут видав 1938 року мою докладну українську теоретично-практичну граматику для італійців, першу в Італії, а 1941 року Українсько-італійський словник, також перший в Італії. Його перевидав 1977 року Український Католицький Університет у Римі.

1943 року німці зайняли Рим і відразу ж мене заарештували та вивезли до Німеччини, де мене тримали у в'язницях Берліну та Оранієнбурґу до капітуляції Німеччини. Моє ув'язнення у Німеччині я описав в книжці «У вавилонському полоні» — Буенос Аайрес 1949 рік.

1945 року я з допомогою американських окупаційних військ повернувся до Риму, але вже в березні 1947 року під загрозою видачі мене московським властям мусів виїхати в Арґентіну. Переїзд до Буенос Айресу кораблем оплатив мій гонорар за Українсько-італійський словник.

В Буенос Айресі я перейняв редаґування тижневика «Наш Клич» та щорічних Календарів-Альманахів «Відродження». Українська спільнота в Арґентіні двічі обирала мене головою Української Центральної Репрезентації з термінами по три роки. Потім мене обрано також головою Головної Української Ради на три роки.

1964 року, через ослаблення зору та захворіння серця, я мусів залишити журналістичну, наукову та громадську діяльність.

Свою публіцистичну та наукову діяльність я розпочав у Києві 1918 року в журналах «Народна Справа», «Наше минуле» та «Україна», але найбільше на еміґрації, де, крім безчисленних статтей по різних часописах, написав 52 книжки, що з них 38 було надрукованих.

У Буено-Айресі був основником і першим головою, а потім почесним головою Спілки Українських Науковців, Мистців та Літераторів.

1947 року мене обрали дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка, а в 1948 році дійсним членом Української Вільної Академії Наук.

Із моїх книжок назву тут найголовніші:

Українська Мала Енциклопедія, 16 книжок.

Енциклопедія Української символіки, 2 книжки.

Записки журналіста і дипломата за 1919—1921 рр., 3 книжки.

Записки журналіста за 1930—1938 роки, 9 книжок.

Італійсько-український словник, видання Українського Католицького Університету в Римі.
Завзяття чи спокуса, самовиправдання — ессеї.
Портрети в профіль — ессеї.
Очима душі — голосом серця — переспіви лірики в прозі.
З чужого поля, переклади новель і нарисів.
У вавилонському полоні, спогади про ув'язнення в Німеччині.
Про причини подорожі до Арґентіни і про саму подорож я написав у книжечці «Їду до Арґентіни», яку видав «Новий Шлях» у Вінніпезі.

П. С. — Після припинення, через брак коштів, діяльности Української Дипломатичної Місії в Італії, я залишався — аж до виїзду з Італії, головою Української Громади в Римі і італійські власті, включаючи міністерство закордонних справ, трактували мене як представника українського визвольного націоналістичного руху, тому німці мене полонили, як тільки окупували Рим.

Після повернення з німецького полону, я став заступником голови Українського Допомогового Комітету в Римі, головою якого був Архиєпископ І. Бучко.

Буенос Айрес, 21. X. 1978 р.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ЄВГЕНА ОНАЦЬКОГО

(Книжки і окремі видання)

Зложити повний список друкованих праць Євгена Онацького — це надзвичайно трудне завдання. Його журнальні і газетні статті друкувалися в різних українських і італійських серійних виданнях, які в багатьох випадках являються сьогодні бібліографічною рідкістю. Це саме можна сказати про рецензії історика.

Цей список не включає його журнальних і газетних статтей, рецензій і енциклопедичні гасла. Тут обмежуємося лише до окремих публікацій, які появилися окремими виданнями, або у формі відбиток із серійних видань. Наша бібліографія складається з трьох частин: 1. Бібліографія бібліографій; 2. Книжки і окремі видання; 3. Список журналів і часописів, у яких друкувалися праці Є. Онацького.

I. *Бібліографія бібліографій*

British Museum. Department of Printed Books. *General Catalogue of Printed Books.* London, 1959—1965. Vol. 175. col. 618.
Список праць Є. Онацького, які зберігаються в колекції Британського Музею. Охоплює головно італійські видання.

Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології. За 1917—1927 роки. Харків, Бібліографічна Комісія Науково-дослідчої Катедри історії української культури ім. акад. Дм. Багалія, 1929. Реєструє ранні наукові праці Є. Онацького, які друкувалися у 1917 і 1918 роках в журналах «Україна» і «Наше минуле».

Гаврилюк, М., *Бібліографія праць професора Євгена Онацького. 1917—1964.* Буенос Айрес. Спілка Українських Науковців, Літераторів і Мистців. 1964. Стор. 58.

Найобширніша бібліографія праць Є. Онацького. Появилася заходом Ювілейного Комітету під патронатом Української Центральної Репрезентації з нагоди 70-и ліття проф. Є. Онацького. Охоплює книжки, журнальні і газетні статті. Список не є повний.

Бібліографія складається з таких розділів: 1. Важливіші дати ювілята; 2. Праці в українській мові; 3. Праці в італійській мові; 4. Різне; 5. Приналежність до асоціяцій.

Бібліографічний опис зареєстрованих видань не є повний. Компілятор не мав нагоди перевірити *де візу* деякі вичислені публікації. З про-пусків слід згадати слідуючі видання: Статті Є. О. в «Ділі», «Свободі», «Народній справі», «Народному кличі» (за роки 1934—1947) і інших періодиках, які виходили до 1945 року в Америці, Канаді і Европі.

У кожному розділі праці подані в хронологічному порядку.

The Library of Congress. *The National Union Catalog. 1968—1972.* Washington, D. C., 1973. vol. 72. p. 213.

Реєстр праць Є. Онацького, що зберігаються в Конґресовій Бібліотеці у Вашінґтоні.

The National Union Catalog Pre-1956 Imprints. Mansell 1976. vol. 430. pp. 481—482.

Реєстр праць Є. Онацького (до 1956 р.); що зберігаються у Конґресовій Бібліотеці у Вашінґтоні.

New York Public Library. Slavonic Div. *Dictionary Catalog of the Collection.* Boston, G. K. Hall, 1959. vol. 15. p. 13980.

Список праць Є. О., що зберігаються в Нью-Йоркській Публичній Бібліотеці.

Pelenskyj, Eugene J. *Ukrainica. Selected Bibliography on Ukraine in Western European Languages.* Munich, „Bystrycia“, 1948. (Memoires of the Shevchenko Scientific Society).

Включає частину праць Є. Онацького, які появилися в чужих мовах.

Романенчук, Богдан. *Бібліографія української книги в Великонімеччині.* Львів, «Українське Видавництво», 1942.

Реєструє деякі праці Є. О., які видруковано в Чехословаччині в роках 1939—1941.

II. Книжки і окремі видання

Праці в українській мові.

Чарівне коло та ритуальне оголення. Париж, «Українське Слово», 1938, стор. 56.

Зуроченння. (До українських народніх забобонів). Прага, 1939, стор. 10. Відбитка із Наукового збірника Українського Наукового Інституту в США, Сант Пол. Мін., 1939, т. І.)

Основи супільного ладу. Прага, «Пробоєм», 1941, стор. 57.

(Відбитка із місячника української культури «Пробоєм» за 1941.)

Українська Дипломатична Місія в Італії. Прага, В-во «Пробоєм», 1941, стор. 21. Відбитка з журналу «Пробоєм» за 1941 р.

Сторінки з Римського Щоденника. Італія і фашизм (1920—1935). Том І. Прага, В-во «Пробоєм», 1942, стор. 230.

Сторінки з Римського Щоденника. Навкруги Ватикану (1920—1935). Прага, В-во «Пробоєм», 1943, стор. 180.

Наше національне ім'я. Наш національний герб. Буенос Айрес, В-во «Перемога», 1949, стор. 40.

Основи суспільного ладу. 2-е вид. Буенос Айрес, «Чампіон», 1949, стор. 71.

Творче життя і геройська смерть Олени Теліги. Буенос Айрес, В-во «Перемога», 1949, стор. 12.

У вавилонському полоні. (Спомини). Буенос Айрес, «Чампіон», 1949, стор. 131.

Спрага справедливости. Нариси з суспільного життя. Буенос Айрес, В-во «Перемога», 1950, стор. 132.

Завзяття чи спокуса самовиправдання. Нариси з суспільного життя. Париж, «Перша Українська Друкарня у Франції», 1956, стор. 206.

Очима душі — голосом серця. Переспіви. Буенос Айрес, В-во «Перемога», 1956, стор. 102.

У Вічному Місті. Записки українського журналіста. Рік 1930. Буенос Айрес, В-во Миколи Денисюка, 1954, стор. 533.

Українська мала енциклопедія. Буенос Айрес. Накладом Адміністратури Української Автокефальної Православної Церкви в Арґентіні, 1957—1967, стор. 2147.
УМЕ появилася в 16-ох окремих книжках і друкувалася в першій українській друкарні «Чампіон» О. Кузьмича. Окладинку оформив В. Каплун.

По похилій площі. Записки журналіста і дипломата. Част. I. Мюнхен, В-во «Дніпрова Хвиля», 1964, стор. 152.

Портрети в профіль. Чікаґо, Українсько-Американська Видавнича Спілка, 1965, стор. 300.

З *чужого поля.* Чікаґо, Українсько-Американська Видавнича Спілка, 1915, стор. 145.

По похилій площі. Записки журналіста і дипломата. Част. II. Мюнхен, В-во «Дніпрова Хвиля», 1969, стор. 262.

Їду до Арґентіни. Вінніпеґ, «Новий Шлях», 1971, стор. 104.

Італійсько-український словник. Рим, Український Католицький Університет ім. св. Климента Папи, 1977, стор. 631. (Праці Філософічно-гуманістичного факультету, том. XIII—XV).

Українсько-італійський словник. Рим, Український Католицький Університет, 1977, стор. 1741.

Праці в італійській мові.

Russia e Ucraina. Roma, 1929, 40 p. (Estratto dalla rivista *l'Europa Orientale,* Nos. 5—6, 1929).

Intorno alla morte. Credenze, usi e costumi del popolo Ucraino. Roma, 1929, 26 p. (Estratto dalla rivista *Nuova Antologia,* 1929.)

Il circolo magico nelle credenze e negli usi, del popolo Ucraino. Roma, 1930, 21 p. (Dalla *Nuova Antologia,* 1930).

L'Equilibrio Europeo ed il problema Ucraino. Roma, 1932, 16 p.

Residui di cosmogenie antiche nel folclore Ucraino. Roma, 1932, 29 p. (Dalla rivista di letterature Slave, fasc. V—VI, 1932.)

L'Ucraina ed limiti dell Europa. Napoli, Istituto Superiore Orientale di Napoli, 1936, 16 p.

La terminologia etnica dell Europa Orientale — Rus'-Ucraina. Napoli, 1936, 24 p. (Estratto dagli *Annali* del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli).

Grammatica ucraina, teoretico-practica. Napoli, Istituto Superiore Orientale, 1937, 290 p.

La lingua ucraina nella famiglia delle lingue slave. Napoli, 1937, 17 p. (Dagli *Annali* del R. Istituto Superiore Orientale, 1936).
Studi di storia e di cultura Ucraina. Con. pref. di Luigi Salvini. Roma, U.P.S.R., 1939, VI, 176 p.
Vocabolario ucraino-italiano. Roma, Istituto Nazionale per le relazioni culturali con l'estero, 1941, 1741 p.

III. Список журналів і часописів

Цей список охоплює українські журнали і часописи, в яких співпрацював Є. Онацький. Назви подані в хронологічному порядку.

1917—1920

«Вісті з Української Центральної Ради» (Київ), «Наше минуле» (Київ), «Україна» (Київ), «Народня справа» (Київ), «Воля» (Відень).

1921—1944

«Діло» (Львів), «Наш клич» (Львів), «Літературно-науковий вістник» (Львів), «Наші дні» (Львів), «Новий час» (Львів), «Світ дитини» (Львів), «Український голос» (Перемишль), «Самостійна думка» (Чернівці), «Самостійність» (Чернівці), «Розбудова нації» (Прага), «Пробоєм» (Прага), «Наступ» (Прага), «Український голос» (Берлін), «Українське слово» (Париж), «Тризуб» (Париж), «Наш шлях» (Едмонтон, згодом Вінніпеґ), «Хлібороб» (Бразилія), «Свобода» (Джерзі Сіті), «Українська трибуна» (Варшава), «Краківські вісті» (Краків).

1945—1980

«Записки Н.Т.Ш.» (Париж, «Розбудова держави» (Денвер), «Сучасність» (Мюнхен), «Терем» (Детройт), «Самостійна Україна» (Чікаґо), «Новий літопис» (Вінніпеґ), Наш Клич» (Буенос Айрес), «Дзвін» (Буенос Айрес), «Овид» (Буенос Айрес), «Пороги» (Буенос Айрес), «Українське слово» (Париж), «Свобода» (Джерзі сіті), «Новий шлях» (Вінніпеґ), «Хлібороб» (Бразилія), «Український Історик» (ЗДА).

Серійні видання в італійській мові (до 1942 р.)

„Gli Annali dell Istituto Superiore di Napoli" (Napoli), „Antieuropa" (Roma), „Ardea" (Roma), „Ill Corriere Diplomatico e Consulare" (Roma), „La Nuova Antologia", „Per l'Europa Orientale" (Roma), „Rivista di letterature slave" (Roma), „Il Testimonio" (Roma), „La voce dell Ucraina" (Roma).

Рецензійні статті

Вікентій Шандор

НЕВЛАСТИВА САМОБУТНІСТЬ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ У ВИДАННІ ГАРВАРДСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ

Paul R. Magosci:
The Shaping of National Identity — Subcarpatian Rus' 1848—1948.
Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1979. 640 p.

Автор взявся за відповідальне завдання опрацювати формування національної самобутности Підкарпатської Руси в роках 1848—1948, себто доби сильного пригноблення краю Угорщиною, яке тривало до 1918 р., національно-культурного і політичного відродження чехословацької доби в роках 1919—1939, поновної окупації краю Мадярщиною в роках 1939—1944 та приєднання його до Української РСР.

Це найважливіші періоди історичного розвитку новішої доби, в яких край перейшов у досить короткому часі до політичного завершення своїх змагань у формі Карпатської України, як федеративної, а опісля як незалежної держави. Автор подає у вступі, що він відвідав бібліотеки й архіви в таких державах, до яких не кожний дослідник має нині доступ і зібрав у них потрібний, хоч і не завжди доцільний, матеріял, за що йому належиться признання й подяка. Він зібрав також багату бібліографію, особливо старшої дати, яку не завжди можна знайти навіть і в найбільших тутешніх бібліотеках.

Авто правильно зазначає, що на культурний розвиток окраїнних земель, як правило, мають вплив культури сусідніх народів, чого не уникнула й Карпатська Україна. У данім випадку слід мати на увазі ту виняткову дійсність, що Карпатська Україна була довгими віками окупована Угорщиною, в якій не могла ані розвиватися, ані себе вільно виявляти національно чи політично. Під цим кутом зору слід аналізувати її історичну дійсність, статистику чужих окупаційних властей та різні джерела, які не завжди відповідають історичній правді. І власне цієї важливої обставини автор не взяв належно до уваги, використовуючи некритично деякі некомпетентні й необ'єктивні джерела, а навпаки деякі доступні джерела промовчав. Тому в даному випадку треба поставити під критичну аналізу й те, що в книзі повинно було бути, а чого однак автор не подав.

1977 р. автор цих рядків мав доповідь в Гарвардському Українському Інституті на тему «Історичний розвиток русинів-українців в Угорщині до 1918 р.», на якій був присутній і П. Маґочі. У приватній роз-

мові він поставив мені запитання, як я оцінюю його досі публіковані праці. Я йому щиро відповів, що не розумію, чому він вводить у англійську мову термін «Русин» тоді, коли всі історичні джерела політичні акти, церковні документи чужими мовами говорять про «Рутеніен». У зв'язку з таким ставленням справи маю враження, що «Ви взяли собі за завдання творити тут в Америці окремий нарід русинів». Ми вже мали дома досить клопоту із усякими «язиковими вопросами» та національною назвою, то й зовсім непотрібно їх тут відновляти. Автор заперечив того роду тенденції у своїх працях, а щодо вживання назви «Рутеніен», заявив, що подумає, і, може її прийме.

Читаючи книжку, хід думок автора, вжиті джерела, спосіб їх використання і, зокрема, їх інтерпретацію, не можу, на жаль, і надалі позбутися свого первісного враження. Особливо переконує мене автор у правдивості мого твердження на стор. 277, де він пише: „Thus, for several centuries the term Rusyn had primarily a religious, not national connotation. This beeing the case, it was also possible for ethnic Slovaks or Magyars of the Greek Catholic faith to call themselwes Rusynsť.

Наша історична дійсність у відношенні до греко-католицької віри створила якраз протилежну засаду: «Що греко-католик, то русин». Як же тоді автор пояснить проблему Київської Руси — русинів, універсали Хмельницького, в яких гетьман звертається до свого народу — русинів, Духновича «Я русин бил, есьм і буду», Руську Народну Раду у Львові 1848 р., руські народні ради на Карпатській Україні 1919 р. і подібне. Мабуть, виходячи із такого хибного заложення віднюсно історичности нашої назви русин, автор доходить до такого ж помилкового висновку, визначаючи нашу провідну верству русинофілами, українофілами, русофілами й под., а не назвою їх національної приналежности. У визначеній таким способом і формою історичній схемі національної самобутности нашого краю і його населення, читач тратить орієнтацію, розгублюється.

Із наведеного приходимо до висновку, що автор свідомо замінив англійською мовою термін «Рутеніен», означенням «Русин», бо назва «рутеніен» у всіх енциклопедіях і науковій літературі світу однозначна з «юкрейніен», чого він хотів оминути. Хоч автор і покликується на рішення Чехословацької Академії Наук, що русини на Карпатській Україні є частиною українського народу, але чомусь не зробив цього важливого рішення вихідною точкою своєї праці, а натомість широко користувався джерелами і писаннями людей мало компетентних, або крайньо ворожих до українців.

Реформи цісаря Йосифа II-го, якими він замінив урядову латинську *мову німецькою та обмеження привілеїв, викликало в угорської шляхти сильний опір, що пізніше перетворився у велику силу мадярського національного шовінізму. Відси починається і перша спроба мадяризації не-українських народів, а саме рішенням угорського парляменту* з 5. XI. 1790 р., у змислі якого проголошено державною мовою виключ-

но мадярську. (Ivan Lupas, *Hungarian Policy of Magyarization*, Sibiu, 1944), а не закон з 1868 р., як подає автор.

Наведений закон 1790 р. про мадяризацію не можна було зразу провести в життя, бо, насамперед, треба було виховати професорів «мадярської мови і стилю, яких до того часу не було.[1] З уваги на те, що мадяри були в той час в Угорщині в значній меншості — у 1787 р. із загального числа населення 8,003.000 мали мадяри 2,322.000 або 29%, а 5,681.000 або 71% творили інші народи (Czechoslovak Consulate General: *The Racial Minorities in Hungary and Czechoslovakia*, Prague, 1922, p. 6.), то цісар Франц I, 1827 р., поставився категорично проти такої проголошеної законом насильної мадяризації. Після смерти цісаря Франца I був виданий 12. XI. 1844 р. закон, який в II-ій статті постановив, що «у всіх школах Угорщини викладовою мовою мусить бути мадярська». Виключно мадярську мову заведено в усіх урядах та церковній адміністрації. Про наведені закони автор у книзі зовсім нічого не згадує.[2]

Натомість, на стор. 56 покликається автор тільки на «закон XLIV з 1868 р.» „on the equity of rights of nationalities", який властиво по лінії прав національностей ніколи не був проведений у життя, що автор і сам стверджує. У зв'язку із цим законом мадярська провідна верства виходила з того, що проведення його в життя несумісне з поняттям мадярської «гегемонії». (Seton Watson, *Political Persecution in Hungary*, London, 1908, p. 10).

Цей закон, вже з уваги на його назву, був виданий для баламучення світової опінії та навіть не мав постанови про те, котре міністерство мало б його проводити в життя.

Автор дослідив процес мадяризації та участи частини провідної верстви русинів у ньому, зокрема священства. На жаль, він не наводить практичних життєвих прикладів, як та мадяризація відбувалася. Автор робить закид інтеліґенції, яка не знаходила потрібних леґальних середників для боротьби з нею. Закид до певної міри слушний, але в такому разі треба вказати, які саме леґальні можливості боротьби вона мала. Ось деякі приклади:

Виборча система Угорщини була така, що напр. 2,948.000 румунів, що жили в Угорщині, мали 1910 р. 5 послів, а мали мати принаймні 100 (Houdek Fedor, *Kapitulacia Mad'arov v roku 1918*. Rozmnožený odtisk článkov z Prúdov, roč. XII, č. 1, 2, 3 s prílohou, Bratislava, 1928, p. 11). На реакційність мадярської виборчої системи вказують такі дані: 1910 р. на 18,264.533 душ населення мали виборче право 1,162.141 або 6.4% (Ibidem, стор. 50), що виключало яку-небудь можливість боротьби на форумі парляменту, або навіть звичайного протесту.[3]

---

1 Lupas Ivan, *Hungarian Policy of Magyarization*, Sibiu, 1944, p. 7. Cf. Szekfü Gyula, *Iratok a magyar Allamnyelv kérdésénok történétéhez 1790—1848*, Budapest, 1926, p. 228—9.

2 *Ibidem*, Lupas, p. 9, Szekfü, p. 613.

3 1910 р. мали мадяри в парляменті, що творили половину населення держави, 413 послів, а друга половина — національні меншості — мали 8

Угорський поет Казінці Ференц ще 1791 р. написав: «Якщо мадярська мова буде заведена (як народня мова замість латинської), то наш нарід стане окремим народом, між мадярів і немадярів поставиться назавжди мур; чужий або стане між нами мадяром, або помре з голоду». (Clementis Vlado, *Medzi námi a mad'armi*, sv. 17, London, p. 20).

Із відомого на всю Европу денаціоналізаційного закону т. зв. Лекс Аппоніяна з 1907 р. автор наводить тільки ту частину, де церковних учителів перебрала держава на свій рахунок (церковні школи були приватні), що виглядає гуманною справою, бо ж і о. А. Волошин висловив йому за це признання. Але у тому законі далі сказано таке: «Угорська культура і національне відчуття повинні бути вкорінені німцям, румунам, хорватам, сербам, русинам і словакам, що живуть в Угорщині, бо мадярська культура є найвищою і найшляхетнішою у цілім світі». Б. Б'єрнсон назвав тей закон «гнобителем меншостей», що автор також поминув згадати.

Уважаємо, що саме такого роду показники конкретного життя в Угорщині, до яких ще треба додати урядовий терор та славнозвісний мадярський шовінізм, то щойно тоді ці явища правильно відзеркалять дійсний стан життя провідної верстви наших русинів, та можливість їхньої боротьби за національні права.

Не можна погодитися з автором, що „The twenty years from 1848 to 1868 have rightly been described as the era of a Subcarpathian Rusyn national renaissance" (p. 54), бо такого ренесансу взагалі не було. Внаслідок послаблення Угорщини після невдалої революції, Карпатські русини почали творити свої культурні товариства, яким однак уряд не дозволив розвинутися. Звичайним адміністративним способом Павло Табодій, повірений міністра Баха, знівечив 1849 р. усі культурні здобитки братів Добрянських.

І наведена автором статистика шкільництва (стор. 65): „In 1874, there were 479 Rusyn-language elementary schools; by 1896 the number had declined to 189, by 1906 to 23 and after that to zero" свідчить, що це шкільництво мало свій корінь ще в добі створення культурного осередку для русинів у Відні «Барбареум», звідки вийшло поважне число наших учених, а власне мадярами було знищене. Карпатські русини розвивалися економічно і культурно тільки в добі упадку Угорщини, коли вони дісталися під вплив, або безпосереднє володіння Австрії. У цю добу всі повстання угорських маґнатів проти Австрії, як Бочкая, Текелія, Раковція II та інші виходили з економічно у той час сильнішої Карпатської України.

Внаслідок культурного терору Угорщини над русинами настав у краю великий занепад, що автор стверджує на стор. 169 так: „... before 1918, illiteracy among the Rusyns was somwhere between 70 and 90 percent". Якщо порівняємо, що у 1805 р. Харківськой університет вислав в Угор-

---

депутатів. (Horváth Jenö, *A magyar kérdés a XX században*. Budapest 1939, p. 14). Cf. Seton Watson, *The Fall of the Habsburg Empire*. The Listener XIII, London 1935, p. 794—797.

ську Русь проф. Филиповича для набору професорів для новоствореного університету — про що згадує також автор, — і зголосились чотири, а потребували дев'ятьох, то виникає запитання, як це сталося, що в 1805 р. карпатські русини мали на експорт професорів університету, а сто років пізніше 70—90% стали неграмотними. Уважаємо, що такий історичний феномен заслуговує на основнішу розробку методів і форм угорської культурної політики на Карпатській Україні, а не тільки ствердження сухого факту.

Наводимо далі деякі засадничі проблеми, які вимагають окремого вияснення. Ось так, на стор. 9, автор пише: „Until 1919, their (ancestors of Subcarpathian Rusyns, — V. Sh.) homeland was an integral part of the multinational Hungarian Kingdom, a political entity that was itself divided into sixty three counties . . . " Хочемо ствердити, що Карпатська Україна (Угорська Русь) ніколи не творила інтеґральної частини Угорщини, бо від самого початку її приналежности до Угорщини — XI вік — навіть король Св. Стефан не уважав Карпатської України угорською територією. Він створив з неї «Маркія Рутенорум», чим відзначив її відмінний національний характер, а керівником її призначив свого сина Емерика, чим відрізнив її державний статус від решти свого королівства. Так само парлямент Мадярщини наприкінці 1918 р. законом ч. X. ґарантував русинам широку автономію, офіційно ствердив і визнав окремий не-мадярський національний характер цієї території та її населення.

Незрозумілі мотиви автора, коли на стор. 123 наводить: „The idea of an independent Ukrainian or Rusyn nation was seen as a superficial product of Western political machinations, either Austrian, German, Polish or Hungarian in origin, and it had to be resisted. In short, „the Rusyn nation like the Ukrainian nation never existed." (Stepan Fentsik, *Chitanka dlia naroda*, Izdanie OIAD, vol. 3, Uzhhorod, 1933, p. 35—36). Про того самого Фенцика на стор. 217 автор пише: „This enfant terrible of Subcarpathian life . . . " Виникає зовсім серйозний запит, для якої цілі автор уважав потрібним покликатися на слова Фенцика, платного мадярського й польського аґента. Покликатися сьогодні на людей типу Фенцика[4] про існування чи неіснування української нації, не можна уважати серйозним для видань Українського Дослідного Інституту Гарвардського університету.

Автор залюбки користується баламутними цитатами і джерелами, спрямованими проти історії русинів-українців, як напр. на стор. 120, де він наводить твердження Петрова: „Marchia Ruthenorum is a fiction", і „the political history of the Carpatho-Russians (karpatorussov) is only an illusion, only a mirage." Натомість, реферуючи мадярську історію, у нього все

---

[4] Д-р Степан Фенцик — карпаторусский діяч проросійського напрямку. Спритний політичний «комівояжер», який умів служити за гроші чехам — проти українців, мадярам і полякам — проти українців і чехів. 1939 р. підписав разом з Мариною та Ільницьким заяву проти автономії Карпатської України в Мадярщині.

ясне, історично переконливе. Авторові добре відомо, що Петров працював «науково» за мадярські гроші, отже писав на замовлення.

А вже ніяк не можна зрозуміти мотивів автора, коли він на стор. 201 подає опис якогось неназваного урядовця про „primitive conditions in the area", себто на Карпатській Україні, як жінка власними грудьми годувала порося, і додає: „Whether or not this incident was true, descriptions of such discomforting circumstances dominated reports sent to Prague". Читаючи це, тяжко позбутися враження, що автор свідомо хотів зневажити населення нашого краю й українську матір.

Головною постаттю нашого національного і політичного відродження новішої доби є о. Монс. Авґустин Волошин. На стор. 62 автор покликається на його слова з 1909 р.: „Thus Woloshyn warned clearly against those terrible diseases of Ukrainism (Vikrainizma) and radicalism that have recently spread in Galicia, had brought about continual strife, and have alienated the Rusyn from his church, his language, and even from his name Rusyn."

Для пояснення подаємо, що о. А. Волошин мав ще перед першою світовою війною власну таємну бібліотеку українських і російських клясиків, яких основно студіював. Із цієї бібліотеки користувався також абсольвент теології о. Василь Лар, від якого походить ця інформація. Отже, о. Волошин як педагог дійшов до українства власними студіями і довголітнім життєвим досвідом і зовсім природно став першим президентом Карпатської України як держави. Перехід від русина до українця — це була зміна тільки назви, а не національности. До такого остаточного національного завершення доходили цим самим шляхом також інші наші провідні особи, які в своїй національній праці виходили з природного історичного розвитку нашого народу, працювали чесно і віддано для його культурного й економічного піднесення, а не за чужі гроші для баламучення народу, як це робили всякі фенцики, бродії, ільницькі, марини, камінські, петрови, годинки та ін. в ім'я якоїсь штучної русскости, себто мадяронства. Тому твердження автора на стор. 278, що о. Волошин „. . . did not use the name Ukrainian in public until pressured to do so in the Prague Parliament by Communist delegates during the late 1920s", не відповідає дійсному станові. До такої самої категорії безпідставних леґенд належить і твердження автора на стор. 230, що „finally, the Soviet model was used in local Communist youth organizations, which propagated Marxism and, unwittingly, Ukrainian nationalism among their members". Випадок, що большевики у своїх публікаціях в Карпатській Україні вживали української мови, аж ніяк не можна інтерпретувати як пропаґанду українського націоналізму. Большевики вживали української мови, бо були переконані, що народні маси зрозуміють їхню програму українською мовою, і тому використовували народовецький рух, який започаткував О. А. Волошин.

Доба приналежности Карпатської України до чехословацької республіки опрацьована перегляднїше, методичніше і джерельно краще, ніж доба угорська. В основному документі, яким є Сен-Жерменський договір, автор самовільно змінив слово «Рутеніен» на «Рашен», пишу-

чи на стор. 192 „Russian Territory to the South Carpatians“ тоді, коли на мировій конференції вживали назви „Territory“ або Country of the „Ruthenians to the South of Carpatians“. Сен-Жерменський і Тріянонський мирові договори вживали французької назви „le territoire autonome des Ruthénes au sud des Carpathes“. (Vasyl Markus, *L'Incorporation de l'Ukraine Subcarpatique a l'Ukraine Sovietique 1944—1945*, Louvain 1956, p. 15, 109).

Автор правильно стверджує, що 1919 р. ми не були в стані перебрати повного автономного ведення краю. Однак, ми були в стані очолити управу краю краще, ніж Брейха чи Еренфельд. Чому, напр., не міг бути замість чеха д-раБрейхи адміністратором краю д-р Михайло Бращайко, о. А. Волошин — губернатором, проф. А. Штефан — шефом шкільництва, як і багато інших наших людей із середньою і вищою освітою, а потрібні дальші фахові сили могли дати й чехи. Проблема автономії зразу спочатку лежала не так в нашій непідготованості, як радше в централістичній політиці чехословацької влади на Карпатській Україні. Коли централістична русофільська політика чехословацького уряду 1938 р. провалилась, то для рятування ситуації Прага покликала якраз того самого о. Волошина, якому 1919 р. вона призначила тільки підрядні, дорадчі функції.

Автор погодиться зі мною, що д-р Е. Бенеш не належав до симпатиків українців та української справи взагалі, а тому уважаю доцільним вказати на його становище, яке він висловив у статті: „Postwar Czechoslavakia“ (*Foreign Affairs*, vol. XXIV, 1945—46, p. 397—8): „ . . . as back in 1918 both, he and President Masaryk, regarded Czechoslovakia as a trustee of Ruthenia and were willing to relinquish this trusteeship when the Ukrainian people became nationality united. This occured when Eastern Galicia was absorbed into the soviet Ukraine“. (*The Ukrainian Quarterly*, vol. XXV, № 4, 1969, p. 342—3).

Отже виходить ясно, що Бенеш і Масарик вже 60 років тому уважали «Рутенію» національною і державною територією України, хоч автор у своїх висновках і старався це оминути.

Доба федеративної державности Карпатської України подана в загальних рисах у хронологічному порядку коротко й виразно. Автор вказує на деякі критичні голоси, як напр.: „*Greek-Catholic Union*“ і „*Car-*
вказує на деякі критичні голоси, як напр.: „Greek-Catholic Union“ і „Car-*patho-Russian Union*“ (обидві в USA) Ґеровського як „protest against the establishment of Ukraine on our immemorial Russian land as ordered by Premier Voloshyn. They saw their homeland beeing transformed into a center of pro-Nazi Ukrainian Nationalism“ (p. 242). Автор далі вказує на обіцянку Ріббентропа Волошинові у Відні: „that Germany would support his homeland both politically and economically“. Згадав також про „Ukrainian terror“ ј „concentration camps exclusively for katsapy (perjorative term for Russophiles) and Moskaly“ (p. 242).

Загально відомо, що вороги української держави взагалі, включаючи Карпатську Україну, залюбки зв'язують її з непопулярними державними системами, щоб таким чином дискредитувати українську

справу. Гітлер використовував українську проблему в міжнародньому світі для своїх власних політичних цілей та експансії. Зрозуміло, що уряд Карпатської України не міг йому цього заборонити, подібно, як, напр., уряд Америки не може сьогодні заборонити Совєтському Союзові для його власної користи експлуатувати проблему Анґоли, Етіопії, В'єтнаму, тощо. Звичайно, автор має повне право використовувати джерела і матеріял, який йому подобається, але це не сміє бути одностороннє. В політичному світі загально відомо, що уряд Мадярщини, на чолі з Горті, був дуже близький і відданий союзник Гітлера, хоч автор чомусь це замовчує. Навіть знаменний лист — подяку Горті Гітлерові автор промовчав і то не випадково. Тому уважаємо доцільним навести його тут повністю.

F. 18/367-68 № 199

The Regent of Hungary to the Fuhrer and Chancellor

Budapest, March 13, 1939

Your Excellency: Heartfelt thanks! I cannot express how happy I am, for this Headwater region (Quellengebiet) is, in fact, for Hungary — I dislike big words — a vital question.

Notwhistanding our recruits of but 5 weeks, we are tackling the matter with enthusiams. The plans are already laid. On Thursday the 16th of this month a frontier incident will take place, to be followed on Saturday by the big thrust.

I shall never forget this proof of friendship and your Excellency can at all times ever rely steadfastily (felsenfest) on my gratitude. *Horthy*

(*Documents on German Foreign Policy 1918—1945*, Series D, Vol. IV, The Aftermath of Munich 1938—39, Department of State, p. 241).

Наведений лист Горті дуже багатомовний, а його поминення автором не менше. Жадний голова держави, чи уряд іншого народу не виявляли у своїх заявах такої льояльности, відданости і дружби Гітлерові як саме Горті і уряд Мадярщини, хоч автор це й поминув. Мадяри, замовчуючи цього листа, видвигають тезу, мовляв, Мадярщина зайняла Карпатську Україну проти волі Гітлера. При нагоді відвідин міністра закордонних справ Чакі у Гітлера, Горті передав останньому таке привітання: «Поки він (Горті — В. Ш.) є на чолі Мадярщини, Німеччина може рахувати на Мадярщину, як на найвідданішого свого приятеля». (Karsai Elek: *Stalo sa v Budime v Sándrovskom paláci*, Bratislava, 1966, p. 379).

Всупереч такому наявному доказові, як наведений лист Горті Гітлерові, прем'єр Мадярщини Nicholas Kallay відважився на твердження, що мовляв: „It is important to emphasize, howerer, that occupation of Carpatho-Ukraine was done at the urging of Poland, in the face of German disapproval, and only after Czechoslovakia had disintegrated". (Nicholas Kallay, *Hungarian Premier, A Personal Account of the Nation's Struggle in the Second World War*, 1954, p. 61).

Якщо автор зацитував літературу про українські концентраційні табори, то уважаємо виправданим зацитувати й про мадярські, як напр. у Варюлапоші, Ковнері в Мукачеві тощо. Автор мав розмову з нашим поетом Ґренджа-Донським, який був в'язнем концентраційного табору в Варюлапоші і оповідав йому про побиття його та інших в'язнів. Замість того, щоб використати ці інформації, автор зробив з Ґренджі «льояльного мадяра», бо той служив за першої світової війни у мадярській армії та був жонатий з мадяркою! Дочка поета мусіла у цій справі виступити з протестом в обороні чести свого батька. Проблему втечі молоді з рідного краю за доби поновної окупації Карпатської України Мадярщиною в березні 1939 р. автор з'ясовує надто упрощено і зовсім невірно: „Since many ‚mixed' families contained at least one Ukrainophile member, fear and hatred were instilled in parents and relatives who might not otherwise have considered themselves Ukrainian. As a result, many Subcarpathians hid in the inaccessible mountainous areas and then fled across the Carpatians into Soviet controlled Galicia. In 1939—40, for instance, it has been variously estimated that between 15.000—50.000 people left". (p. 249).

Правди ради наведемо декілька життєвих прикладів на доказ тої трагічної ситуації, в якій опинилося населення Карпатської України в добі окупації: „Hungarian rule in the mountains Subcarpatian Ruthenia began with the indiscriminate shooting and hanging of a good many of those who played a part in public life of the Czechoslovak Republic. The number of people thus exterminated amounted to above five thousand. In the small industrial town of Velky Bockov alone 27 teachers and 150 other ‚intelectuals' were shot or hanged by the Hungarian military authorities" (*Chechoslovakia Fights Back:* A Document of Czechoslovak Ministry of Foreign Affairs, Introduction by Jan Masaryk, p. 170—171, American Council of Public Affairs).

З опублікованих матеріялів автор міг довідатися, що, напр., торговельну школу в Ужгороді 1942 р. перемінили в тюрму та, що в ній мучили наших людей. Молодій вчительці прив'язали мотуз на руки й ноги, розтягали суглоби колесами і били ґумовими палицями по ногах. Для відпочинку сідав кат жертві на живіт, курив папіросу і ехидно усміхався. Такі жертви лишилися каліками на ціле життя. В Ковнері у Мукачеві висипали дорогу дрібним щебенем, через який жертви мусіли босоніж бігти. За ними лишались сліди крови. А ось інший випадок: на Попі Івані мав спортову хату чех Ян Вашек. Перед приходом мадярів 1939 р. він утік до Румунії. Хату забрали мадяри. Наші селяни далі носили й возили туди харчі. Під час цих поїздок завважили, як коло присілка Новоселище, в лісовій долині, мадярські гонведи кулеметами й шаблями вимордували групу нашої молоді, до яких 100 осіб і на місці їх закопали. Були це переважно студенти, сільська молодь, січовики, які скривалися у своїх рідних селах. Або: жертвіч зв'язують руки назад, б'ють лицем об мур, а потім лишають його цілу ніч душитися у власній крові. Ось чому люди покидали рідний край, а зовсім не через родинні розходження на тлі українства. *В даному разі, автор старався змалювати українство в якнайгіршому світ-*

лі, бо воно, мовляв, розкладало родини та спричиняло масову втечу з краю, а це, очевидно, не відповідає правді. Промовчування цих фактів не створює враження безсторонности.

На стор. 241 автор подає, що „Sich was recognized by the Czech-Slovak Government and authorized to carry weapons and wear uniforms". Це треба виправити, бо ж уряд ЧСР не мав жодного відношення до Січи. Вона була організована як статутова організація й уряд Карпатської України в листопаді 1938 дав дозвіл створити пів-військову організацію «Карпатська Січ» з осідком у Хусті. Помилкові також інформації, що Рогач і Росоха були найменовані державними секретарями, та, що Січ займалася обороною кордонів Карпатської України. Це завдання виконували спеціяльні частини армії т. зв. СОС (сторожа оборони держави) під командою полк. Гержмана, які брали Січ лише до певних акцій, як, напр., ліквідування польських партизан на Воліївщині.

Автор вложив багато труду, збираючи по різних державах багатющий фактичний матеріял, і склав багату бібліографію. Він подав деякі нові дані до насвітлення проблеми самобутности Карпатської України, особливо завдяки використанню тих джерел, які в сучасну пору недоступні багатьом дослідникам. Уважаємо однак, що автор поминув багато важливих джерел з історичних взаємин карпатських русинів з Мадярщиною з неабиякою шкодою для своєї праці, занадто багато місця присвятив мовним проблемам, путаючися в назвах русин, русинофіл, русский, руссофіл, українофіл і подібне, а наприкінці дійшов до помилкового висновку: „The Subcarpathian Rusyns were a small people, living at the crossroads of several cultures. During their century of embryonic national development, between 1848 and 1948, the local intelligencia was favorably disposed toward several national affiliations, but during the crucial last three decades of this era only the Russian, Ukrainian, and Rusyn orientations proved to be feasible. Although any one of the three might have been implemented, because of the specific culture of the region and the demands of political reality, only the Ukrainian orientation proved to be enduring". (p. 275).

Не можемо погодитися із твердженням, що котрийнебудь з трьох наведених ним напрямків міг однаково перемогти. Автор не бере до уваги національного кореня карпатських русинів, їхньої історичної пов'язаности з Києвом — українським материком, отже і їхнього етнічного походження, чого не можна в даному випадку замовчувати. Автор намагався нашу національну ідентичність вирішувати творенням філологічних формулок, і для того вигадав категорії всяких «. . . філів» та невірною інтерпретацією поняття греко-католик позбавив нашу старовинну національну назву «русин» властивого їй історичного та національного змісту.

Для ясности і спрощення цілої проблеми самобутности наведемо слова одного із тих „Magyarized Rusyns", про яких автор часто згадує в своїй книзі, а саме Бонкала Александра, який у книзі: Bonkáló Sándor, *A Szlávok, a szláv népek és a szláv kérdés ismertetése,* Budapest, 1915 («Слов'яни, слов'янські народи й ознайомлення з проблемою слов'ян») ще

1915 р. на стор. 46 писав так: «Русини-малороси, українці живуть в південній Росії (Україні), Східній Галичині, і в північно-східній гірській частині нашої батьківщини (Мараморош, Уґоча, Унґ, Земплин, Шариш, Сепеш), крім того, багато русинів є в Америці. Приблизна кількість цих русинів на сьогодні є до 35 мільйонів». Отже справа національної самобутности Карпатської України була поставлена вже 65 років тому мадярським ученим просто й ясно, без зайвих цитат і «філів», хоч, на жаль, автор цього зовсім не взяв до уваги.

Хочемо вірити, що пороблені нами завваги будуть прийняті в такій же добрій вірі, як ми їх подаємо, та, що вони поможуть майбутньому дослідникові поставити проблему нашої самобутности на ширшу, об'єктивнішу, історично-національну базу, на основі якої автор дійде до правильного висновку, що у випадку карпатських русинів особливо суттєве, а саме, що «кожний українець є історично русином». У своїх висновках автор, на жаль, старався цього оминути і заперечити.

НОВИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ЖУРНАЛ ГУРІ

Марко Антонович. *Harvard Ukrainian Studies.* Harvard Ukrainian Research Institute. Cambridge, Massachusets. Vol. I—II (1977—1978).

Вісім чисел обговорюваного українознавчого журнала — понад тисячу сторінок друку — це замітне явище в розвитку цієї галузі науки. Виходить він англійською мовою, декілька статтей надруковано по-французькому, а німецька лишилася pium desiderium (I, 1, 5), якщо не рахувати curriculum vitae Д. Чижевського. Українською та іншими слов'янськими мовами допускаються лише цитати і то винятково в оригіналі. Переважно ж їх подають або в перекладі англійською мовою, або досить пестрою транскрипцією латинськими літерами. Поки ще йдеться про новочасну українську мову, то це не біда. Гірше, коли транскрибуються цитати або назви творів давніших часів, або москвофільських авторів XIX ст. Така транскрипція втрачає всякий глузд, бо ж ре-транскрипція майже неможлива, як напр. у прекрасній і зразково обробленій статті Я. Степанова про підробку на межі XVII і XVIII ст. документу про прихід караїмів у Галич за часів короля Данила (II, 3, 334—373). Чи кожний без труду зможе ре-транскрибувати назви львівських видань О. Левицького, А. Петрушевича та ін. (стор. 340, 342, 345 і т. д.), хто не займався вивченням галицького москвофільства?

У журналі переважають історичні (в найширшому значенні цього слова) статті, на другому місці стоять літературознавчі розвідки, а лише дуже мало присвячено уваги мовознавству і фолкльору. Та навіть при цій нерівномірності, ні щодо профілю, ні щодо наукового рівня Українська РСР після ліквідації журналів 1920-х років «України» і «За сто літ», нічого рівнорядного обговорюваному виданню протиставити не може.

Якщо візьмемо до уваги відділ історичної тематики, то в журналі, крім передісторичного періоду, репрезентовані всі епохи нашої історії. Позитивом є те, що в журналі значну увагу присвячено сусіднім з Україною народам, при чому деякі вчені насвітлюють не-українську точку зору, а цих сусідніх народів. Це корисно, оскільки дає змогу побачити проблеми української історії з іншої точки зору, хоч з другого боку в статтях неукраїнських авторів часом впадають в очі основні пробіли знання фактів української дійсности.

Українську проблематику з точки зору інших народів порушено в таких статтях: J. Pelenski, The Origins of the Official Muscovite Claims to the „Kievan Inheritance" (I, 1, 29—52), B. D. Weinryb, The Hebrew Chronicles on Bohdan Khmel'nyts'kyi and the Cossack-Polish War (I, 2, 153—177), T. Hunchak, Sir Lewis Namier and the Struggle for Eastern Galicia, 1918—1920 (I, 2, 198—210), M. Berindei, La porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues 1600—1637 (I, 3, 273—307), I. Ševčenko, Bysantium and the Eastern Slavs after 1453 (II, 1, 5—25), B. Forbes Manz, The Clans of the Crimean Khanate, 1466—1532 (II, 3, 282—309), Y. Salmon, Ideology and Reality in the Bilu Aliyah (II, 4, 430—466).

Найціннішим відділом у журналі — є документи і то, навіть тоді, коли це лише передрук, як у випадку О. Пріцака, який подає з польського ви-

дання шість документів чи уривків їх, що мають відношення до Гадяцької унії (II, 1, 116—118), чи коли в випадку згаданої вже статті Я. Степанова, автор наново розглядає підроблений караїмський документ (II, 3, 334—373). Блискучою аналізою автор доказує, що це не документ з часів Данила Романовича і не підробка, як дехто раніше думав, А. Леоновича з XIX ст., а, правдоподібно, твір Йосифа га-Машбіра, який помер у Галичі 1700 р. (стор. 348 і далі). Цей самий автор подав ще один, на цей раз турецький документ українською мовою з середини 16 ст., знов же таки з докладним коментарем (I, 2, 211—224).

Р. Солчаник подає подробиці про участь М. Драгоманова в Міжнародньому Конґресі Літераторів у Парижі 1878 р. і містить уривок стенографічного запису, що торкається цієї справи (I, 2, 225—229). О. Баран подає п'ять незвичайно цікавих латинських документів з Віденського архіву (I, 3, 330—346). Вони доповнюють іншу цікаву розвідку О. Барана (Український Історик, 1978, ч.1—3, стор. 40—51) «Валленштайн і козаки». Ці його праці вияснюють, як це так сталося, що, всупереч бажанню впливових польських кіл, шість тисяч козаків таки взяло участь у 30-літній війні, переважно в війську Валленштайна, який вмів оцінити значення козаків для своїх цілей.

Ш. Лемерсіє-Келькжай помістив три документи турецькою мовою з 1649 р. про війну гетьмана Б. Хмельницького з поляками (I, 3, 347—358). Наскільки епоха Богдана Хмельницького, не зважаючи на праці Грушевського, Крип'якевича, Оглоблина та ін., ще докладно не вивчена і скільки нових, несподіваних джерельних матеріялів ще можна здобути, показує Ф. Сисин, який знайшов у польських архівах ряд листів Хмельницького до Адама Киселя, що їх він опублікував поряд з іншими документами гетьмана (II, 4, 500—524).

*

Розвідки О. Пріцака про покликання варягів (I, 1, 7—22) і про перехід хозарів на юдаїзм (II, 3, 261—281), як зазначає сам автор (I, 1, 7 і II, 3, 261), є частиною його великої багатотомової монографії «Походження Руси», а тому їхнє обговорення краще відкласти до часу, коли вийде ціла праця. Вона, напевно, викличе велике зацікавлення і дискусію.

Стаття Т. Нунена: «Коли диргеми прийшли в Україну» (II, 1, 26—40), не зважаючи на те, що тема дуже спеціяльна і «дрібна», має неабияке значення для початків Руси, а зокрема для вияснення торговельних зносин Київської Руси із Сходом. Хоч автор добре обзнайомлений із літературою на цю тему, його висновки не задовольняють. По-перше ми змушені робити висновки „ex silentio" і кожний новий день може дати випадкову знахідку, яка перекреслить наші дотеперішні відомості. По-друге «клади» монет доводять, що дані гроші були дуже «масово» в обігу на даній території. Отже, хоч автор заперечує дані Котляра про те, що диргеми прийшли в Україну в середині VIII ст. і уважає, що цю дату треба відсунути на час після 800 р., то все ж, мабуть, Котляр ближчий до правди. Можна брати під сумнів його методологію, але в даному разі його висновки правдоподібні, а скептицизм Нунена перебільшений. Дуже бо неправдоподібно, що, перед нашою тимчасово найстаршою випадковою знахідкою, диргемів на території нинішньої України не було.

На цьому місці ще треба вказати на причинок Я. Степанова до початків паперовиробництва в Україні (II, 4, 423—429). Автор збиває арґументи І. Вагилевича, відігріті нещодавно О. Мацюком про те, що папір почали

виробляти в Галичі вже в 13 ст. Автор вказує на те, що щойно в середині 14 ст. в Україні папір почав переважати пергамен, а перше виробництво паперу в Україні документально згадане щойно 1522 р.

Чотири підсумкові праці: І. Шевченка, Візантія і східні слов'яни після 1453 р., широкозакроєна розвідка Дж. Вільямса про протестантський рух в Україні XVI—XVII ст. (II, 1, 41—72 і II, 2, 184—210), Б. Вейнриба, Єврейські хроніки про Б. Хмельницького і козацько-польську війну (I, 2, 153—177) і Б. Форбес-Менц про клани кримського ханату 1466—1532 (II, 3, 282—309) дають в упорядкованому вигляді багатий інформаційний матеріял.

Беріндей з'ясовує політику Туреччини супроти запорозьких козаків 1600—1637 рр., яка воліла цю справу вреґульовувати з Польщею, а коли це не давало результатів, зверталася до кримських чи до ногайських татар (I, 3, 273—307). З точки зору Польщі цю тему опрацював В. Серчик (II, 1, 73—93), який показав відсутність одного послідовного курсу політики Речі Посполитої супроти козаків у першій чверті XVII ст.

А Камінський розглядає обставини, які довели до Гадяцької унії і вказує на різний підхід, різне розуміння цього акту його контраґентами та уважає, що в цій унії були в першу чергу зацікавлені українські вищі верстви — шляхта (I, 2, 178—197). Документи, подані О. Пріцаком (II, 1, 116—118), доказують, що поляки почали вводити умови Гадяцької унії також у Галичині, та що Гадяцька унія «законно» діяла, може й по інерції, після того, як для Річі Посполитої вона перестала де факто існувати.

Цікаву спробу зробила редакція журнала, об'єднавши дві статті Дж. Крейкрафта та О. Субтельного у другій книзі другого тому під спільною темою: народження світської думки в Україні. По суті обидві статті між собою не пов'язані. У той час, коли стаття Дж. Крейкрафта про київський період Т. Прокоповича (II, 2, 138—157) літературна, то розвідка О. Субтельного про питання «зради» І. Мазепи (II, 2, 158—183) історична чи й «світоглядова».

Дж. Крейкрафт доводить, що перехід Т. Прокоповича на його пізніші рейки не був раптовий та що Полтавський бій був лише остаточним поштовхом, завершенням процесу, що почався декілька років раніше. Українські учені, а в першу чергу Шерех, цю справу оцінюють трохи інакше і, на нашу думку, правильніше.

Незвичайно вартісна стаття О. Субтельного вияснює, чому І. Мазепа, як йому закидали цілі покоління українсьских істориків, не вибрав «слушнішої» нагоди (Петрикового чи Булавінового повстання чи інших випадків) для «зміни віх», а перейшов на сторону шведів так пізно. О. Субтельний переконливо показує, що з точки зору І. Мазепи «слушний час» настав саме тоді, коли він зробив свій важучий крок. Васальні відносини — «контрактний принцип» порушив не Мазепа, а Петро I, а ще й відмовлявся дати допомогу своєму васалові тоді, коли він її потребував (168—9).

Коли О. Субтельний декілька разів підкреслює, що тоді ще не існувало націоналізму, та що Мазепу можна називати хіба патріотом, то це правда. Однак деякі первні, які пізніше ввійшли в поняття націоналізму, були наявні вже за Мазепи та й багато раніше. «Національна» ненависть існувала в тодішній Україні і до «ляхів», і до жидів, і до «москалів-кацапів», коротко до всіх «інакших», тимбільше, коли це було пов'язане з економічними чи соціяльними мотивами (хоч соціялізму тоді ще також не було). «В народі» існувало почуття інакшости, а навіть «вищости», і виключности, викликане в випадку москалів жорстокістю, погордою їх до «хохлів», глибокими різницями сливе в усьому.

Невідомо, чому О. Субтельний уважає, що лише до Скоропадського гетьмани уважали своїм обов'язком обороняти Переяславську угоду (стор. 183), коли це саме спостерігаємо до часів Розумовського, хоч сам Розумовський, не відважуючись виступати явно, говорив про це устами своїх прихильників.

З 19 ст. маємо дві статті: П. Герліги обговорила докладно етнічний склад населення Одеси в XIX ст. (I, 1, 53—78), а І.-П. Химка подав відомості про ремісниче товариство «Побратим» у Львові в 1870-х роках. Це цінний вклад у дослідження повільного зростання українського руху в Галичині, хоч саме товариство й не було надто успішним (II, 2, 235—250).

*

Літературна тематика журнала репрезентована також статтями з різних періодів. Р. Піччо подає нові, цікаві і подекуди спірні замітки до тексту «Слова про Ігорів похід» (II, 4, 393—422). У той час як інші дослідники дошукуються поганських первнів у «Слові», то Піччо доводить основну християнську концепцію твору. Гординя привела Ігоря в полон (кара Божа), а в нещасті прийшло каяття і врятування. Ці думки ілюстровані цитатами з Біблії. Трудніше висловитися покищо до авторових коньєктур і до ритмічно-синтактичних міркувань.

П. Левін розглядає деякі «народні» апокрифічні твори драматичного характеру з XVII і XVIII ст. — твори мандрівних дяків (I, 3, 308—329).

XIX ст. присвячені три розвідки. Д. Ранкур-Ляферрієр розглядає з психоаналітичної точки зору Гоголя «Вій» (II, 2, 211—234), а Д. Слоун суть і завдання відхилення від головної фабули (диґресії) у Шевченкових «Гайдамаках» (II, 3, 310—333). Автор добре ознайомлений з творчістю Пушкіна і тому постійно порівнює твори цих двох поетів, хоче саме Пушкін мало надається, щоб з'ясувати естетичні та світоглядові положення Шевченка.

Порівняльну студію про Шевченка і Блейка опублікував Ю. Луцький (II, 1, 94—115), вказуючи як на подібності, так і на розходження цих двох малярів і поетів в одній особі.

Новішій українській літературі присвячена лише одна стаття О. Ільницького про М. Семенка (II, 4, 467—499). Автор правильно вказує на органічний зв'язок М. Семенка з журналом «Українська Хата» та його співробітниками, однак спроба «регабілітації» Михайла Семенка вийшла непереконливою. Найбільша біда «поета» в тому, що його муза дуже бідненька, щоб не сказати більше. На сотні сторінок «Кобзаря» Семенка знайдеться лише декілька пересічних віршів. І Ґ. Шкурупій, і В. Ярошенко, і О. Слісаренко, і Я. Савченко, і М. Бажан та й інші, які на певному етапі були «футуристами» чи попутниками Семенка, своїми здібностями набагато переважали свого «учителя».

Автор неправильно називає передрук статті М. Шаповала-Сріблянського 1924 р. анахронізмом, за радянським джерелом (479), бо саме тоді вийшов Семенків «Кобзар», який так влучно висміяв львівський «Зиз». Несолідно робити з М. Семенка передвісника ренесансу 1920-х рр., бо ж це зовсім скреслює перспективу. Поза позерством і нахилом до скандалістики М. Семенко вмів бути замолоду добрим другом (інформація Р. Лісовського) і батьком (п-і А. Драгоманова). Так само несерйозно називати Семенка найбільшим европейцем з усіх його сучасників (499).

*

Філологія репрезентована двома статтями: одною дуже спеціяльною заміткою Г. Лунта про два неіснуючі слова в ранньослов'янській мові (I, 1, 23—28) і дуже актуальною розвідкою Ю. Шевельова про літеру «ґ» в українській мові (I, 2, 137—152). Саме тепер, коли йде дискусія за правопис і за потребу (чи непотрібність) літери «ґ» в новочасній українській мові, розвідка Ю. Шевельова необхідна для з'ясування цієї справи. З дослідження виходить, що й справді в українській мові не було ґ від кінця XII і початку XIII ст. до XVI ст., коли його знов введено в обіг.У тому ж числі журнала в документі, поданому Я. Степановим, з середини XVI ст. маємо «кгды» (215), як підтвердження даних Шевельова. Висновок ясний: насильне викидання ґ з української літературної мови це антинаукове і безвідповідальне явище.

Фолкльор репрезентований одною статтею Х. Поморської: «Спостереження над українськими еротичними піснями». Тема незвичайно широка, ба — невичерпна, а авторка обмежилася вузенькими рамками. Надіємося, що вона далі вивчає цю тему. Дві посмертні згадки присвячені пам'яті О. Зілинського (I, 2, 262—267) і Д. Чижевського (I, 3, 379—397 з додатком життєпису покійного німецькою мовою 398—406) належать перу О. Пріцака та І. Шевченка. Обидва автори добре знали обох покійних і віддали належно шану цим великим ученим, яких відхід українська наука ще довго і боляче відчуматиме.

З-поміж дев'ятьох статтей-рецензій дві присвячені лінґвістиці (Огляд українських філологічних дослідів у Румунії І. Лобюца — I, 2, 230—241 і в тому ж нумері Б. Струмінський обговорює перших шість томів «Словника української мови» 242—248), три — літературні Р. Гантула обговорює Сковородинські видання з приводу ювілейного року — I, 2, 249—254, Ю. Грабович англомовне видання Д. Чижевського «Історії української літератури» — I, 4, 407—523 і досліди про творчість Тичини за останнє десятиліття — II, 1, 119—129) і чотири історичні.

З Когут розглядає шість праць про Коліївщину у зв'язку з недавнім 200-літтям (I, 3, 359—378), при чому він підкреслює позитиви двох праць В. Сєрчика, зокрема, коли порівнює їх з трьома радянськими і одним еміґраційним твором (П. Мірчука), які, як влучно показує З. Когут, використовують гайдамацьке повстання для своїх ідеологічних цілей.

З. Діл обговорсє дослідження Т. Липовської про панщину на Лівобережжі (I, 4, 524—549), вказуючи на методологічні недотягнення і помилки дослідниці, які її доводять до неповних і неправильних висновків. Химка обговорює працю Маґочі про розвиток національної свідомости на Закарпатті (II, 3, 374—380), а А. Ламіс великий збірник про Українську Революцію 1917—1921 pp. (II, 4, 525—531), що її видав Гарвардський Інститут під редакцією Т. Гунчака.

З браку місця виберемо дві — найкоротшу і найдовшу статті-рецензії. І. П. Химка, обговорюючи працю П. Р. Маґочі про національну свідомість на Закарпатті, виявляє, як автор монографії доходить до науково невиправданих висновків, тому, що ставить перед собою неправильні питання (II, 375). Маніпулюючи дані, Маґочі замовчує факти і навмисне пропускає їх, коли вони йому не підходять до його концепції. Внаслідок того вийшла методологічно хибна і шкідлива праця.

У той час, коли рецензія І. П. Химки є зразком такого роду обговорень, то цього не можна сказати про найдовшу рецензію Ю. Грабовича. На жаль, автор не має змоги повністю обговорити всіх метологічних та фактичних помилок її. Лишаючи на боці етичне питання, чому в наступному числі журнала після нумера з посмертною згадкою Д. Чижевського поміщено таку статтю-рецензію на його твір, все ж таки вкажемо на факт, що редакція, обмежуючи засадничо розмір статтей-рецензій до 20 стор. машинопису, (I, 1, 5) дала Ю. Грабовичеві місця на сто кільканадцять сторінок. Очевидно, вона мала якісь свої причини на порушення власного правила. Стаття-рецензія Ю. Грабовича дріб'язково прискіплива, а саме головне, в ній до неможливого перемішані правильні, дискусійні і зовсім хибні думки. До подібного висновку прийшов і Ю. Луцький, пишучи листа до редакції (II, 3, 391—392) з приводу нападок Ю. Грабовича на переклад.

Ю. Грабович зробив основну помилку в тому, що він підходить до літератури Чижевського, як до підручника для початкуючих студентів (463, 493 та ін.). Такого Чижевський не писав і він, мабуть, перший протестував би проти необережного вживання цієї праці як підручника для початківців. Далі Ю. Грабович дає поучування покійному дослідникові, що він мав подавати, а чого не треба було. Тільки, це була б уже не «Історія української літератури» Чижевського, а твір Грабовича, якого йому ніхто не забороняє писати. Взагалі вправи пера на тему, чому немає цього, а чому те подано — сумнівної вартости.

Коли вже рецензент закидає Д. І. Чижевському, що він не цитує найновішої літератури, то він би мав сам до себе застосувати цей принцип. У своїй праці Чижевський, напр. зовсім не торкається авторства двох україномовних інтермедій Ґаватовича. Це не подобається Ю. Грабовичу і він «доповнює» Чижевського, заглянувши в Біо-бібліографічний словник», том I, з 1960 р., мовляв, це питання ще не з'ясоване (стор. 416). По-перше цитата є на 277 стор., а не на 270, як пише автор, а по-друге, коли вже цитувати найновішу літературу, то треба було звернутися до спеціяльної статті на цю тему Л. Є. Махнівця «Інтермедії до драми Якуба Гаватовича» — *Радянське Літературознавство 1962*, ч. 3, стор. 60—76, де подано докази, що ці інтермедії не Ґаватовича, а якогось подоляка з Кам'янця-Подільського. Для Чижевського це, до речі, зовсім маловажна дрібниця, — йому йдеться про загальну картину, якої Ю. Грабович не побачив, як той, що не бачить ліса за дровами.

До дискусійних питань належить обізнаність передових діячів Київської Руси з клясичною спадщиною (I, 444 і далі). Дмитро Іванович завжди жалів, що в цій ділянці немає спеціяльних дослідів і просив за 1940-х рр. і автора цих рядків, і за моєю намовою, І. Шевченка прослідити це питання. Загальниками тут оперувати можна, але це нічого не дає. Одні можуть твердити, що ніякого знання античних грецьких авторів в Русі не було, крім другорядних візантійських, а ось Р. Піччо (II, 4, 407—8) знаходить у «Слові про Ігорів похід» паралелю з Тукидіда, чи пряму чи непряму — це вже інша справа. Поки не буде докладно вивчено цієї справи, доти всякі припущення — будуть бездоказовими балачками.

Брак всякої перспективи і критичности проявляє Ю. Грабович, коли думки Чижевського про ренесанс, гуманізм і реформацію намагається «поправляти» і «доповнювати» писанням Б. Кравцева (I, 454), брак знання, коли думки Чужевського про «котляревщину» уважає відгомоном Зерова, коли відомо, що проти цього явища виступав ще П. Куліш. Також те, що

Ю. Грабович за совєтськими зразками говорить про С. Смаль-Стоцького, не вказує на велику обізнаність... Шкода, що на ці теми не можна більше написати...

Геґелівський поділ на «історичні: та «неісторичні» нації Ю. Грабович приписує чомусь Гердеру (I, 510). Перелік подібних «відкрить» можна було б продовжувати далі й далі. Майже на кожному кроці зустрічаються речі, на які хотілося б зареаґувати, та ба! Ми й так присвятили цій речі занадто багато уваги. Німці кажуть, що в помилках великих людей буває більше правди, ніж у коректних твердженнях пересічних. Це нам так трохи пригадалося, коли ми познайомилися з статтею Грабовича.

Коли ми мали б схарактеризувати відділ звичайних рецензій, то треба сказати, що він багатий, різноманітний і цікавий, а саме головне, майже завжди автори їх додають нові дані або міркування, які поширюють проблематику обговорюваних праць.

*

Наприкінці ми хотіли б висловити декілька зауважень на адресу редакції. На нашу думку, відчувається в журналі брак «редакційної руки». Редактор журнала має не лише право, але й обов'язок виправити і „lapsus calami", і „lapsus memoriae", адже ж усі ми знаємо, що ми не досконалі і кожному може трапитися часом навіть прикра помилка, яку легко помітити «збоку». Деякі, нами зазначені помилки, можна було сміло виправити перед друкуванням.

Думаємо також, що треба серйозніше відноситися до принципів редакції і до друкованих обіцянок, тоді можна було б уникнути прикрого непорозуміння з друкуванням статті-рецензії Ю. Грабовича на понад сто сторінок, а щодо обіцянок, то маємо на думці таку — помістити в одному з наступних чисел бібліографію творів О. Зілинського (I, 2, 267); редакція її так і не здійснила і цю обіцянку виконав за неї Канадський Інститут Українських Студій (див. О. Зілинський, *Антологія української лірики*, 1978, стор. 389 і далі).

Редакція має змогу вплинути на правильнішу транскрипцію українських імен, а не йти по лінії найменшого опору і толерувати неправильне «традиційне» писання деяких українських імен, що іноді порушує наукові норми.

Рецензії, огляди

Збірник у пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. Нью Йорк: Українська Вільна Академія Наук, 1977, 482 стор. (Серія: Науковий Збірник, т. 3).

За редакцією Василя Омельченка появився в 1979 р. ювілейний збірник, присвячений найвизначнішому сьогодні історикові України. Матеріял упорядкований у двох частинах: біо-бібліографічні матеріяли і статті.. У першій частині найцікавіша стаття самого ювілята — «Мій творчий шлях українського історика». Олександер Петрович не тільки подає цікаві деталі свого творчого життя та наукових заінтересувань, але, будучи прекрасним стилістом, його розповідь читається легко, читач нав'язує зразу безпосередній майже інтимний контакт з автором. Ось декілька рядків розповіді Олександра Петровича, в яких автор говорить про своє початкове зацікавлення генеалогією, що з'явилось у нього ще на гімназійній лавці, у зв'язку з частими поїздками в Сіверщину.

«Наколо були родичі, ближчі і дальші, матері і батьки. На цвинтарі лежали їх — мої — предки, про яких так багато розповідала мені моя бабка Анна. На стінах висіли їх портрети. У старовинних шухлядах лежали фамільні документи, починаючи з XVIII століття. Старі меблі, картини, посуд тощо — все дихало старовиною, також живою і також рідною. Я став записувати розповіді «баби Анни», як вона себе називала. Це було перше знайомство моє з моїм родом — початок мого інтересу до генеалогії й майбутніх студій над нею. В 1910 році Анна Осипівна померла, і я став фактичним володарем отих фамільних документів, листів, портретів, фотоальбомів, різних фамільних реліквій, і серед них золотого перстеня мого прадіна Йосафата-Йосифа Савицького з гербом «Холева». Пам'ятаю, з якою увагою і пошаною ставився я і до цих мертвих, але для мене живих речей, і до всіх своїх родичів, яких я тоді знав. Це почуття роду залишилося в мене назавжди.»

З великою естетичною насолодою читається ця розповідь нашого визначного історика, так відмінна від може надто сухої хронології-біографії Михайла Грушевського з 1906 і 1926 рр. Згадуються і інші автобіографічні нариси його попередників, безпосередня і може навіть і емоційна розповідь Миколи Костомарова, трохи «кострубата» мовними новотворами, але точна у висловах автобіографія Драгоманова, мемуари Дмитра Дорошенка. Не зважаючи на такі чи інші різниці у поглядах, способі вислову думок, добі, чи в умовах праці, в яких вони творили, — всіх їх об'єднує автентичність сказаного і так сприйматиме читач розповідь Оглоблина. Мало в нас людей, навіть істориків, які мають майже інтуїтивне вичуття «історичності». До таких людей належить автор «Людей старої України», який і каже нам «безсумнівно», що Історія Русів була новгородсіверського походження, походить з його вужчої придбаної батьківщини.

Ці думки, мабуть під впливом може і надто великого контрасту між автобіографічністю Оглоблина і деякими рефлексіями проф. Пріцака, що служать як вступне слово до Збірника. На увазі маємо «Вступне слово» Омеляна Пріцака, короткі фраґментарні «спостереження новоспеченого сту-

дента Львівського університету», що зродились в автора ще в 1938 р., читаючи статтю Оглоблина «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом в 1692 р.». Ці дві статті, хай дарує читач за одвертість, у надто близькому сусідстві. Читати їх підряд не слід. Надто багато думок насувається про перспективи розвитку української історичної науки. У Києві 20-их рр. і в Гарварді сьогодні. І може також про маленьке містечко Людлов, в якому без великого наукового апарату працює і творить одна людина.

У першій частині є ще і інші статті. Любомир Винар подає бібліографію, працю ювілята та короткий нарис його наукової творчості. Свого часу Українське Історичне Товариство окремим випуском *Українського Історика* (чч. 25—27, 1970) вшанувало 70-ліття життя та 50-ліття наукової праці Олександра Петровича. Тому мабуть у біографічному нарисі багато повторень. Обширна біо-бібліографія Оглоблина була опрацьована Л. В. татож на сторінках *Записків ЧСВВ* (т. 3, вип. 1—2, 1958). У *Науковому Збірнику* бібліографія значно доповнена та охоплює 635 друкованих праць і 60 праць у рукописі. Хронологію життя та творчості Оглоблина подає також і Василь Омельченко у короткій інформаційній статті.

22 розвідки-статті заповнюють другу частину Ювілейного Збірника, написані українськими вченими різних поколінь, деякі також англійською та німецькою мовами. Деякі статті — це більш чи менш змінені редакції давніше опублікованих праць, як, наприклад Пантелеймона Коваліва про українську мову у світлі сучасної науки, чи Богдана Кравціва про Боплянa в українській та чужоземній історіографії. Цікаві статті Юрія Лавріненка про історичне тло і попередників РУП (автор цікавиться історичними темами вже багато років і читач ж. *Сучасність* з ними знайомий) та Юрія Шевельова про Історію Русів очима мовознавця. Деякі статті, це перерібки окремих розділів докторських дисертацій, як наприклад, М. Вoскобійника про жидів у першій російській Думі, О. Субтельного про зв'язки Пилипа Орлика з турками і татарами, та, мабуть, Анни Процик про українське питання на конференції в Яссах в листопаді 1918 р. Одною з найбільш контроверсійних статтей є коротка розвідка Василя Гришка «Чи Володимир Мономах — історичне ім'я?», тема, що нею займався автор ще в 1950-их рр. З інших авторів у Збірнику взяли участь Марко Антонович, Юрій Бойко-Блохин, Олекса Вінтоняк, Юрій Гаєцький, о. Євген Гаюк, Олександер Домбровський, Роман Климкевич, Володимир Кубійович, Теодор Мацьків, Іван Новосільський, Ярослав Падох, Наталія Полонська-Василенко та Олександер Стовба.

Богдан Винар
(Денвер)

R. Medwedew, R. Havemann, J. Steffen u a. *Entstalinisierung — Der XX. Parteitag der KPdSU und seine Folgen.* Frankfurt/M., Edition Suhrkamp. 1977. Стор. 538.

Затитулована публікація — це трактати 20-ох авторів, колишніх визначних діячів міжнародного комуністичного руху, які після смерти Сталіна, зокрема після XX з'їзду КПРС, мабуть уперше зайняли критичне становище до сталінського періоду та встановили наслідки згаданого з'їзду. Ця публікація є дуже вартісним історичним документом, який розкриває бунт лівих проти встановленої Леніном в СРСР системи терору. Головна увага в публікації сконцентрована на XX-му з'їзді КПРС, під час якого Н. С.

Хрущов виголосив таємну промову 25. 2. 1956 р. і вона в перекладі німецькою мовою надрукована на стор. 487—537. Ця промова для цілого міжнародного комуністичного руху була переломовим явищем, бо до того часу ніхто не мав відваги відкрито сказати правду про сталінізм і його злочини. Як відомо, за навіть найменший вияв незадоволення або критики сталінського режиму будь-яким експонованим комуністичним діячем, був він негайно ліквідований. Від XX з'їзду КПРС положення у міжнародному комуністичному русі доосновно змінилося, бо передусім дійшло до поліцентризму, і в дальшому розвитку — до еврокомунізму. Згаданий зїзд в основах підважив цілу, заплянованy Леніном структуру міжнародного кому ністичного руху, що самозрозуміло для експансивної Москви принесло катастрофальні наслідки. В системі міжнародного комуністичного руху за сталінського періоду обов'язувала строга централізація і дисципліна. За відхилення Сталін ліквідував дуже багато різнонаціональних комуністів, утримуючи терором монолітність міжнародного комуністичного руху. Щойно після XX з'їзду, надщерблена монолітність в 1948 р. марш. Тітом, почала щораз більше розкладатися, так що сьогодні вже немає навіть можливости здійснити політично-ідеологічну інтеґрацію усіх компартій світу під одним, централізованим керівництвом. Найкращим прикладом такого положення у міжнародному комуністичному русі були дуже великі труднощі, щоб відбути конференцію компартій европейських країн, яка б схвалила Москвою зредаґовані тези резолюцій. З великим трудом конференція відбулася в 1976 р., що схвалила резолюції, які в жодному випадку не привернули моноліту, а навпаки його ще більше розбили.

У публікації крім трактату Роя Медведева «Впливи одного з'їзду», яким автор започаткував І-ий розділ книжки, надруковані ще інші: 1. А. Герберт Олтманн «Відсталінізування»; 2. Р. Гавеманн «НДР в 20-их роках після смерти Сталіна»; 3. Р. Крузіюс / М. Вільке «Польща і Угорщина 1956 р.»; 4. І. Пелікан «Ехо XX з'їзду КПРС і компартії Зах. Европи»; 5. Г. Мартін «Сталін, ревізіонізм і маоїстська стратегія КП Китаю»; Й. Стефан «XX з'їзд — соціялдемократія — комунізм».

II-ий розділ присвячений XX з'їздові — спробам відновлення соціялізму в СРСР, має наступні трактати: 1. Г. Вебе «Сталінізм. До проблеми насильства в сталінському періоді»; 2. Г. Брандт «Соціяльна революція Н. С. Хрущова»; 3. Б. Рабель «Дискусія про сталінізм міжнародного комунізму після XX з'їзду КПРС»; 4. Ян Скаля «XX з'їзд і нова редакція „Історії КП РС"»; 5. П. Франк «Клясова природа Сов. Союзу з точки зору криз».

III-ий розділ — це трактати, в яких окремі автори аналітично заторкують наслідки XX з'їзду КПРС. І так: Ісак Дейтчер «Страх пред сплячими собаками»; 2. Е. Блох «Про значення XX з'їзду»; 3. З. Г. Маєр «Відлига, якої не було»; 4. Б. Кельб «Як був закінчений XX з'їзд»; 5. Г. Кухль «Я вибираю третю можливість»; 6. «Деформації. Ребелії інтелектуалів у НДР».

Процес започаткований в лютому 1956 р. на XX з'їзді КПРС тайною промовою Хрущова, яка була опублікована вперше в червні 1956 р. закордоном Державним Департаментом США, а внутрі СРСР — розіслана в той час циркулярно партійним організаціям під назвою «Письмо ЦК КПРС». Приобіцяна під час з'їзду «повна правда» не була розкрита вже хоч би тому, що обвинувачення проти Сталіна закрито вигаданим штучним гаслом боротьби проти культу особи. В нікого з промовців під час XX з'їзду не було відваги чесно сказати, що справа не полягала в самому культі особи, в одноособовій деспотичній диктатурі Сталіна. Злочини сталінського періо-

ду були довершені не в ім'я культу особи, а як вислід антинародної диктатури большевиків. Культ особи Сталіна був лише наслідком його одноособової диктатури його деспотизму і повної відсутності громадської мужності в найближчих співробоітників найвищих ранґ советської держави й партії .Така була дійсна правда, але ніхто із приявних на тому з'зді ще не мав відваги обоснувати тої правди. На початку з'їзду було поставлене питання: або партія відкрито, по-ленінськи осудить довершені в періоді культу особи Й. В. Сталіна помилки й спотворення, відкине ті методи партійного й державного керівництва, які є перешкодою для поступу вперед, або в партії візьмуть верх сили, призвичаєні до старого, противні всякому новому творчому. Отже виринула необхідність і конечність відкрито і гостро критикувати великі помилки і тяжкі наслідки, зв'язані з культом особи. Коли б не був осуджений культ особи, неможливим було б подолати його наслідків, що, як сказав Хрущов, — було б грозило прірвою між масами й партією, сповільненням економічного розвитку, послабленням темпів комуністичного будівництва. А все це погіршило б добробут працюючих. В області міжнародних взаємостосунків — це спричинило б послаблення СР СР на світовій арені, пошкодило б взаємостосункам з іншими країнами. Тому то критика культу особи й подолання його наслідків мали велике політичне й практичне значення. ХХ-ий з'їзд КПРС зрушив із місця закостенілу большевицьку систему, відкривши шлях до критики й реформ, що в розгорненому масштабі проявилося під час XXI і XXII з'здів КПРС. Однак процес, започаткований XX з'їздом КПРС, не розгорнувся в таких масштабах, як про це думав Н. С. Хрущов, бо після його осунення советська система повернула до неосталінського курсу у внутрішній і зовнішній політиці СРСР.

Не можна поминути мовчанкою причин, які були поштовхом до розвінчання культу особи Й. В. Сталіна та, особливо, відважного виступу під час XX з'їзду КПРС Н. С. Хрущова, якого, його наслідник Л. Брежнєв усунув також із історії комуністичної партії СРСР.

Після 2-ої Світової війни Сталін поповнив ряд важливих помилок, зокрема коли він рішився повторити трафарет 30-их років, тобто перевести генеральну чистку олігархії Політбюро ЦК і генералітету советських збройних сил. Він ще вспів: 1. арештувати ленінградське партійне керівництво, разом із членом Політбюро Вознесенським; 2. змінити московське партійне керівництво; 3. усунути з командних постів визначних із 2-ої Світової війни полководців на чолі з марш. Жуковом. Між іншим, Сталін замінив командуючого воєнно-морськими силами адм. Юмашева, назначивши на той пост віце-адм. Кузнецова; командуючого воєнно-повітряними силами марш. авіяції Новікова замінив марш. Вершініним опісля Жигарева; командуючого броне-танковими військами марш. Богданова замінив ген.-лейтн. Радзієвським; командуючого артилерією марш. Воронова замінив марш. Неделін; начальника Головного політичного управління ген. Шікіна замінив Желтов. 3. Також з початком 1949 р. Сталін усунув усіх членів Політбюра із самостійних міністерських посад. Хрущов і Маленков були членами Секретаріяту ЦК. Так Сталін підготовляв чергову чистку, а на верхах ЦК КПРС уже тривала напружена й драматична боротьба. Напруження постійно зростало, учні «батька народів», врешті зрозуміли задуми свого вчителя, підготовку для знищення членів Політбюро і генералітету збройних сил. В тій боротьбі Сталін уже не міг опиратися на партійному апараті, недовіряючи йому. Також пленуму ЦК він уже не довіряв, тому на протязі від лютого 1947 р. до половини 1952 р., тобто 5 років, він не скликував пле-

нуму ЦК, тоді як згідно з уставом він повинен був бути скликаний один раз на чотири місяці. Про з'їзд КПРС вже не було навіть мови. Сталін опирався ще тільки на свій секретаріят у партії і на НКВД в країні. Фізична чистка на верхах партії розпочалася «Ленінградською справою». На місце міністра державної безпеки Меркулова, був призначений Сталіном — кол. шеф «Смерша» Абакумов, який мав відограти ролю другого Єжова. Він до всіх почав застосовувати чекістські методи, фальсифікуючи різні видумані злочини, до яких терором змушував арештованих признаватися. Він підготовив був «Ленінградську справу», отже згідно з логікою Сталіна мав обов'язок підготовити «Московську справу», тобто ліквідацію партійних верхів у Москві. Однак вже під кінець 1950 р., або з початком 1951 р. Політбюро здобуло над Сталіном першу перемогу, бо Абакумова, який розстріляв члена Політбюро Вознесенського і його друзів, позбавлено посту шефа МҐБ, його пост зайняв ученик Маленкова — Іґнатієв. Черговою перемогою над Сталіном був XIX з'їзд КПРС 1952 р., до якого він не хотів допустити перед чисткою. На цьому з'їзді політичний звіт ЦК виголосив був не Сталін, а його секретар — Маленков. Після з'їзду на першому пленумі нового ЦК Сталін впровадив у президію і в секретаріят ЦК «новотарство» — із складу Президії ЦК було організоване, проти уставу, обмежене бюро, про що говориться у постановах ЦК від 6. 3. 1953 р. Склад цього бюра є тайною дотепер, тому неможливо встановити, хто до нього входив із старої ґравдії. Це «Бюро Президії ЦК» було фактично Політбюром у Політбюрі, продумане проти отої «старої ґвардії». На тому ж пленумі, твердив Хрущов, Сталін виступив проти членів Політбюро — Молотова і Мікояна. На тому пленумі Сталін уже не був обраний генеральним секретарем ЦК партії і той пост був ліквідований. Така подія перед тим була виключена. Про цей факт є замітка в «Енциклопедичному словарі» за 1955 р. стор. 310, де, між іншим, надруковано:

«Після XI з'їзду партії 3 квітня 1922 р. пленум ЦК, на пропозицію В. І. Леніна, вибрав Сталіна генеральним секретарем ЦК партії; на тому пості Сталін працював до жовтня 1952 року, отже до кінця свого життя був секретарем ЦК». Отже процитоване доказує, що Сталін був генсеком до першого пленуму ЦК після XIX з'їзду, а до «кінця свого життя» він був тільки «секретарем ЦК». Сталін в ЦК найшовся в окруженні, яке вже знало його методи, а «Бюро Президії ЦК» їх ще більше насторожило. Так був започаткований упадок Сталіна, який приспішив його загадкову смерть і дальший розвиток подій, заініціованих XX з'їздом КПРС.

Коли йдеться про смерть Сталіна 5. 3. 1953 р., якого лікували під контролем старих учнів і дорадників, отже згідно з діяґнозою найвизначніших лікарів в СРСР. Після смерти були переведені наступні заходи:

1. Другого дня після смерти Сталіна 6. 3. 1953 р. була розпущена Президія ЦК з 25 членів і 11 кандидатів, яка була створена Сталіном після XIX з'їзду, на її місце привернено старе Політбюро в складі 8-ох його членів і додатково кооптованих — Сабурова і Первухіна.

2. В день смерти Сталіна зникли всі члени його «Внутрішнього кабінету» на чолі з Поскрибишевим.

3. Вдень смерти Сталіна зникли: комендант Кремля ген.-лейтн. Спірідонов, а на його пост був назначений ген.-летн. Веденин; зник комендант Москви ген.-лейтн. Сінілов, а його пост зайняв — ген.-лейтн. Колесніков; усунено командуючого Московською военною округою ген.-полк. Артемова, на його місце вступив ген. армії, пізніший маршал — Москаленко.

4. Зникли всі члени «Секретаріяту т. Сталіна» — члени Президії ЦК Чесноков і Андріянов.

5. Після оформлення бюлетенів про смерть Сталіна зник міністер охорони здоров'я СРСР Третяков, а його пост зайняв — Ковригін.

6. Зник також син Сталіна — ген.-лейтн. Васілій Сталін.

7. Ліквідовано повністю Лікувально-санітарне управління Кремля разом з головою Куперіним та рівночасно при Міністерстві охорони здоров'я створено новий окремий відділ для обслуги кремлівських володарів.

Всі згадані факти були тісно пов'язані з смертю Сталіна, тому вони викликують сумнів про природну смерть Сталіна. Зрештою є ще багато інших фактів, які заперечують природну смерть «геніяльного вождя».

За життя Сталіна напевно неможливим було б перевести XX з'їзд КПРС і заініціювати новий курс політики, який в УРЕ т. 7, стор. 109 є так коротко схарактеризований.

«З'їзд піддав принципіяльній критиці помилки і серйозні недоліки, зв'язані з культом особи Й. В. Сталіном. І накреслив заходи, що забезпечують цілковите подолання його наслідків. На доповідь Н. С. Хрущова «Про культ особи і його наслідки» XX з'їзд прийняв постанову, в якій одностайно схвалив положення доповіді ЦК і доручив ЦК КПРС, послідовно здійснювати заходи, що забезпечують повне подолання чужого марксизму-ленінізму, культу особи, ліквідацію його наслідків в усіх галузях партійної, державної і ідеологічної роботи, суворе проведення норм партійного життя і принципів колективного партійного керівництва, вироблених великим Леніном. Критика культу особи мала величезне значення для дальшого зміцнення партії, творчого розвитку марксизму-ленінізму, поглиблення соціялістичного демократизму, а також для всього міжнародного комуністичного руху».

На тому ж з'їзді встановлено, що «ідеологія культу особи — антиленінська ідеологія, вона по своїй суті руїнною».

За все це Н. С. Хрущов заплатив не тільки своїми найвищими гідностями, але також викресленням його прізвища з історії комуністичної партії СРСР. Його первородний гріх — ліквідація культу особи й наслідків — уже опанував цілий міжнародний комуністичний рух. Наслідки того гріха є дуже дошкульні для Москви, бо, найважливіше, вже неможливо продовжувати сталінського терору ані в СРСР, а тибільше в міжнародному комуністичному русі. Бунт проти сталінських методів терору вже тривале явище внутрі СРСР і в усіх іншонаціональних компартіях. І це є отой меч Дамокля, який завис на волоску над головами всіх узурпаторів — наслідників Сталіна в СРСР, яких напевно не врятує неосталінізм із «пом'якшаними» методами терору.

Книга «Відсталінізування» дає багато прикладів боротьби з методами сталінізму. Ця боротьба вже закріпилася на відтинку прав людини, які в СРСР, почавши від Леніна були поґвалтовані. І найважніше є те, що вже тепер проти сталінізму виступають численні ліві, які за його необмеженої влади, звичайно ховали голови в пісок, або іноді навипередки писали оди в честь «сонечка народів», «Мудрого і Великого Сталіна». Також Н. С. Хрущов не щадив похвал, наприм., «Товариш Сталін, як дбайливий садівник, вирощує і виховує національні кадри в дусі палаючого совєтського патріотизму . . .» Або — «Слава рідному батькови, мудрому вчителеві, геніяльному вождеві партії, совєтського народу й працюючих цілого світу, товаришеві Сталіну!» Сьогодні все це, немо вмиляна банька, зникло. Також ідео-

логія сталінізму й її вчення вже безвартісні. Залишилася КПРС, яка все ще далі намагається, під різними фасадами, пропаґуючи те, що вже віджиле, мертве й вонюче.

Ф. Кордуба
(Мюнхен)

В. Д. Баран. *Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.* Київ, Академія Наук Української РСР, Інститут Археології, Видавництво «Наукова Думка», 1972, стор. 242.

Дослідження виявів матеріяльної культури слов'ян середини першого тисячоліття нашої ери в 50-тих роках нашого століття має особливе значення для розв'язки цілої низки питань із широкої ранньослов'янської проблематики. Автор у даному випадку сконцентрував свою головну увагу на територію Верхнього Подністров'я і Західньої Волині в VI—VII ст., тобто третьої чверті I тисячоліття. Після «Вступу» він подає в першому розділі своєї праці історію досліджень. У другому розділі подана загальна характеристика поселень, городищ і поховань VI—VII ст. Третій розділ присвячений кераміці, а четвертий металевим, кам'яним та кістяним виробам. В п'ятому розділі автор займається питанням датування поданого археологічного матеріялу та причинами його загибелі, що наступила в наслідок залишення мешканцями своїх поселень, згодом поруйнованих і спалених у розгарі аварського лихоліття. Покликуючися на дані історичних джерел, автор каже, що авари не могли держати в сфері своїх впливів слов'янські племена, а тим більше східньослов'янські Північного Прикарпаття й Волині, довше, ніж до половини VII ст., бо в другій чверті VII ст. вони зазнали поразки від візантійців, словенців і чехів, а в 635—641 pp. від болгарського союзу племен на чолі з Курбатом, що згідно з поглядом Л. Нідерле й інших дослідників причинилося до кінця панування аварів над східними слов'янами. Такий погляд піддержує ріст матеріяльної культури південно-західньої частини східніх слов'ян під кінець VII і в VIII ст., що виказують дослідження пам'яток тої доби (стор. 68).

У шостому розділі порушене питання заняття населення і суспільного ладу на тлі економічних умовин при розвитку хліборобства й скотарства, а при тому мисливства, рибальства тих, що жили близько рік, прядіння, обрібки дерева й каменю та металюрґійного виробництва. Автор допускає, що «основною формою суспільної організації слов'ян на окресленій території у VI—VII ст. слід вважати територіяльну общину, що прийшла на зміну родовій ще в першій половині I тисячоліття» (стор. 77), висуваючи концепцію колективної власности землі (В. Й. Довженко). Дальше автор обережно каже: «Можна припустити, що у VI—VII ст. існували більш широкі міжплемінні об'єднання — союзи племен, які утворювалися навколо якогось одного сильнішого племені. Такою міжплемінною організацією на території Волині міг бути дулібський союз близьких споріднених племен, одною з причин утворення якого були війни з аварами» (стор. 78). Розділ закінчується висновком на підставі даних археології й історичних джерел (тобто писаних), що на території Волині в половині I тисячоліття заіснували соціяльно-економічні передумови для виникнення племінних організацій і більш широких міжплемінних об'єднань (стор. 79).

В сьомому розділі є спроба автора з'ясувати відношення ранньослов'янських пам'яток VI—VII ст. Верхнього Подністров'я і Західньої Волині до синхроністичних пам'яток суміжних районів України та сусідних країн, зокрема Румунії, Чехословаччини й Польщі. А на тому тлі їх порівняльного вивчення слідкує відмічення спільних і відмінних рис ранньосередньовічної слов'янської культури та шляхів розселення слов'ян. Автор вважає, що льокальні відміни в кераміці (чи лише в кераміці? — Ол. Д.), а ми додамо за нього — взагалі посилений процес культурної диференціяції — результат процесу розселення слов'ян на Південь і на Захід та виділення з них у середині I тисячоліття племінних груп, що являли собою якоюсь мірою певні соціяльно-економічні одиниці (стор. 96). Так обережно висловлюється автор в умовах підсовєтської дійсности про ранньосередньовічний етап етногенетичних процесів серед слов'ян, а в тому й серед південно-східніх, тобто ранньо-русько-українських племен.

Восьмий розділ з'ясовує взаємовідношення пам'яток VI—VII ст. Верхнього Подністров'я і Західньої Волині до більш пізних та більш ранніх культур цієї території на тлі культурно-типологічних порівнань. В дев'ятому розділі автор старається зідентифікувати племінну належність населення Верхнього Подністров'я і Волині VI—VII ст. в користь східньослов'янського племени дулібів, чи, правильніше, племінного об'єднання дулібів. Дальше слідкує поазбучний виказ пам'яток слов'ян VI—VII ст., резюме московською і німецькою мовою та список літератури предмету.

Публікація цікава й цінна в аспекті зібраного й обговореного матеріялу на тлі обширної літератури предмету та новіших археологічних знахідок, які причиняються до кращого насвітлення ранньослов'янської проблематики, зокрема в пов'язанні з територією Руси-України. При тому видвигнено широкий вахляр дискусійних питань відносно клясифікації поодиноких льокальних відмін археологічного матеріялу в аспекті типології, генетичного пов'язання та симптомів уніфікаційного, чи диференційованого процесу, при чому неодно залишиться у сфері гіпотетичних міркувань. Деякі обережно висказані заключення автора в племінно-етно-політичному аспекті відносно ґенези державнотворчих починів на території України виказують, що в умовах підсовєтської дійсности український дослідник не може покласти крапки над «і» в аспекті етногенетично-політичних етапів ранньоісторичного процесу на землях України, як історичної увертюри до питання генези й розвитку Київської Руси. Він мусить обмежуватися здебільша реферованням інвентаря археологічних знахідок, уникаючи точніших висновків історичного порядку.

Олександер Домбровський
(Нью-Йорк)

Ukrainian Dumy. Editio minor. Original texts. Translations by George Tarnawsky and Patricia Kilina. Introduction by Natalie K. Moyle. Toronto-Cambridge, Canadian Institute of Ukrainian Studies and Harvard Ukrainian Research Institute, 1979. 219 p.

У серії Канадського Інституту Українських Студій і Гарвардського Українського Дослідного Інституту вийшов новий корисний підручник «Українські думи» з паралельним українсько-англійським текстом. Кожний, хто відчуває брак текстів для університетів, в даному разі в першу чергу ви-

кладачі і студенти університетів, щиро привітають цю нову збірку, яка заповнить велику прогалину в цій ділянці.

Книжка, охайно й дбайливо видана, складається з короткої замітки від видавців (стор. 3), вступного слова перекладачів (стор. 5—7) і введення Наталії Кононенко-Мойл (стор. 8—21). Звичайно, таке видання можна обговорювати з багатьох різних точок зору, як, наприклад, вибір текстів, переклад та інтерпретація, думки, висловлені автором вступу тощо.

Треба подякувати Патриції Килині та Ю. Тарнавському, які взялися за таке важке діло: переклад дум по-англійському. Праця напевно була дуже важка, оскільки ні староанглійський епос, ні середньовічна баляда не дають потрібного матеріялу для проведення такого складного перекладу. Перекладачі були свідомі всіх труднощів. Ми не будемо тут обговорювати самого перекладу — це мав би робити філолог або літератор. Наше враження буде в цьому відношенні поверховне і — сподіване. Деякі місця перекладу нам дуже сподобалися, деякі менше, а деякі ні, але ж це зовсім нефахове зауваження.

Не погодилися б ми з перекладачами, коли вони називають рими в думах «досить примітивними». Як би вони додали «на теперішній час», то з цим можна було б погодитися, однак ще понад сто років тому дієслівні і жіночі рими (стор. 5) не можна було б назвати примітивними в українській поезії. А тут же мова про багато старші твори, складені «літературною українською мовою» ще перед постанням цієї літературної мови. Вирази, як «словами промовляє», «думає-гадає», «лаяли-проклинали» тощо, досить типові для всіх епосів (від Гомера), хоч і зрозуміло, що перед перекладачем вони стають певною «проблемою». Все ж таки, переклад зроблений з любов'ю і старанням, а тому, що перекладам не закидали б — вони проробили дуже велику і важливу працю.

В загальному авторка вступу намагалася подати основні відомості про думи та головну літературу предмету. Корисні — західні паралелі дум, хоч таки ближче було б подати паралелі з сербськими «юначке песме», зокрема з т. зв. «бугарштицами». На цю тему мав на 7-му Міжнародньому з'їзді славістів у Варшаві доповідь пок. О. Зілинський. Взагалі найбільшим недомаганням цієї передмови Н. Мойл, що вона зовсім не знає численних праць О. Зілинського про українські думи і через те повторює старі погляди, що їх цей визначний україніст рішуче спростував. Так напр., в журналі «Славія Орієнталіс» (1973, ч. 4) О. Зілинський заперечив твердження Ф. Колесси, «ніби українські козацькі думи виникли на ґрунті похоронних голосінь» (цитую за: О. Зілинський, Антологія української лірики 1978, стор. 406—407).

Водночас О. Зілинський відділив у своїх працях українські думи від російських билін з одного і польських рицарських жалібно-величальних пісень XVII ст. з другого боку. У іншій своїй праці О. Зілинський прослідкував тенденції розвитку думи протягом XIX ст. і довів повільний упадок її, якщо мова про історичність, про історичну «реальність». Якщо ж вірити замітці видавця, що Гарвардський Інститут і справді підготовляє видання повного збірника дум (чи хоч би перевидання праці Катерини Грушевської), то треба сподіватися, що упорядчики його використають для цього недруковану дотепер працю О. Зілинського «Дослідження дум за останніх 40 років». Ця велика праця є, якщо вірити М. Мушинці, «найповажнішим аналізом проблематики дослідження цього жанру в українській фолкльористиці. В цьому відношенні її сміло можна поставити в один ряд

з працями Ф. Колесси і К. Грушевської» (О. Зілинський, Антологія... стор. 407).

Інакше вступ подає загальний вгляд у цілу проблематику, пов'язану з думами, і багато цікавих і цінних даних про цей жанр української епічної поезії, а тому, може зовсім добре служити вступом для початківців у цій галузі. Якщо автор у деяких питаннях і не погоджується з авторкою вступу, то це тому, що ще надто багато питань, пов'язаних із думами, не з'ясовано до решти і становить дотепер дискусійний матеріял.

Нам знається, було б важливо подати свідоцтво Сарніцького, де під 1506 роком вперше згадано термін «думи» (сам запис 1587 року), перший запис думи та інші основні дані про думи та кобзарів-бандуристів, які їх виконували. Не можна заперечити певного родового первня в змісті дум та ролі жінок, хоч, звичайно, про матріярхат у цьому зв'язку не варто говорити і тут ми згідні з авторкою.

Надіємося, що ці та інші недоліки, на які ми вказали, можна буде усунути в повному виданні дум, коли його здійснить Гарвардський Інститут.

М. Антонович
(Монтреал)

Henry Picker. *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier.* Vollständig überarbeitete und erweiterte Neuausgabe mit bisher unbekannten Selbstzeugnissen Adolf Hitlers, Abbildungen, Augenzeugenberichten und Erläuterungen des Autors: *Hitler, wie er wirklich war.* Stuttgart, Seewald Verlag, Studienausgabe 1977. Стор. 548.

Д-р Г. Пікер, юрист і історик у Головній Квартирі Фюрера (ГКФ), був безпосереднім свідком як цивільний правний урядник усіх подій від 21. 3. 1941 до 31. 7. 1942, що є головною темою його документальної книги. На зміст цієї книги, як історичної документації Другої Світової Війни, складаються наступні розділи: Вступ; Орієнтація — один день у ГКФ; Автентичні докази; Бесіди А. Гітлера в ГКФ від 21. 7. 1941 — 11. 3. 1942; Бесіди А. Гітрера в ГКФ від 21. 3. 1942 — 31. 7. 1942; Тайні промови А. Гітлера до «Політиних нащадків фюрера»; Тайні промови А. Гітлера до «Військових нащадків фюрера»; Поіменний і діловий реєстр закінчує, під багатьма аспектами, цікаву й вартісну книгу.

У вступі автор коротко обговорює значення ГКФ, як важливих пунктів, під охороною Начального Командування Вермахту. В ГКФ концентрувалося не тільки воєнне командування, але також управління господарським, науково-технічним та іншими секторами III Райху. Обсада кожної ГКФ складалася із найбільш довірених військових і цивільних штабів, тобто докладно перевірених осіб. Під час війни А. Гітлер диспонував наступними ГКФ: «Вольфшанце» (б. Растенбурґу в Сх. Прусії); «Вервольф» (б. Винниці в Україні); «Фельзеннест» (б. Мюнстерфель); «Вольфшлюхт» (б. Брулі); «Танненберґ» (в Кнібіш, Шварцвальд); «Адлергорст» (Ціґенберґ, Таунус); «Вольфшанце II» (б. Сусон). Також до ГКФ належали т. зв. «Фюрерзондерцюґе» в Польщі, Юґославії і в Греції, а також «Берґгоф» Гітлера в Оберзальцберзі, «Фюрергаус» у Мюнхені та «Райхсканцляй» у Берліні. В кожній ГКФ на першому місці стояла т. зв. «фюрертафель», яка репрезентувала голову держави, канцлера або Головнокомандувача Вермахту. На другому місці стояла «Пріваттафель» — нормальний військовий штаб, який

був немов колеґією, до якої належали також жінки. «Фюрертафель» була призначена для внутрішніх і зовнішніх державних мужів, військових головнокомандувачів та протоколянтів, тому там зверталося увагу на кожне слово і кожний рух, особливо персоналу.

Автор присвятив увагу тогочасній міжнародно-політичній констеляції в Европі, в якій Гітлер використав нерішучість дипломатії Англії і Франції, уклавши 23. 8. 1939 р. пакт з СРСР., який спричинив поділ Польщі, якої суверенність ґарантували згадані дві західноевропейські держави. Після поразки Польщі на протязі 27 днів, Гітлер запропонував 6. 10. 1939 р. західним великодержавам замирення, яке вони відкинули.

Д-р Пікер пригадує факт, що після опанування «блискавичною» кампанією Данії, Норвегії, Голляндії, Бельгії Люксембурґу, Франції, Юґославії і Греції, міністер закордонних справ СРСР В. М. Молотов запропонував Гітлерові договір розмежування територіяльних обосторонніх інтересів між СРСР і III Райхом. Таке розмежування заторкувало: в Прибалтиці (Катеґат/Скаґеррак і Фінляндію), на Балканах (Румунію, Болгарію, Дарданеллі), доступ до Перської затоки й на Середземному морі (бази СРСР в Салоніках і в Юґославії). Гітлер цю пропозицію відкинув, а тому СРСР зайняв вороже становище супроти III Райху. Гітлер рішився на війну проти СРСР, використовуючи тогочасне положення, тобто реорганізацію і переозброєння советських збройних сил, плянуючи «блискавичним» ударом ліквідувати «Фестляндсдеґен»а Великої Брітанії. «Блітц» воєнна стратегія Гітлера проти СРСР 22. 6. 1941 р. була розпочата 153 дивізіями (коло 3 млн. вояків), кругло 2 тис. літаками, 3300 танками і прибл. 7200 гарматами.

Під час бесіди при столі (ч. 7, 19, 85 і 186) Гітлер підкреслив, що тільки Німеччина може протиставитися большевизмові й Москві, яка керує світовим комунізмом, та закріпити «Europas Wall gegen Asien». Така впевненість Гітлера принесла катастрофу для цілого німецького народу, бо його тоталітарний устрій не рахувався із бажаннями народів в СРСР визволитися від тоталітарного червоного окупанта. В червні 1941 р., згідно з даними німецької повітряної розвідки, над німецько-советським кордоном Сталін сконцентрував великі воєнні сили — 246 дивізій з 4,7 млн. солдат, 6000 літаків, щонайменше 6000 танків і коло 12000 гармат. Незважаючи на так сильну оборону, до кінця 1941 р. мільйони советських солдат здалися у німецький полон. Автор такий неуспіх советської оборони приписує тогочасній реорганізації і новоозброєнню збройних сил (стор. 20), не узгляднивши переведеної чистки Сталіном у 1937/38 рр., під час якої він ліквідував: 3-ох із 5-ти маршалів; 13 із 15-ти командармів; 57 із 85 комкорів; 110 із 195 комдивів; 220 із 406 комбригів; всі 11 заступників Наркомів оборони; 75 із 80-ти членів Воєнної Ради, в тому числі командуючих військовими округами. Також були ліквідовані: головнокомандуючі воєнно-повітряними і воєнно-морськими силами і всі, крім одного, командуючі фльотою. По воєнним званням було арештовано 90% всіх генералів і 80% всіх полковників. Кількість «вичищених» офіцерів в ранґах нижче полковника досягла коло 30 000. Повищі дані походять від японської розвідки, вони напевно були знані Гітлерові, бо, як подають деякі джерела, Сталін був жертвою провокації німецької розвідки, яка старалася знутра розкласти Червону Армію. Повищі дані надруковані в: Raumond Garthoff, *Haw Russia Makes War: Soviet Military Doctrine. London*, 1954, стор. 220—221. Отже з вибухом війни між III Райхом і СРСР ряди верховного командування ЧА були дуже проріджені, треба було приспішено вишколювати нових командирів високого ран-

ґу. Крім цього в наслідок застрашаючих чисток у ЧА сильно обнизилася мораль, тому знову впроваджено в армію політкомісарів, які вирішували іноді також оперативні дії окремих частин у боротьбі з німецькими дивізіями.

Також автор поминув іншу, дуже важливу причину добровільного й масового переходу в полон советських солдатів. Вони сподівалися, що Німеччина не тільки знищить в СРСР зненавиджений большевизм, але також буде сприяти визволенню і державній суверенності всіх народів цієї великодержави. Коли ж надії советських солдатів на краще не здійснилися, а полонені були винищувані голодом у таборах, щойно тоді советська армія зрозуміла, що їй не залишається ніщо інше, як тільки відважно протиставитися у боях проти бундючних і гордовитих німецьких дивізій. Отже тільки фальшива політика III Райху супроти советських солдатів допомогла Сталінові привернути вояцьку мораль і здобувати перемогу на різних відтинках фронту. Тяжкі кліматичні і теренові умови, до яких німецькі вояки не були призвичаєні, були також важними причинами відвороту, але вони відгравали другорядну ролю.

Автор, не зважаючи на його академічні студії із трьома відзначеннями, не належав в ГКФ до найбільш довірених осіб фюрера, тому його документація та взагалі характеристика окремих діячів із безпосереднього окруження Гітлера і подій відзеркалені,, подекуди навіть у нюансах, об'єктивно. Німецька й австрійська критика, в загальному оцінила цю книгу, як одну з важливих документацій із цього історичного періоду. Багатство заторкнених у документації проблем, про які Гітлер дбав і їх хотів розв'язати згідно з інтересами III Райху, автор не тільки переказав, із поданням докладних дат і місцевостей бесід фюрера, але також дав до них власні коментарі. Як відомо, до розв'язки всіх проблем Гітлер підходив із позицій націонал-соціялістичного світогляду, в програмі якого на першому місці був поставлений німецький народ і його стремління здобути життєвий простір в Европі.

Гітлер приписував собі місію оборонця не тільки Европи, але також цілого світу перед большевизмом. З тим зненавидженим большевизмом Гітлер розпочав Другу Світову Війну з далекосяжним пляном — побудувати «Нову Европу», в якій дослівно всі іншонаціональні країни мали бути силою об'єднані з Германським Райхом, німецької нації. На стор. 464 Гітлер дав картину комунізму без маски. І якраз із тим жорстоким, некультурним большевизмом фюрер співпрацював до часу, аж той большевизм почав виявляти свої імперіяльні задуми. Гітлер плянував установити порядок світу власною силою і воєнною потужністю, що випливає із багатьох його виступів. Для нього проблема сили німецького народу була ч. 1, тому він на ґрунті расизму, дисциплінованости й зокрема «вищости ґерманської культури», змагав до підпорядкування III Райхові всіх інших націй і народів. Його генеральна цілеспрямованість — «здобувати, адмініструвати й експлуатувати» всі інші народи — червоною ниткою проходить майже в усіх його бесідах і офіціяльних виступах. Все це автор, із великою ерудицією упорядкував і скоментував у вище затитулованій книзі. В публікації є також багато сказано про Україну та інші слов'янські країни, яких народи, в оцінці Гітлера в «Новій Европі», мали відігравати підрядну ролю, з обмеженою кількістю народин і освітою до 4-ох народних кляс.

Документація д-ра Генрі Пікера для історика-дослідника Східної Европи та взагалі розвитку подій Другої Світової Війни має особливу вар-

тість. Без цієї документації було б прямо неможливо вірно віддзеркалити картину хронологічних подій із розгортанням німецького імперіялізму в Европі під час II Світової Війни. Тому ця книга, зокрема для істориків новочасної історії має особливу вартість.

Ф. Кордуба
(Мюнхен)

Ruch oporu — Dokumenty. Paryż, Instytut Literacki, „Biblioteka Kultury“, 1977. Стор. 275.

Вище затитулована публікація — це збірка документів подій в Польщі, які віддзеркалюють рішучий і безперебійно зростаючий рух опору, громадськості проти комуністичного режиму. Організований рух опору в Польщі, якого покищо в СРСР ще не має, вже є історичною дійсністю. Цей рух закріпився в травні 1976 р. з появою першої програми дій. Він є динамічно-діючою силою, яка в зударі з режимом, незважаючи на переслідування і кари, постійно проґресує. Жива пам'ять терору з сталінського періоду — це головний мотив активістів роху спротиву, який є передусім проти ламання правопорядку, встановленого після урочистого осуду в 1955—1956 роках сталінізму не тільки в Польщі, але також у міжнародному комуністичному й робітничому русі. Головним чином ідеться про ґарантії, щоб не відродився сталінський терор із жахливими наслідками, демократизацію у плюралістичному розумінні теперішнього комуністичного режиму Польщі, який є виконавцем доручень Москви. Отже ходить про справи, яких польський народ не буде толерувати, ані процщати. Спроба повороту до тотальних методів з-перед чвертьстоліття спричинила б сьогодні безсумніву відкритий конфлікт влади з народом; частинне застосування методів терору вже викликало багато опору і спонтанний відрух громадської солідарности в обороні переслідуваних робітників. Солідарність із польськими робітниками, яка вже є довершеним фактом, виявили Церква, інтеліґенція і академічна молодь. Вона закріпилася у громадській свідомості, тому, коли господарські причини напружень на довший час не можливо усунути та пов'язаність між життєвими інтересами загалу й репресіями самозрозумілі, отже для кожного справа переслідування є одною з головних, як показжчик політичної кризи. Домагання не тільки робітників, але також громадськості вже обґрунтовані програмами, які пропонують або прямо вимагають, а не благають реалізування деяких вартостей і ідеалів, які є конечні для перебудови суспільно-політичної структури країни. Сам факт, що пропозиції і домагання вийшли з-поза володіючої тотальної номенклятури, вказує на те, що фактичний осередок влади і єдиний працедавець — партія, яка репрезентує ідеологічну містифікацію, уже не спроможна подолати руху опору без діялогу і уступок. Самозрозуміло, владі тяжко погодитися з постійно висовуваними постулятами й поступатися, бо влада в розумінні кожної компартії Східньої Европи є неподільна. Однак, під тиском постійно зростаючого грогадського напруження влада свідома того, що такий стан загрожує неконтрольованим вибухом, якого розмірів заздалегідь неможливо встановити. Досвід руху опору потвердив уже відому правду, що страйки і розрухи можуть вибухати з причини браку діялогу. Брак діялогу не запобігає конфліктам, а навпаки внеможливлює порозуміння. Виелімінування автентичних речників опінії робітників і плятформи обо-

стороннього діялогу — влади з робітниками — допровадило до великих і загострених суперечностей, що викликало кризу погрудневої політики компартії. Вона втратила партнера до дискусії, вразливість на ревіндикації перемінилася в односторонній страх перед страйками й заворушеннями, при рівночасному заникові можливостей порозуміння для досягнення згоди громадськості щодо непопулярних, але конечних рішень. Політичний апарат, відповідальний за положення в країні, зокрема в підприємствах праці, сприйняв із дуже великим незадоволенням появу Закладових Рад активістів, дійсно вибраних, наділених авторитетом самодіяльности в рамках руху опору, рівночасно неохочих слухати тільки інструкції компартії. З цим фактом політичний апарат уже змушений погодитися і спільно шукати шляхів виходу із тупіка, особливо на господарському відтинку.

Тоді, як парляментарна демократія сприяє широкому розвиткові суспільних рухів, бо без таких рухів вона втратила б свої прикмети, — тоталітаризм усе націоналізує і таким чином нищить будь-який суспільний рух, незалежно від того, чи він об'єднує коло себе людей опіки над хворими або дітьми, або також для оборони професійних інтересів. Однак у Польщі, компартії, яка слухняно намагається виконувати різні пляни Москви, не вдалося повністю знищити суспільних рухів пляново-централізованою державною владою. До таких рухів у повоєнній Польщі зараховуємо: селянство, Церкву, страйки й демонстрації робітників, діяльність науковців, письменників, артистів і т. п., активність академічної молоді. Згадані суспільні верстви є тою аванґардною силою опору проти режиму, не тільки в боротьбі за покращання соціяльного положення країни, повні права діяльности Церкви, але також найважніше за суверенні права польського народу.

Широкозакроєний рух опору в Польщі, як дійсність, доказують документи обговорюваної документації. У загальному в книзі документація: Комітету Оборони Робітників, про покликання соймової комісії, зажалень і шикан, боротьби за права Церкви, реакцію Заходу, про направу Річипосполитої, про сусідів (Чехо-Словаччину) та інше.

Книга документів «Рух опору» заборонена в Польщі, її зміст для кожної думаючої людини є не тільки поштовхом до призадуми, але також історичним документом провалу комуністичного інтернаціоналізму, обоснованого Леніном і Сталіном, який неспроможний розв'язати ані національних, ані соціяльних проблем окремих народів Східньої Европи. Польський народ у боротьбі з фразеологією і утопійними цілеспрямуваннями російського месіянсько-експансивного комунізму або соцімперіялізму, послідовно, вперто, безкомпромісово й продумано розгортає організований рух опору, без галасливих революційних фраз. Така безкомпромісовість і послідовтсніь є ґарантом дальших успіхів народу за суверенні національні права народу й соціяльну розв'язку проблем робітництва й селян. Документація для дослідників-істориків боротьби з комунізмом у Східній Европі має особливе значення і вартість. Також і для нас українців книга «Рух опору» може служити як джерело для вивчення і стосування правильної тактики боротьби з російським окупантом. Книга повністю заслуговує на те, щоб нею поцікавитися і її простудіювати.

Ф. Кордуба
(Мюнхен)

Roman Rakhmanny. *In Defense of the Ukrainian Cause.* Edited by Stephan D. Olynyk. Foreword by John Richmond. North Quincy, Massachusetts, The Christopher Publishing House, 1979. 299 p.

Роман Рахманний, йдучи слідами своїх славних попередників, В. Кушніра, М. Гехтера та інших, не обмежується своєю журналістичною працею в українській пресі, а проникає у чужомовну, в якій інформує про українські справи. Вибірку із цього його доробку тепер видано окремим томом.

Втрачаючи в щоденній праці перспективу, ми дуже рідко добачаємо справжній поступ, що його українці роблять у вільному світі. Цей охайно і, можна навіть сказати, люксусово виданий том, може бути в цьому відношенні певним етапом. Чи можна собі уявити, щоб ще якихось десять років тому чуже, в даному разі американське видавництво, видало твір, присвячений українській сучасній проблематиці?

Якщо такі видання і виходили, то видавали їх українці, переважно для українців, а ці праці рідко коли потрапляли до чужомовного читача, для якого вони були в основному призначені. Отже, обговорювана праця є до певної міри доказом, що українці пробили вікно у світ. Звичайно, такій своїй появі цей том статтей та есеїв завдячує попередньому виходові в чужоземних видавництвах цілого ряду документальних творів українських борців за права людини й українця в СССР (праці Чорновола, Дзюби, Осадчого, Мороза та багатьох інших).

Це в свою чергу доказ, як тісно українська еміґрація пов'язана дотепер з Україною, не зважаючи на десятиріччя розлуки. Українська еміґрація знайшла форум для наших переслідуваних культурних діячів в Україні, а їхні праці, в свою чергу, промощують шлях таким книжкам, як обговорювана нами, що, до речі, може служити добрим коментарем до багатьох згаданих нами праць українських борців за свої права в Україні, які вже опинилися в руках англомовного читача.

Газетні, журнальні та інші статті, зібрані в цьому томі, поділено на сім груп. Написані вони від кінця 1940-х до першої половини 1970-х років у різних европейських та північноамериканських періодичних виданнях різними мовами, переважно англійською. У кожному розділі міститься від двох до 11-ти статтей, які дадуть змогу чужинцеві докладніше зорієнтуватися у проблематиці. Щодо форми, то всі статті та есеї можна було б поділити на чотири групи: газетні статті та коментарі, есеї, обговорення книжок і науково-популярні статті.

Редактор видання Степан Олійник завдав собі великого труду і подав до всіх статтей примітки та коментарі, які улегшують чужому читачеві читання книжки, пояснюючи незрозумілі, чи забуті імена та події. Можна сказати, що ця сторінка видання — зразкова. Водночас вона вводить читача в українську проблематику і подає дальші праці, з якими чужоземний читач може легко познайомитися, коли він схоче справді докладно ознайомитися з українською проблематикою.

Водночас, збірник статтей та есеїв Р. Рахманного часово розпадається на дві епохи. Першій присвячений перший розділ книжки: Повстання в Україні. Це статті з кінця 1940-х і початку 1950-х рр., себто останньої фази українського повстанського руху в Україні та рейди через Чехословаччину у вільний світ. Лише остання стаття розділу походить з пізнішого часу і становить собою певний підсумок періоду збройної боротьби.

Друга епоха народжується поволі, але вона постійно наростає і триває дотепер: це боротьба з ворогом іншими засобами. Яскравіше вона зарисовується після смерти Сталіна 1953 р. Це непокора, протести і нова боротьба дозволеними засобами, які, очевидно, хоч не виходили спершу поза межі совєтських законів, були переслідувані КҐБ та іншими засобами російського терору в Україні і поставили СССР в позицію безправного імперіяліста.

Поряд із вказуванням на цих непокорених борців в Україні, Р. Рахманний звертає свою увагу також на міжнародні події і завжди знаходить у цьому зв'язку місце України, доказуючи, що наша батьківщина стала уже невід'ємною частиною міжнародної політики і лишиться її Ахілесовою п'ятою, аж доки вона не стане самостійною державою, незалежною від чужого імперіялізму чи втручання.

Ось міркування, які насунулися нам, коли ми читали цю книжку, присвячену сучасній історії України. Дай Боже, щоб таких книжок появлялося більше.

М. Антонович
(Монтреал)

George Vernadsky. *Russian Historiography. A History.* Edited by Sergei Pushkarev. Belmont, MA, Nordland Publishing Company, 1978. 575 p.

George Vernadsky (1887—1973), an author of some 200 major works pertaining to Russian and Slavic history, is considered the most prominent Russian emigré historian in the United States. His father, V. I. Vernads'kyi, was an internationally known scholar in the field of mineralogy and biochemistry and became the first president of the Ukrainian Academy of Sciences. Nevertheless, in spite of his Ukrainian heritage, Vernadksy believed in the idea of the Russian Empire, and, as it is rightly pointed out by Pushkarev, for Vernadsky Russia was not the „people's prison" or the „*gendarme* of Europe" but rather a special „geographical world" (the thesis of P. N. Savitskii accepted by Vernadsky).

This concept is repeatedly shown in his works (on Bisantium, the Mongols, and Russia), namely, that „great powers of creation frequently manifested themselves in empires." For him, „empire" was one of the historical forms of political unification (a view shared with V. O. Kliuchevskii), and to quote Pushkarev again, „for Vernadsky the historian, Russia signified not only the ascendancy of Russians over ‚aliens' or the ‚heterodox' but the peaceful creative co-existence of free and equal people, both eastern and western, in the boundless spaces of Eurasia. These people were united into a single government and empire" (p. 524). From this point of view, which is obviously not accepted by Ukrainian national historiography, Vernadsky examined the regional interests of the population and the ethnic complexities within the Russian Empire.

In the present work, Vrenadsky provides historiographical essays on 135 authors. Because of his sudden death, the work was completed by S. G. Pushkarev, who added 30 prominent church historians to the unfinished chapter on the historiography of the church (and the schism). In examining Vernadsky's evaluation of contributions made by Ukrainian historians, the reader will immediately notice the absence of M. Hrushevs'kyi, certainly the greatest Ukrainian historian. No mention is made of his rather important „Traditional Scheme of ‚Russian' History and the Problem of a Rational Organization of

the History of the Eastern Slavs." This article, published in *Sbornik statei po slavianovedeniiu* (St. Petersburg, Imperial Academy of Sciences, 1904. vol. 1, pp. 298—304), criticized the historical concepts of N. Karamzin, which were accepted with some modifications by S. M. Soloviev, V. O. Kliuchevsky, and other Russian historians, including Vernadsky.

There is a separate chapter on N. I. Kostomarov (M. I. Kostomariv, 1917— while Kostomariv considered Ukrainians to be a separate nation, contrasting 1885), indicating that Soloviev viewed the Russian people as a unified nation, the idea of federation to the idea of a centralized state. Most other Ukrainian historians receive considerably less attention; for example, V. Antonovych (1884—1908), whom Vernadsky regards as a „Ukrainian nationalist," most of whose works, including the studies of Cossack history, social conditions in Ukraine, and archeology are excluded.

More attention is given to M. P. Dragomanov (M. P. Drahomaniv, 1841— 1895), who, accoring to Vernadsky, felt himself to be both Russian and Ukrainian. There are also brief essays on such historians as D. I. Bagalei (D. I. Bahalii, 1857—1932) and A. E. Kryms'kyi (1871—1942). The volume concludes with a biographical sketch on Vernadsky written by N. Andreev and a bibliography of Vernadsky's major works and editorships prepared by the same author.

B. Wynar
(Denver)

Willibald M. Plöchl. *St. Barbara zu Wien. Die Geschichte der gr.-kath. Kirche und Zentralpfarrei St. Barbara.* Wien, Herder Verlag 1975, Band I, 282 S. Band II, 218 S.

Herder Publishing House in Vienna published in German language a very important work of Prof. Willibald M. Plöchl, *St. Barbara in Vienna — History of the Greek Catholic Church and Central Parish of St. Barbara* in two volumes, with some illustrations at the end of each volume. These two volumes were published as vol. 13 & 14 in the series of „*Kirche und Recht*," initiated by the Austrian archives of the Church Law. The work, based on the primary sources collected from various archives of Vienna and abroad, was published on the bicentennial of the establishment of St. Barbara Greek Catholic Church in Vienna (October 15, 1775) by Empress Maria Theresa.

Prof. Plöchl dedicated his work to his catechist, Prelate Dr. John Trieble, who taught him how to „respect other Religions," and to his tutor in this work, Prelate Dr. Myron Hornykevych, pastor of St. Barbara, who awakened in him „love toward the Eastern Churches" (p. 11). St. Barbara was established in order to spread a good-will toward the Greek Catholic faithful, who were often considered as „second hand Catholics" by their Roman Catholic brethren (p. 14—15). By the foundation of a Central Seminary at St. Barbara the Empress provided the Greek Catholic Church with learned clergy, and opened for them a „window toward the Western Civilization" (p. 15—16).

The first volume of the work contains historical description of St. Barbara's church, which was of Jesuit foundation (p. 17—39); establishment of the Central Seminary for the Greek Catholics at St. Barbara (1775—1784), and its restoration period between 1852—1893 (p. 40—49); brief history of the Greek Catholic parish of St. Barbara since its establishment in 1894 (p. 50—54); as well as the struggle for jurisdiction over the parish (p. 55—140). In the fifth chapter exhaustive biographies of all priest serving St. Barbara's parish since

its foundation are collected (p. 141—247). And finally, in the sixth chapter, the history of the relics of St. Josaphat is presented as they were transferred to Vienna in 1917, and again, in 1949, to Rome, where they were deposited under the altar of St. Basil in the Basilica of St. Peter (in 1963) for the public veneration (p. 248—258). The Index of Names and several illustrations of great historical value conclude the volume.

The second volume contains the „*Protocollum officiosorum*,“ which contains St. Barbara's parochial chronicle from period of 1784—1814 (p. 13—210). The chronicle was started by the first pastor of St. Barbara, Father Jerome Strileckyj, OSBM. It contains more important documents and events from the life of the parish and Greek Catholic community in Vienna. The first part of chronicle was reprinted in its entirety, because of its great historical value and interest (p. 10—11).

At the end of the second volume some additional documents are appended, published for the first time, namely: 1) The note of Empress Maria Theresa, dated October 7, 1775, ordering to open Greek Catholic Seminary at St. Barbara (p. 211—212); 2) the petition of parishioners to re-appoint Canon John Szych as their pastor at St. Barbara (p. 213—214); 3) the testimony concerning the sacrilegious violation of St Josaphat's tomb and translation of his relics to St. Stephen's cathedral in 1944 (p. 215); and 4) the agreement with the Basilian Order of St. Josaphat to take over the pastoral care of St. Barbara's parish in 1958 (p. 216—217).

Prof. Plöchl's excellent work was written with a scholarly precision, being supported by a carefully chosen bibliography. For the historian of the Ukrainian Catholic Church particularly valuable will be the „*Protocollum*,“ as well as the meticulously collected biographies of the individual priests, serving St. Barbara's from its establishment (1784) to the recent times. We hopefully wish that Prof. Plöchl extend his work to the documents and parish chronicle of St. Barbara subsequent to 1814, thus providing the concerned historians with the otherwise hidden primary sources from the recent times.

A. Pekar, OSBM
(Rome)

А. А. Медынцева. *Тмутороканский камень*. Москва, АН СССР, Издательство «Наука», 1979, 55 ст.

Скептична школа харківського уродженця М. Т. Каченовського (1775—1842) відіграла велику ролю в історії Східньої Европи зокрема тому, що під впливом романтизму на початку XIX ст. у науковий світ почали проникати явні фальсифікати. Все ж таки, в багатьох випадках його скептицизм був переборщений, а жертвою цього впав і Тмутороканський камінь. Ще в наші часи виступали послідовники Каченовського, які уважали напис на цьому камені підробкою кінця XVIII ст. (Мазон, Монґайт).

Щоб раз на завжди вияснити всі закиди за і проти фальшування напису на Тмутороканському камені, А. О. Мединцева докладно розглянула всі спірні питання, пов'язані зі згаданим сумнівом і поза всяким сумнівом довела достовірність напису про подію, яка мала місце взимку з 1067 на 1068 рік.

У чотирьох дуже нерівних розділах (Вступ — стор. 5, Історіографія — стор. 6—13, Дослідження каменя і напису — стор. 14—47 і Підсумки — стор. 48) авторка подає коротко дані, що відносяться до знахідки каменя, його

вивчення і сумнівів щодо достовірности напису на ньому. Водночас вона крок за кроком спростовує і вияснює всі сумніви щодо самого напису і приходить до висновку, що «сьогодні немає ніяких фактичних даних сумніватися у достовірності Тмутороканського напису» (стор. 49).

Камінь відкрила перша група запорозьких козаків, яка переселилася на Кубань наприкінці серпня або початком вересня 1792 р., розбираючи стару турецьку фортецю коло Таманської станиці (стор. 6). З долею каменя пов'язаний також «наш завзятий Головатий», як його називав Т. Шевченко — отаман Антін Головатий, який пропонував камінь з написом перенести в садок при Таманській церкві і збудувати над ним дашок. До речі деякі скептики твердили, що в фальсифікації напису брав участь цей отаман, хоч хронологічно це підозріння неможливе. З 1851 року камінь знаходиться в петербурзькому Ермітажі (стор. 7).

Для історії України-Руси напис на Тмутороканському камені має неабияке значення. З Києво-Печерського Патерика ми знаємо, що монах цього манастиря Никон переїхав у Тмуторокань і заснував там «філіяльний манастир», як його називає Грушевський (Історія України-Руси, т. 2, стор. 508—509). Мешканці Тмутороканя переконали цього Никона випросити у Святослава Ярославича, щоб він ще раз прислав свого сина Гліба княжити над ними. Перед тим Гліба з Тмуторокані прогнав Ростислав, якого в свою чергу отруїли греки в лютому 1067 р. Оскільки в 1069—70 рр. Гліб Святославич уже був у Новгороді, то напис дає доказ, що Гліб княжив двічі і то дуже коротко в Тмуторокані: вперше 1064—1065, а в друге 1067—1069 рр. Під час свого другого панування тут Гліб, використавши, очевидячки, сувору зиму 1067—1068 року, зміряв на кризі широчину керченської протоки.

З дослідів каменя, напису, його палеографії у порівнянні з іншими сучасними і пізнішими написами та пам'ятками, способу писання і морфології виходить, що напису не могли пофальшувати наприкінці 18 ст. Цьому протирічить і стан мармуру, на якому вирито напис, і збереження напису, і деякі специфічності писання і слова. Наше знання протягом майже 200 років від знахідки каменя у всіх цих галузях дуже зросло і сьогодні ми знаємо, що фальшівник наприкінці 18 ст. не міг би зробити такого напису. Він мусів би поробити такі помилки, які для нас сьогодні були б ясними.

Книга видана дуже охайно, на доброму папері з багатьма ілюстраціями, бібліографією і іменним покажчиком. У монографії немає ніяких примусових в українських наукових працях згадок якихось ідеологічно-політичних діячів чи лідерів.

Авторка, однак, не ставить деяких питань, які можуть цікавити фахівця, чи віддаль була точно від берега до берега тай причини поміру мусіли мати якесь дуже практичне значення. Звичайно, авторка правильно вказує на те, що помір доказує, що Гліб мав під своїм пануванням обидва боки Керченської протоки (стор. 15). Варто було б також поставити питання, чи з того часу, за майже тисячу років відносини не змінилися і чи різницю в помірі треба записати на рахунок неточного поміру чи зміни умов. Як відомо, пісок міг зменшити, або якщо море за той час його змило, і збільшити віддаль.

Протока цікавила також античних авторів, які описували, що на тому самому місці в Керченській протоці відбувалися в різні пори року морська і сухопутня битва на льоду. Це вказує на те, що це місце мало полі-

тичне, економічне і стратегічне значення і цього був свідомий Гліб Святославич. Авторка певна, що «майбутні дослідники ще не раз мусітимуть звертатися до цього напису і виявляти нові його властивості, яких не помітили дотеперішні дослідники». У всякому разі напис не може бути підробкою, а це А. О. Мединцева довела поза всяким сумнівом, використовуючи наявні наукові докази.

Зрозумілі в напису грецькі впливи, менше зрозумілі південнослов'янські — балканські. Це питання ще треба буде дослідити. Закономірні паралелі маємо між написом і тодішніми писаними творами («Остримирове евангеліє», «Изборники Святослава»), чи іншими написами (графіті, на берестовій корі тощо).

М. Антонович
(Монтреал)

Хроніка

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Проф. Олександер Оглоблин — перший почесний член УІТ

У зв'язку з відзначенням 60-ліття наукової праці і 80-ліття життя проф. д-ра Олександра Оглоблина, найвидатнішого сучасного українського історика, Ювілятові вислано слідуючого листа:

Вельмидостойний і Дорогий Пане Професоре!

З нагоди Вашого славного ювілею просимо прийняти від Товариства якнайкращі побажання кріпкого здоров'я, багато років творчого життя і повного задоволення із Вашої відповідальної праці.

Ваш Ювілей збігається з відзначенням 15-річної діяльности УІТ, якого Ви були одним із основників, і в працю якого Ви вклали багато труду і творчої наснаги. Відзначуючи Ваш ювілей — рівночасно відзначуємо українську історичну науку у вільному світі, якій Ви присвятили своє життя і трудолюбиву працю. Як найвидатніший наш історик — Ви поставили твердий ґрунт під дальший розвиток української історіографії на Заході. Ваші численні праці становлять тривалий вклад у світову наукову літературу. Як професор українських університетів у Києві, Празі і Мюнхені — Ви своєю наполегливою працею виховали декілька поколінь українських істориків, які тепер продовжують кращі традиції української історіографії. Ви також були першим професором української історії у Гарвардському університеті і там мали своїх здібних учнів. У 1965 році Ви очолили УІТ і причинилися до тривалої розбудови нашого Товариства і його офіціозу «Українського Історика».

Не має змоги у короткому числі вичислити усі Ваші заслуги для розвитку історичної науки, наукових установ і для українського народу. Це частинно зроблено в багатьох друкованих працях присвячених Вашій творчості і діяльності. Ми радіємо, що спільно дальше працюємо для рідної історії і нашого народу.

Ми дякуємо Дорогий Професоре за Ваш цінний труд і працю і заразом з великою приємністю доводимо до Вашого відома, що Ви стали першим Почесним Членом Українського Історичного Товариства. Цим нашим найвищим відзначенням бажаємо бодай частинно відзначити 60-ліття Вашої наукової праці, праці найвидатнішого історика України.

Остаюся з правдивою пошаною і сердечним привітом

Ваш
Любомир Винар
За Управу УІТ

31. XII. 1979.

Конференція УІТ в Нью-Йорку

У днях 27 до 30 грудня в Нью-Йорку в готелі Гілтон відбулася 94-а річна конвенція Американської Історичної Асоціяції, в якій УІТ взяло активну участь. УІТ є афілійоване з АГА. У хронологічному порядку слід відмітити такі події. 28 грудня, під час наради афілійованих історичних товариств з екзекутивною радою Амер. Істор. Асоц., проф. Любомир Винар висунув справу підневільного стану історичної науки в Україні і представив сучасний стан нагальної русифікації українського наукового життя. Він запропонував, щоб Управа Амер. Істор. Асоціяції зайняла до цих справ відповідне становище. Пропозиція була розглянена присутніми з відповідним зрозумінням і у зв'язку з цим УІТ виготовить відповідні матеріяли для обговорення екзекутивою АГА.

Того самого дня відбулася в Гілтоні виставка публікацій УІТ, яка викликала значне зацікавлення учасниками конвенції.

Перша сесія УІТ і зустріч з громадянством в Нью-Йорку відбулася в суботу 29 грудня. Ця сесія, у формі панелу, була присвячена сучасному станові української історіографії і завданням українських істориків. Нарадами проводив Любомир Винар, який у короткому слові з'ясував тематику панелу і також наголосив, що УІТ у 1980 році відзначує 15-річчя своєї діяльности і тому конференцію в Нью-Йорку можна розглядати, як першу імпрезу в ювілейних відзначеннях Товариства. З короткими доповідями виступили такі історики: д-р Тарас Гунчук — «Видання джерел до історії України», д-р Степан Горак — «Термінологія і періодизація історії України в західній історіографії», д-р Марко Антонович — «Сучасний стан дослідження історії України XIX стол.», д-рОлександер Домбровський — «Дослідження ранньої історії України», д-р Роман Сербин — «Дослідження середньовічної історії України», д-р Любомир Винар — «УІТ і сучасний стан дослідження історії України». Майже всі доповідачі підкреслили кризовий стан історичних дослідів в Україні і також незадовільний стан вивчення історії України в Західному світі, зокрема в Америці і Европі. До тепер українознавчі осередки при американських і канадських університетах (зокрема Гарвардський осередок ГУРІ) навіть не спромоглися видати високошкільного підручника історії України, а також інші фундаментальні праці (напр., історія української культури, джерела до історії України, тощо). Коли взяти до уваги, що українська громада вложила в дані осередки поважні грошові вклади — то така науково-видавнича «політика» і її висліди — є зовсім незрозумілі. Отже перед українськими істориками, а зокрема перед УІТ, стоїть чергове завдання: поруч своєї поточної праці, також зосередити свою увагу на видання в англійській і українській мовах цих підставових праць. Звичайно це можна лише зреалізувати за допомогою української громади, а також у співпраці з іншими науковими установами.

По доповідях вив'язалася цікава дискусія. Присутних на сесії біля 100 людей. По панелу історики мали нагоду зустрінутися з громадянами і обмінятися думками на різні біжучі теми, пов'язані з розвитком української історичної науки.

Друга англомовна сесія відбулася в неділю і була присвячена питанням термінології і періодизації Східньо-Европейської історії. Проводив цею англомовною сесією проф. Любомир Винар, а з доповідями виступили: проф. Роман Сербин, який говорив про історичний міт перенесення центру Київської Руси до Москви на тлі історичної періодизації; проф. Орест Субтельний доповідав про питання кризи 17 стол. в Східній Европі на тлі істор. періодизації, і аналізи революційних рухів даного періоду; проф. Юрій Кульчицький виголосив доповідь на тему насвітлен-

ня Східньої Европи в американських високошкільних істор. підручниках, в якій, уживаючи порівнальну методу, аналізував нерозуміння або невігластво деяких західних істориків відносно історії України і інших слов'янських народів. Коментатором панелу був проф. Анджей Камінскі з Колумбійського університету. Сесія пройшла успішно хоча деякі доповіді виходили дещо поза рямкову тему панелу.

Можна ствердити, що всі імпрези УІТ в Нью-Йорку успішно відбулися і українські історики мали ще раз нагоду зміцнити свої зв'язки з американськими і канадськими істориками, і також могли зустрінутися з українською громадою. Українське Історичне Т-во вже не раз виступає на неукраїнських наукових конференціях в ЗДА і Канаді і тим безпосередньо причиняється до популяризації української історичної тематики.

Видання УІТ

У липні 1980 року появилася в англійській мові монографія Лева Биковського н. т. *Соломон І. Ґольдельман: портрет політика і педагога. Сторінка українсько-жидівських зв'язків* (УІТ, 100 стор., ціна 8 амер. долярів). Праця появилася за редакцією Л. Винара і складається з трьох частин: 1. Нарис життя і діяльности С. Ґольдельмана, видатного політика уряду УНР і жидівського політичного активіста. 2. В другій частині видання поміщено в перекладі важливі документи відносно українсько-жидівських взаємин, включаючи меморіяли Симона Петлюри, уряду УНР і уривки з праць Ґольдельмана, 3. Вибрана бібліографія публікацій Ґольдельмана і відповідні індекси.

Проблематика українсько-жидівських зв'язків вийнятково актуальна і важлива. Праця автора заповнює поважну прогалину в англомовній науковій літературі. Видання праці фінансувава пані М. Ґольдельман з Єрусалиму, а шан. Автор монографії призначив дохід з розпроданих примірників на розбудову Видавничого Фонду «Українського Історика», за що складаємо йому сердечну подяку.

У 1980 році появилася історіографічна розвідка Л. Винара: *Український Історик і сучасний стан української історичної науки* (УІТ, 1980, 28 стор., ціна 2.50 дол.), в якій автор розглядає положення історичної науки в Україні і на Заході і аналізує теперішні течії в українській історіографії.

Накладом Української Наукової Фундації появилася бібліографічна студія Богдана Винара і С. Голт: *Докторські праці з українознавчою проблематикою* (передрук з *Українського Історика* за 1979 рік). Видання можна замовляти від УНФундації (ціна 3.50 дол.). Дане видання охоплює дисертації з українознавчою проблематикою в англійській мові за роки 1928 до 1978 включно.

З інших фундаментальних праць, які знаходяться в стадії опрацювання або обговорення треба згадати такі проєкти: 1. Фундаментальна високошкільна історія України в українській і англлійській мовах; 2. Історія української культури в англійській і українській мовах; 3. Нарис новітньої української історіографії в українській мові, Українська історична бібліографія в англійській мові; 4. Історія українців в Америці в українській і англійській мовах.

У дуже короткому часі вийде з друку перший *Атлас історії України*, як видання УІТ, за редакцією Любомира Винара і авторством Івана Теслі і Евгена Тютька. Видання фінансує Допомоговий Комітет для видання атласу в Чікаґо, який очолює інж. С. Куропась. Також вже віддано до друку монографію д-ра С. Мішка про антів за редакцією і доповненнями д-ра Олександра Домбровського. Бл. п. С. Мішко був членом УІТ. Ці видання появляються у ювілейному році УІТ, в якому відзначуємо 15-ліття діяльности Товариства (1965—1980).

Біографічний словник українських істориків

Уже розпочалася підготовча праця над опрацюванням першого Біографічного Словника Українських Істориків. Є це довідкове видання історіографічного і біографічного характеру, яка охоплює дослідників історії України від XI стол. до XX стол. включно. Словникові статті складатимуться з трьох частин: біографії, характеристики наукової творчости історика і вибраної бібліографії. Частина гасел буде друкуватися на сторінках У.І. Просимо членів Товариства голоситися до співпраці, а всіх зацікавлених надсилати відповідні друковані і недруковані матеріяли на адресу Редакції журналу. До уваги проситься брати друковані матеріяли про українських істориків (напр., статті, спомини), фотографії і недруковані рукописи (напр., спогади і замітки про поодиноких дослідників).

Матеріяли до українсько-жидівських взаємин

Дослідження українсько-жидівських відносин і зв'язків в XX столітті належить до маловивчених тем в українській історіографії. Чимало які появляються в СССР і на Заході і заторкують дану проблематику — насвітлюють, у багатьох випадках, згадану тематику тенденційно. Зокрема це відноситься до періоду 1917—1920 років і зносини українців з жидами під час Другої світової війни. Наприклад, гол. отаманові Симонові Петлюрі приписується безпосередню вину за погроми жидівського населення в Україні, а також обвинувачується українців за винищення жидівського населення під час Другої світової війни. Знаємо, що Симон Петлюра був приятелем жидів і сприяв культурному і політичному розвитку жидівської меншини в Україні. Також є відомо, що чимало українських родин переховувало жидів і допомогло їм пережити німецьку окупацію українських земель. Деякі українці і їхні родини були знищені гестапом через їхню допомогу жидівським родинам.

УІТ бажає зібрати відповідну документацію і свідчення очевидців про дані події. Розповіді свідків (жидів і українців) являються важливим джерельним матеріялом. Ідеться про точне відтворення подій, дат і місцевостей, в яких дані події відбувалися. Наше звернення відноситься також до кол. українських кацетників, які зустрічалися з жидами в німецьких концентраційних таборах або мали змогу почути розповіді про українсько-жидівські взаємини даного періоду. Згодом плянується видати збірник матеріялів присвячений українсько-жидівській проблематиці. Перше видання з даного циклу вже появилося (монографія Л. Биковського про С. Ґольдельмана) і віримо, що при належній допомозі громади — УІТ зможе видати інші праці.

Матеріяли проситься висилати на адресу Редакції «Українського Історика».

Нові члени УІТ

Цей список охоплює дійсних членів, доживотних членів і членів прихильників УІТ. Орест Швед (ЗДА), Роман Копач (Канада), Ярослав Курпяк (Канада), д-р Микола Боготюк (ЗДА), П-во Мирон і Марія Барабаш (ЗДА), Галина Король (ЗДА), Віра Зеньвак (ЗДА), Зіна Мацик (ЗДА), Ярослава Бачинська (Канада), мґр. Т. Примак (Канада), Ірина Хомайчук (Канада), Ю. Дзьоба (Канада), д-р Е. Заваликський (Австралія).

Наші втрати

З великим сумом повідомляємо членів Товариства і українське громадянство про відхід у вічність професора *Євгена Онацького* (25 вересня 1979 р.),члена-основника УІТ, професора інж. *Макара Каплистого* (5 листопада 1979), члена-прихильника, д-ра *Володимира Мацяка* (5 бе-

резня 1979), дійсного члена УІТ, професора *Константина Туркала* (17 жовтня 1979), члена-прихильника, проф. д-ра *Юрія Фединського* (25 листопада 1979), дійсного члена УІТ, д-ра *М. Менцінського* (6 червня 1979).

Відзначення 15-річчя УІТ, 1965—1980

У 1980 році відзначаємо 15-річчя існування і діяльности Українського Історичного Товариства. У відносно короткому часі УІТ стало одним із найвидатніших наукових товариств і своєю працею причинилося до дальшого розвитку української історичної науки на Заході. Вдержання і розбудова єдиного українського історичного журналу, видання окремих монографій і джерельних матеріялів, спонзорування і участь в наукових конференціях в ЗДА і Канаді, закріплення зв'язків з українськими і неукраїнськими науковими установами — все це свідчить про конкретний і тривалий вклад УІТ в розбудову наукового життя. Якщо до уваги взяти, що ці успіхи вдалося осягнути з мінімальною фінансовою базою — тоді можна дійсно говорити про своєрідне «чудо» — ми не лише видержали іспит життя, але УІТ може служити прикладом для багатьох інших наукових установ. Ці успіхи завдячуємо гуртові істориків «одержимих духом», які — не зважаючи на різні перешкоди — працювали в поті чола без жадних винагород і репрезентували та репрезентують кращі традиції української національної історіографії. УІТ має ясно накреслену науково-видавничу програму і її систематично реалізує. Видання УІТ знайшли поважний відгук на міжнародному і українському наукових форумах.

У зв'язку з 15-літтям УІТ заплановано цілий ряд зустрічей з українським громадянством і установами в різних містах Америки і Канади. Віримо, що ці зустрічі закріплять вузли співпраці між УІТ і українською громадою, яка назагал позитивно ставиться до праці Товариства. Проте є зовсім ясно, що без вирозуміння і матеріяльної допомоги українського свідомого громадянства — видавничі пляни УІТ не будуть задовільно зреалізовані. А чейже ідеться про історичні досліджения, про українську історичну правду, яка є тенденційно насвітлена в різних історичних виданнях на Заході. Отже ідеться про основні справи, які мають вплив на наше існування і на розвиток українського наукового життя. Свідоме громадянство повинно відкинути всяких лжепророків, які маючи комплекс меншовартости, стараються обнизити культурні і наукові досягнення українських вчених і взагалі українського народу. Часами це робиться за допомогою грошей зібраних громадянами, які не завжди орієнтуються в настановах тих людей. Отже треба загального усвідомлення і потрібна тісна співпраця між громадою і науковими установами. Наука не існує для науки, вона є твором суспільства і для нього існує. Українська історична наука є інтеґральною частиною творчого надбання української нації. За допомогою української громади УІТ зможе видати цілий ряд фундаментальних праць, присвячених різним періодам української історії — і це буде найкраще відзначення 15-ліття Товариства та принесе задоволення членам УІТ, які без зайвої самореклями, систематично розбудовують українську історичну науку. Цим шляхом звертаємося до всіх членів УІТ причинитися до дальшого росту Товариства і одноразовою «ювілейною пожертвою' скріпити і розбудувати так потрібну матеріяльну базу видавничої діяльности УІТ.

Науковий конкурс УІТ

Українське Історичне Товариство проголошує конкурс з царини історії України. Фундатором конкурсу є Український Літературний Фонд ім. Івана Франка в Чікаґо. У офіційному комунікаті УЛФ подано, що «для

істориків призначено поза чергою першу нагороду в сумі 1500 дол. Управа УІТ вирішить, яка праця має бути нагороджена і сама покличе журі для її оцінки». УІТ складає щиру подяку Управі Українського Літературного Фонду в Чікаґо, яка своїм благородним жестом причинилася до тривалого відзначення 15-ліття Товариства.

Темою конкурсної праці (монографії) може бути окремий період української історії або історіографічна тематика. Також до уваги беруться праці присвячені українській історичній термінології і періодизації. До уваги береться політичну, культурну, суспільно-економічну чи воєнну історію, а також дослідження українських істориків або укр. історичних шкіл. Праця має бути написана українською мовою. Наукове жюрі в складі: проф. д-р Олександер Оглоблин, проф. д-р Олександер Баран і проф. д-р Олександер Домбровський, провівши оцінку надісланих праць, признає, згідно з вимогою, першу нагороду у висоті 1500 дол. Машинопис повинен мати не менше 150 стор. тексту не включаючи бібліографію. Монографію слід надсилати в трьох машинописних примірниках на адресу секретаря жюрі д-ра Олександра Домбровського:

Dr. O. Dombrowsky
16 Clinton Terrace,
Jamaica, New York 11432
U.S.A.

Реченець конкурсу 15 квітня 1981 р.

Будівничі української історичної науки — виділений фонд УІТ

У зв'язку з поміщенням звернення УІТ до українського громадянства і установ з нагоди відзначення 15-ліття Товариства і розбудови «Українського Історика», бажаємо подати основні інформації про видавничий фонд.

У першу чергу треба підкреслити, що це одноразова ювілейна акція для розбудови матеріяльної бази Товариства пов'язана безпосередньо із реалізацією наукових проектів, які були згадані раніше. Усі жертводавці зі ЗДА повинні знати, що УІТ є зареєстрована, як недоходова установа і пожертви можна відтягати від федерального податку.

Управа УІТ установила такі категорії жертводавців:

1. *Фундатори УІ* — ця категорія включає жертводавців, які складуть добровільний даток від 500 дол. до 1000 дол або більше. Вони стають доживотними членами-фундаторами УІТ.

2. *Меценати УІ* — установи і жертводавці, які зложать даток в сумі від 300 дол. до 499 дол. Вони стають доживотними членами меценатами УІТ.

3. *Добродії УІ* — ця категорія охоплюєжертводавців, які зложать пожертву від 100 до 300 дол. Вони стають членами-добродіями УІТ.

Прихильники УІ — жертводавці, які пожертвують від 25 до 100 дол.

Доживотні члени одержують звесь час «Українського Історика».

Ми також будемо вдячні за менші пожертви на робудову видавничого фонду. Важливо, щоб усі члени УІТ і передплатники УІ включилися в збіркову акцію Товариства від якої безпосередньо залежить доля «Українського Історика» і видання інших важливих публікацій УІТ.

Із щирою подякою вичисляємо слідуючих будівничих української історичної науки:

Фундатори УІ: Українська Канадська Фундація ім. Тараса Шевченка (Вінніпег) — 2500 кан. дол.; Мгр. Ростислав і Лідія Кузьмич (Денвер) — 750 дол.; Пан Василь Микитчук (Торонто) — 600 дол. (разом 1000).

Члени-меценати: Панство Мирон і Марія Барабах (Філядельфія) — 300 дол., д-р Константин Кебало — 200 дол. (разом 300), д-р Володимир Засадний — 300 дол., І. Сарвадій — 100 дол., інж. О. Смеричинський — 100 дол. (разом 200), д-р Роман Лисяк 100 дол. (член-фундатор).

Інші пожертви: Д-р М. Ценко — 100 дол. (з нагоди вінчання д-р Марти і д-р Олексія Ценка), Українська Кредитова Спілка в Торонто — 150 дол., Кредитова Спілка Північного Вінніпеґу — 100 дол., Віктор Роенко — 100 дол., д-р Л. А. Байрак — 100, д-р Богдан Запутович — 180, Укр. Кред. Спілка в Монтреалю — 50, Українська Нардна Каса в Монтреалю — 50 дол. На «нев'янучий вінок» для бл. п. інж. Миколи Солодухи, який помер в Монтреалю 12 квітня 1980 р. зібрано панею Судчак 320 кан. дол. (Жертводавці: Зоя Солодуха — 50, О. Марґуліс — 25, М. Лоґуш — 25, М. Антонович — 20, Люба Жук — 20, Р. Василенко — 20, А. Козяж — 20, П. Ярмола — 20, М. Зінько — 20, Р. Морґан — 20, С. Почаївський, Е. Чижів, А. Комановська, М. Звонок, А. Кішка — по 10 дол. По 5 дол. зложили: М. Стрілецька, Я. Зайшлий, о. І. Куташ, М. Шуневич, А. Рудницький, Е. Самицька). Д-р Богдан Т. Цюцюра — 50 дол., єпископ І. Прашко (Австралія) — 25 дол. По 25 дол. зложили: Марта Стрілецька, Ярослав Курпляк, С. Михайлишин. Ліґа Українських Політичних В'язнів у Мюнхені зложила 150 дол. на видання Атласу історії України (через д-р О. Вінтоняка).

Продовження списка жертводавців в наступному числі. Про пожертви так же подається звідомлення до української преси (останній список вміщений в «Свободі» за 19 березня 1980).

Усім жертводавцям складаємо нашу щиру подяку. Ми віримо, що українська громада належно оцінить працю УІТ і допоможе своєю щедрою пожертвою в розбудові української історичної науки.

Члени УІТ і Передплатники «Українського Історика»

Членська вкладка виносить 19 ам. долярів і включає передплату УІ. Передплата УІ виносить 18 ам. дол. Просимо всіх членів і передплатників вирівняти залежність за 1979 і 1980 роки, а також зложити добровільний даток. Тим членам, які залягають з вкладками ми змушені перестати висилати журнал і не уважати їх більше членами.

Усі передплатники УІ можуть стати членами-прихильниками УІТ — це значно скріпило би нашу діяльність. Членом-прихильником може стати кожний любитель історії.

Сторінка УІТ

У «Свободі» — щоденнику Українського Народного Союзу започатковано окрему сторінку УІТ п. н. «Літопис УІТ». Перший випуск Літопису з цікавим інформаційним матеріялом появився 19 березня 1980 року. (Свобода, ч. 64, 1980). Просимо усіх членів надсилати інформації про наукову працю і видання для поміщення у нашому журналі і інших виданнях.

ДАЛЬША РОЗБУДОВА «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА» ЗАЛЕЖИТЬ ВІД ВАШОЇ ДОПОМОГИ.

ЗАПРОШУЄМО УСІХ ЧИТАЧІВ ЖУРНАЛУ З НАГОДИ 15-И ЛІТТЯ У.І.Т. СТАТИ МЕЦЕНАТОМ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА».